

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Центр дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка

Ю.А. Хоптяр, А.Ю. Хоптяр, А.О. Хоптяр

ЯРМОЛИНЕЧЧИНА

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Монографія

*Родині Хоптярів та
землякам-ярмолинчанам
присвячується*

Кам'янець-Подільський – 2022
Видавець ПП Зволейко Д. Г.

УДК 378.093:94:378.4(477.43)"20/21"

ББК 74. 03 (4 Укр – Хме)

X78

Друкується за ухвалою вченої ради

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 7 від 8 червня 2021 р.)*

*та вченої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії
України НАН України при Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 26 листопада 2021 р.).*

Рецензенти:

Баженов Л.В., доктор історичних наук, академік УАІН, професор;
Завальнюк О.М., доктор історичних наук, академік АНВШ України,
професор;
Копилов С.А., доктор історичних наук, академік НАН ВО
України, професор.

Хоптяр Ю.А.

X78 Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодні: моно-
графія / Ю.А. Хоптяр, А.Ю. Хоптяр, А.О. Хоптяр. – Кам'янець-
Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г. , 2022. – 300 с.

ISBN 978-617-620-346-9

У запропонованій монографії здійснюється опис, що показує перебіг історичних подій на Ярмолинеччині від XV до початку XXI ст. Залучивши значну кількість різнопланових історичних джерел, автори намагалися створити суцільне історичне полотно вказаної місцини, об'єктивно відтворити складні історичні процеси в краю.

Сподіваємось, що запропонований матеріал зацікавить краєзнавців, викладачів, учителів, ярмолинчан-земляків, а також широкий загал читачів від науковців до учнів.

УДК 378.093:94:378.4(477.43)"20/21"

ББК 74. 03 (4 Укр – Хме)

© Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю., Хоптяр А.О., 2022

ISBN 978-617-620-346-9

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilski Ivan Ohienko National University
Podillia History Research Center of the Institute of History of
Ukraine of the
NAS of Ukraine at Kamianets-Podilski Ivan Ohienko National
University

Yurii Khoptiar, Andrii Khoptiar, Alla Khoptiar

YARMOLYNECHCHYNA FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT

Monograph

*This book is dedicated to the Khoptiar family
and countrymen from Yarmolyntsi*

Kamianets-Podilskyi
2022

УДК 378.093:94:378.4(477.43)"20/21"

ББК 74. 03 (4 Укр – Хме)

X78

*Recommended for publication by the Academic Council of the Study of the History Research Center of Podillia of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (Report №5 of the 21st of November, 2021)
by the Academic Council of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (Report №7 of the 8th of June, 2021)*

Reviewers:

Bazhenov L.V., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Historical Sciences, Professor;

Zavalniuk O.M., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Professor;

Kopylov S.A., Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Professor.

Khoptiar Y.A.

X78 Yarmolynechchyna from ancient times to the present : monograph / Y.A. Khoptiar, A.Y. Khoptiar, A.O. Khoptiar. – Kamianets-Podilskyi : Publisher PE Zvoleiko D.G., 2022. – 300 p.

ISBN 978-617-620-346-9

The monograph provides a description and generalizes the course of historical events in the Yarmolyntsi region from the 15th to the beginning of the 21st century. Using a large number of diverse historical sources, the authors tried to create a continuous historical canvas of this place to objectively reproduce the complex historical processes in the history of the region.

Aimed for the needs of researches, local historians, educators, students as well as a wide range of readers from scientists to citizens of Yarmolyntsi.

УДК 378.093:94:378.4(477.43)"20/21")

ББК 74. 03 (4 Укр – Хме)

© Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю., Хоптяр А.О., 2022

ISBN 978-617-620-346-9

Зміст

ВСТУП	7

Розділ I.

Виникнення та соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (XV – XVIII ст.)	13

- 1.1. Перша згадка та розвиток Ярмолинців і навколишніх земель у XV – XVII ст. 13
- 1.2. Соціально-політичні трансформації краю та зміна власників містечка у XVIII ст. 21

Розділ II.

Інкorporація Ярмолинеччини до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)	27

- 2.1. Ярмолинеччина в межах Подільської губернії (кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст.).....27
- 2.2. Вплив польської родини Орловських на соціально-економічний розвиток краю (XIX – початку XX ст.) 30
- 2.3. Шляхове будівництво на Поділлі (70-ті рр. XIX ст. – початку XX ст.) 45
- 2.4. Життя єврейської общини краю.....61

Розділ III.

Соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (1917-1991 рр.).....	70

- 3.1. Ярмолинеччина в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) 70
- 3.2. Єврейські погроми (1919-1920 рр.) 76
- 3.3. Соціально-політичні процеси сталінізму у 1920-1930-х рр. 79
- 3.4. Голод та Голодомор (1920-1930 рр.) 92
- 3.5. Політика репресій та терору у 1930-ті рр.....104
- 3.6. Розвиток військового містечка залізничної станції Ярмолинці (друга половина 1930-х – початок 1940-х рр.) 115
- 3.7. Період німецької окупації (липень 1941- березень 1944 рр.).....120
- 3.8. Визволення Ярмолинеччини від німецько-фашистських загарбників (березень 1944 р.).....145
- 3.9. Рух Опору ОУН-УПА(травень-грудень 1944 р.).....151
- 3.10. Перехід до мирного життя та відбудови (1944-1950 рр.).....153
- 3.11. Соціально-економічні процеси краю (1950-1991 рр.) 161

Розділ IV.	
Ярмолинеччина в добу незалежності України (1991-поч.ХХІ ст.).	182
4.1. Розвиток промисловості і сільського господарства.....	182
4.2. Громадське та культурно-освітнє життя.....	193
Висновки	201
Посилання	211
Вступ	211
Розділ I. Виникнення та соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (XV – XVIII ст.).....	218
Розділ II. Інкорпорація Ярмолинеччини до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.).....	220
Розділ III. Соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (1917 – 1991 рр.)	224
Розділ IV. Ярмолинеччина в добу незалежності України (1991 – поч.ХХІ ст.).....	232
Географічний показчик.....	233
Іменний показчик.....	249
Список умовних скорочень та назв	267
Додатки.....	269

ВСТУП

В період проголошення та становлення незалежної України, історичною наукою звертається особлива увага на об'єктивне та всебічне висвітлення процесів, пов'язаних з вітчизняною історією. Переосмислення існуючої творчої спадщини дослідниками різних шкіл і напрямків, введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, сприяє всеохоплюючому аналізу історичних процесів. Розбудова суверенної держави передбачає діяльність, спрямовану на створення об'єктивної історичної правди, вимагає глибокого розуміння вітчизняної історії взагалі і вивчення історії краю зокрема.

Протягом тривалого часу в історичній науці були присутні тенденції вивчення глобальних історичних проблем, при цьому дещо залишались в «тіні» питання вивчення краєзнавства, історії великих і малих населених пунктів. У зв'язку з цим, міста і села України, включаючи Поділля, і зокрема Ярмолинеччину, потребують об'єктивного, поглибленого вивчення та подальшої популяризації на різних рівнях.

Ярмолинецький адміністративний район (березень 1923 – жовтень 2020 рр. – Ю. Х.) розташовувався в центрі Хмельницької області, займав вигідне економіко-географічне становище. Межував з Віньковецьким, Дунаєвецьким, Хмельницьким, Деражнянським та Городоцьким районами. Загальна площа району становила 89,9 тис. га, що складала 4,5% території області. Відстань до обласного центру становила 25 км, по залізниці – 36 км.

Внаслідок реформування адміністративно-територіального устрою України у жовтні 2020 р. Ярмолинецький район увійшов до складу Хмельницького району, а смт Ярмолинці втратили свій районний статус.

Ярмолинеччина неповторною природною красою своєю, багатогранною історією і нелегкою долею своєю завжди бентежила всіх, хто тут народився і виріс, хто прибув сюди і оселився, щоб збагачувати свою малу Батьківщину своєю щоденною натхненною

працею, своєю нескореною волею до свободи й незалежності. В усі часи на Ярмолинеччині жили талановиті, безмежно працьовиті і самовіддані люди. Вони відтворювали і плекали цілі покоління самовідданих українських патріотів, які жили і трудилися для блага свого і Вітчизни, боролись і воювали за її волю як це відбувається і нині. Отож найбільшим багатством і найвищою цінністю краю були і залишаються люди, трудівники різних професій – майстри своєї справи, талановиті організатори виробництва, молодь і ветерани. Древня квітуча подільська земля – Ярмолинеччина овіяна немеркнучою славою українського народу за своє національне визволення від польського, російського впливу, за утвердження Української Народної Республіки в 1917-1921 рр. За національні ідеї в сталінських катівнях гинули сотні громадян краю, тисячі морилися штучно організованим тоталітарним режимом голодом 1922-1923, голодомором 1932-1933, 1946-1947 рр. Безліч розкуркулених, колективізованих, пограбованих працьовитих селян було депортовано далеко за межі краю. Вони гинули в сибірських концтаборах, страждали в казахській пустелі, помирали від холоду і голоду на будівництві каналів, на лісопозвалах, вічно мерзлих глибинах воркутинських шахт і копалень. Важко описати страждання наших земляків у німецько-фашистському полоні, на каторжних роботах у гітлерівському рейху, окупованій території. Назавжди мають залишитися у людській пам'яті ті, хто громив загарбників на фронтах Другої світової війни, хто воював у тилу ворога, у радянському партизанському русі, Українській Повстанській Армії, місцевому антифашистському підпіллі.

Нині на Ярмолинеччині відбуваються процеси соціально-економічних реформ, демократичні зміни. В утворених місцевих громадах поступово долаються труднощі перехідного періоду, відроджуються етнокультурні традиції, налагоджується церковно-релігійне життя, що дає впевненість і надію на краще європейське майбутнє.

Історія Поділля взагалі і Ярмолинеччини зокрема тривалий час є предметом наукових досліджень. Однак, якщо узагальнюючі праці з історії Поділля почали з'являтися у попередні століття, то з історії Ярмолинеччини подібного штибу дослідження просто відсутні. Окремі розрізнені історичні нариси, статті, замітки, спогади з історії краю все ж мають місце в історичній спадщині Ярмолинців. Надзвичайно цінну інформацію про першу згадку за Ярмолинці

(1400 р.) знаходимо у відомого історика, поділезнавця, етнографа ХІХ ст. Орловського М. А., який, у свою чергу, опирається на церковну збірку «Подільських єпархіальних відомостей» [1]. Важко переоцінити значення такого історичного джерела як «Архів Юго-Западной России» у якому знаходяться безцінні документи стосовно найдавніших історичних фактів з історії Ярмолинців [3]. Окреме глумачення про походження перших власників Ярмолинців можна відшукати у працях видатного українського історика Грушевського М. С. [2].

Деякі історичні матеріали про Ярмолинці знаходяться в узагальнюючих працях присвячених історії Поділля ХІХ ст.: Гульдмана В. К. [4], Крилова О. П. [5], Пшездецького О. [6], Ролле Й. Й. [18].

Культові споруди Ярмолинців знаходилися у полі зору відомого подільського краєзнавця Сіцінського Ю.Й. [7]. Зокрема, ним детально описано зовнішній та внутрішній вигляд ряду храмів Ярмолинців: бернардинського кляштора, церков Свято-Троїцької і Свято-Михайлівської, Петро-Павлівського римо-католицького костелу.

Окремий історичний нарис про Ярмолинці радянського історика, кандидата історичних наук Томашевського А. А. увійшов до багатотомного видання «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область» [8]. Для його створення науковцем було використано як опубліковані, так і нові, архівні матеріали, виявлені у фондах Держархіву Хмельницької області. У той же час ідеологічна політика колишньої влади не дозволила авторові в історичному нарисі об'єктивно висвітлити низку важливих подій, які торкалися історії Ярмолинців, особливо радянської доби. Заідеологізованою виглядає діяльність комуністів, оминаються трагічні події Голодомору, «Великого терору», масових репресій, Холокосту, а до борців за незалежну Україну ОУН-УПА продемонстровано негативне ставлення.

З початку 1990-х рр., особливо після здобуття незалежності України було започатковано нову сторінку в історії Ярмолинців. Почали з'являтися цікаві книги, де згадуються Ярмолинці, нариси та статті з історії подільських містечок, як науковців, так і краєзнавців та місцевих журналістів: Баженова Л. В. [21], Баженової С. Е. [18], Байдича В. Г. [15], Васильєва В.Ю. [30], Винокура І. С. [21], Єсюніна С. М. [22], Завальнюка О. М. [15; 20; 26], Комарницького О. Б. [20], Лозового В. С. [27], Марчук В.В. [31], Олійника С. В. [26],

Олійника Ю. В. [15], Прокопчука В. С. [24], Рибака І. В. [21; 23], Слободянюка П. Я. [10], Снігура О. С. [9], Степанкова В. С. [21], Сурового А. Ф. [21], Трембіцького А. М. [1], Федькова О. М. [19], Філінюка А. Г. [23], Хоптяра Ю. А. [10], Хоптяра А. Ю. [11].

Ряд публікацій стосовно освітньо-культурного життя Ярмолинців побачили світ зусиллями Козака А. Р. [12]. Матеріали відносно перших власників Ярмолинських доби середньовіччя опублікував у своїй ґрунтовній монографії Михайловський В. М., широко застосовувавши при цьому документи архівів Республіки Польщі [13]. Родоводу Орловських присвячена праця К. Орловського [29].

При проведенні дослідження ми використовували матеріали статистичних збірників [14], збірників документів і матеріалів [15], періодичних видань [16], мемуари [17], ресурси «Інтернет» [28].

Важливе значення для вивчення історії Ярмолинців мають документи і матеріали фондів, які зберігаються в архівосховищах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА), Архіву Управління СБ України в Хмельницькій області, Державного архіву Хмельницької області (ДАХО), Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). Так, у Держархіві Хмельницької області використані документи фондів: «Ярмолинецьке волосне правління» (Ф.108), «Подільська казенна палата» (Ф.226), «Канцелярія Подільського губернатора» (Ф.228), «Подільська губернська народна управа» (Ф.260), «Ярмолинецький районний виконавчий комітет» (Ф.Р-946), «Ярмолинецька районна партизанська комісія» (Ф.Р-3231), «Ярмолинецька селищна рада» (Ф.Р-5130) та інших. Досліджуючи діяльність окремих родів на Ярмолинеччині, зокрема давній польський рід Орловських в період з кінця XVIII ст. до початку XX ст., вдалося виявити цілий ряд архівних матеріалів фонду «Подільські дворянські депутатські збори» (Ф.230).

Багатий історичний матеріал зосереджений у фонді «Ярмолинецьке волосне правління», з документів якого стало відомо, що місцеві селяни у 1863 р. виступали проти обов'язкового викупу землі. За розпорядженням губернатора, на вимогу Кам'янець-Подільського військово-поліцейського управління, у зв'язку з непокорюю селян до Ярмолинців направлялася 6-та сотня 2-го Донського козачого полку для придушення селянського повстання.

Для розвитку Ярмолинецького району велике значення мало будівництво шляхів сполучення, а саме, будівництво шосейної дороги Проскурів – Ісаківці через Ярмолинці що тривало з 1887 по 1891 рр. Матеріал відносно цієї проблеми знаходимо у фонді «Подільська казенна палата». У фонді «Канцелярія Подільського губернатора» знаходяться чисельні документи державного управління, місцевого самоврядування, будівництва доріг та інше. Зокрема, цікавим документальним фрагментом стало те, що під будівництво залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський у 1897-1912 рр. потрібно було виділити 226,5 дес. землі, яка належала 19 власникам, у тому числі графу К.О. Орловському з Ярмолинців. У іншому фонді «Подільська губернська народна управа» знаходимо документи про стан освіти. У 1897 р. в Ярмолинцях функціонували: церковнопарафіяльна школа, однокласне сільське училище, котре у 1905 р. трансформувалося у двокласне, а також декілька домашніх єврейських шкіл. Хоча в училищі навчалось 92 учні, закінчити його вдалося лише 10 хлопцям і 2 дівчатам. Таке становище існувало через мізерне фінансування губернською владою, адже на утримання шкіл виділялося всього 226 крб. на рік. Фонд «Ярмолинецький районний виконавчий комітет» вміщує документальний матеріал про роботу районної ради. Ярмолинецька районна рада утворилась одночасно з утворенням району у березні 1923 р. Далі, з 1923 по 1959 рр. на території Ярмолинецького району були сформовані Михайлівський і Солобковецький райони. Досить цікавий матеріал зосереджений у фонді «Ярмолинецька районна партизанська комісія». Так, саме із цього фонду ми дізнаємося про те, що початок війни мешканці Ярмолинців відчували з першого дня, особливо 6 липня 1941 р., коли німецькі літаки бомбардували місцеву залізничну станцію і військову частину при ній, а 8 липня 1941 р. німецькі мотоциклісти уже з'явилися на околицях Ярмолинців і так далі. Значна частина архівних документів вводиться в науковий обіг *вперше*.

Об'єктом дослідження у нашій праці виступає поліетнічна громада Ярмолинеччини у XV - початку XXI ст., а його предметом – суспільно-економічний рівень, культурне, освітнє, духовне і політичне життя населення вказаного регіону. Ці фактори визначили загальну мету даного дослідження – вивчення широкого комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, спеціальних досліджень

істориків та створення багатопланового історичного полотна з історії Ярмолинців з початку XV ст. до нашого часу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють все XV і початок XXI ст., тобто від першої згадки про Ярмолинці і до наших днів. Такий тривалий період відкриває можливість дослідити рівень економічного розвитку, громадсько-політичного життя громади на території Ярмолинеччини в умовах гноблення та утисків російським самодержавством української нації та національних меншин. Для історичного порівняння у роботі проводяться екскурси у попередні періоди до XV ст.

Наукова новизна видання полягає у наповненні його змісту новими достовірними джерелами, розширенням фактологічної бази з життя українства та національних меншим Ярмолинеччини. Міста і села Поділля мають велику і захоплюючу історію, проте у багатьох випадках вона ще глибоко не досліджена або залишається викривлена, надумана. Ось і у випадку з Ярмолинцями відсутня узагальнююча наукова праця, що об'єктивно відтворила б більш як 600-літню історію цього мальовничого подільського містечка. Тому правдиво відобразити історію своєї «малої Батьківщини» вважаємо за свій громадянський обов'язок.

Практичне значення монографії полягає у тому, що її зміст та окремі результати можуть бути всебічно використані: при створенні нових наукових, науково-популярних і науково-методичних праць з історії України; в навчальному процесі широкого діапазону навчальних закладів; для музейної справи і туризму; для вивчення і використання досвіду формування відносин між українським та іншими етносами, для потреб розвитку сучасної етнопонаціональної політики в Україні.

Видання розраховане на науковців, учителів, викладачів, краєзнавців, працівників культури, широкий загал читачів, які цікавляться історичним минулим краю.

Розділ I

Виникнення та соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (XV – XVIII ст.)

1.1. Перша згадка та розвиток Ярмолинців і навколишніх земель у XV – XVII ст.

Історія Ярмолинеччини має давні коріння, що сягають на глибину більш як 600-літнього свого існування. Однак, археологічні дослідження свідчать, що люди проживали тут ще в період Черняхівської культури (Ш – поч. V ст. н.е.). Подільські археологи Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Петляк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. зафіксували Черняхівське поселення на південно-західній околиці Ярмолинців, на березі струмка, близько дороги, що веде на м.Городок [2, с.102]. Назва населеного пункту походить від імені перших засновників чи мешканців і за переказами це був сотник Ярема чи Ярмола [23, с.45]. Існує ще інша версія назви селища. На той час, а подекуди трапляються і нині, існували ґрунтові дороги, які ставали просто непрохідними в осінню дощову погоду. Люди між собою говорили: «Ну й дорога, все ярмо в глинци!». Писарі, записуючи назву села, керувалися переказами місцевих мешканців, які об'єднали вислів «ярмо в глинци» в одне слово «Ярмолинці» [23, с.46].

Перша писемна згадка про Ярмолинці припадає на 1400 р. [1, с.550; 5, с.158]. Саме тут, на шляху з Кам'янця до Меджибожа, на той час зупинилися на перепочинок польські літератори, що у своїх подорожніх нотатках згадали Ярмолинці як село [5, с.158; 12, с.110].

У 1407 р. відбулася знаменна подія в історії містечка, а саме 1 березня поселення Ярмолинці (Ермолинцы – рос.) Смотрицької

волості подарував у м.Кракові польський король Владислав II Ягайло (1362-1434) слуги короля **Ходку Кроати** (у текстах трапляється Хадку чи Ходьку – Авт.) [13, с.711] «...за його вірну службу на віки вічні йому і його дітям і його намісникам» [3, с.3-4] (див.: додатки).

Геральдично-генеалогічна традиція, зафіксована у гербовнику Шимона Околицького, приписує Ходкові походження з Хорватії (Кроатії), яка протягом 1102-1526 рр. перебувала у складі Угорського королівства: «Ходко хорват з роду Деспотів перший Ярмолинський за правління Владислава II Ягайла прийшов до Польського королівства...» [3, с.3-4].

Нашадки Ходка стали називатися **Ярмолинськими**, тобто походили від названого населеного пункту – Ярмолинці. Ярмолинські мали свій герб, який був зображений на одному із артефактів, на гарматі, випадково знайдений у 1823 р. поблизу старого замку. Герб Ярмолинських належав до гербового братства «Корчак», що може більше свідчити про їхнє руське походження, адже їхні іноземні коріння у джерелах не фіксуються. Гербовий знак являв собою зображення на червоному полі щита три срібні горизонтальні балки, що не доходять до краю щита, причому кожна наступна (нижча) балка коротша за попередню, а над щитом клейнод – шляхетська корона і в золотій чаші зображення собаки (див.: додатки). Корчак – родовий герб, яким користувалися понад 270 родів України, Білорусі, Литви та Польщі. У Польщі цей герб відомий з 1142 року.

Яскравим свідченням руського походження Ярмолинських можуть слугувати імена перших поколінь родини: Ходько, Олехно (Олександр), Федько [15, с.196]. Тому, на думку М.С. Грушевського, це ймовірніше «...був рід тутешнього, українського походження, і хорватське походження з'явилося тоді, коли нащадки Ходка стали соромитися свого українського...» [4, с.210]. За свідченнями Ю.Й. Сіцінського: «Це була шляхта середньої заможності, досить діяльна в місцевому житті, в боротьбі з татарами тощо. Ріднилися вони з місцевими також православно-українськими родинами Поділля та Волині, часом мали родичів із заможних родин і навіть з княжих» [6, с.78].

А тим часом, Ходко поступово розширював свої маєтки на території Поділля, зокрема за володарювання великого князя литовського Вітовта (1350-1430). Знову таки, за заслуги 29 липня 1428 р. Ходко

отримав від Вітовта с. Волків у Смотрицькому повіті. Особливістю цього надання було те, що зроблено воно було з ініціативи віленського воеводи Гедигольда, який до 1422 р. був намісником Вітовта на Поділлі. Ярмолинські у наступному поколінні отримали маєтності й поза межами Поділля. Так, Олехно (Олександр), син Ходка, отримав у 1433 р. с. Ушню та дворище, під назвою Селище, в Олеському повіті Руської землі. Олехно брав активну участь у суспільному житті, про що свідчить його присутність на сеймику шляхти Подільського воеводства у 1439 р., що зібрався у м. Кам'янці [15, с.197].

Важливою обставиною, що зумовила розвиток Ярмолинців, стала поява тут укріплень, які дозволили посилити охорону населення від ворогів. Такі укріплені подільські міста і містечка відігравали важливу роль в боротьбі з спустошливими набігами татарських чамбулів на Поділля, які почастишали з 70-х рр. XV ст. Татарські набіги завдавали величезної шкоди краю, що відбувалися 1474, 1476, 1515, 1518, 1521, 1524 та інші роки. Войовничі татари проривалися на Поділля трьома основними шляхами: Волошським (південним), Кумчанським (центральним) і Чорним (північним) [16, с.26-28] (див.: додатки).

Для захисту від нападів татар син Ходка Олехно (Олександр) у 1445 р. збудував у Ярмолинцях укріплений замок [5, с.159; 16, с.28]. Ця оборонна споруда була невеликою, загальною площею 0,25 га. і розташовувалася у південно-східній частині поселення між селянськими садибами та мала форму трикутника (ширина 50 м., довжина 85 м.) [6, с.79]. Біля цього замку знаходилася Михайлівська церква (проіснувала до XVIII ст.).

Пізніше збудували нове замчище, що розташовувалося ближче до центру поселення (у 1901 р. садиба селянина Павла Слимки). За планом замчище мало квадратну форму площею в 0,5 га. і довжиною однієї сторони у 68 м. Кути замчища були укріплені чотирма круглими баштами, з яких добре було видно в'їзд по середині одного боку і проти нього другий на протилежній стороні [6, с.80].

З часом змінювався адміністративно-територіальний поділ. На початку XV ст., Ярмолинеччина стає адміністративною одиницею під назвою Ярмолинецький ключ, що належав до Смотрицької волості Кам'янецького староства [3, с.3]. Тут карбувалася своя срібна монета [33, с.28-31]. До складу Ярмолинецького ключа входили села навколо Ярмолинців: Вербка, Глушківці, Нове Село, Слобідка Глушковецька, Соколівка, Томашівка і та інші. Пізніше термін «Ярмолинецький

ключ» ще буде використовуватись в побуті як пам'ять про минулі часи, однак юридичне значення втратить в силу чисельного адміністративно-територіального реформування.

За новим адміністративним поділом (1434-1569), запровадженим Королівством Польським, адміністративний устрій став подвійним, і поруч із старими волостями, центрами замкових повітів (Бакотського, Зіньківського, Кам'янецького, Летичівського, Меджибізького, Ровського, Сатановського, Скальського, Смотрицького, Хмельницького, Червоноградського) існував єдиний судово-адміністративний Кам'янецький повіт [17, с.304]. На той час Ярмолинці стають містечком у складі Летичівського повіту Подільського воєводства (до середини XVI ст.), а у 1569-1793 рр. – Подільської землі. У вказаний період територія Подільського воєводства включала південну частину сучасної Хмельницької, східну – Тернопільської, західну частину Вінницької областей. В адміністративно-територіальному устрої Речі Посполитої (1569-1793) відбувалось укрупнення повітів, кількість яких в кінці XVI ст. обмежувалася трьома: Кам'янецьким, Летичівським, Червоноградським [18, с.11], загальною площею близько 19 тис. кв. км. [17, с.304].

Важливе значення для розвитку міст у добу середньовіччя відігравали привілеї, серед яких знаходилося магдебурзьке право (назва походить від м.Магдебург, Німеччина – Ю. Х.). Цей привілей запроваджувався у містах Поділля в дещо урізаному вигляді, а саме міське управління не обиралося населенням міста, а призначалося його власником. До того ж воєводи, старости, власники міст часто втручалися у міські справи, зводили нанівець самоврядування, самовільно стягували з міщан різні податки. Все ж магдебурзьке право сприяло посиленню економічних зв'язків, розвитку краю в цілому. Першими містами на території сучасної Хмельниччини, які отримали магдебурзьке право у XIV-XV ст. стали Кам'янець – 1374 р., Смотрич – 1448 р., Ярмолинці – 1455 р. [7, с.33], Зіньків – 1458 р. [16, с.26]. Ярмолинці отримали магдебурзьке право з рук короля Казимира IV Ягелончика (1427-1492) [5, с.159; 13, с.711-712; 30, с.33].

Із запровадженням магдебурзького права пожвавішав економічний обмін товарами між різними землями, зокрема покращилася торгівля, що відбувалася на монетарній основі. У Ярмолинцях пізніше (кінець XIX ст.) були знайдені монети: античної доби (3 шт.),

періоду правління Івана Грозного (1 шт.), польського часу (3 шт.) та інші [5, с.395]. У той же час, колекція монет місцевого пошанувача нумізматики Е. А. Маріанського складала близько 500 шт. [5, с.30].

А тим часом тривав процес територіального та майнового поділу перших власників містечка. Внуки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок. Старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинців і став називатись, як уже зазначалося, Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і здобув назву Сутковський (Сутковецький). Родини Ярмолинських і Сутковських були православними [5, с.159; 13, с.711].

Загалом Ярмолинські стали великими землевласниками і накопичували свої землеволодіння на території Поділля протягом кількох століть аж до середини XVIII ст. Їм належали десятки сіл ряду повітів і відповідно до «Ревізії листів 1469 р.» Ярмолинські володіли селами: Федько отримав Вічинці, Гермаківці, Сандковичі, Хлестовичі, а Дашко – Карпівці. Дашко також проявляв активну життєву позицію, адже у 1475 р. він був серед учасників Кам'янецького земського суду. 1487 р. Федько зареєстрований як власник королівського села Конарево. У 1518 р. король Сігізмунд I підтвердив Станіславові Ярмолинському володіння селами Гармаки, Горчичани та Карповці в Кам'янецькому повіті за мужність у боротьбі проти татар [15, с.196-198]. Грушевський М. С. вказував на володіння Ярмолинських в Ровщині (Барському старостві) ще до 1518 р. [4, с.50].

На 1520 р. одним із перших діючих православних храмів у Ярмолинцях стали Свято-Михайлівська церква в с. Боснячині та Свято-Троїцька в с. Буринцях [13 с.712; 31, с.34].

У 1534 р. Василь, Юхно і Северин Ярмолинські, сини Олександра, отримали королівське підтвердження на володіння маєтками, а в 1565 р. воно документально закріплювалось люстрацією [8, с.201]. У 1535 р. сам Олександр Ярмолинський був бургарієм (очільником – Ю. Х.) зінківським, а його сини після поділу майна в 1544 р. з своїм двоюрідним братом Сутковським Василем Дахновичем взяли собі: Ярмолинці з лісом Гачище, Кадіївці, Лошківці, Савинці і по половині сіл Зелена, Карпівці, Струга. Василю Дахновичу дісталися Вічинці, Вовківці, Горчичани, Ружична, Сутківці, половина сіл Карпівці, Струга, а також пасіка Абрамова в лісі Гачище. Щоправда ще у 1543 р. власність с. Ружична довелося відстоювати Василю від зазіхань інших

сусідів у суді. Запрошені 13 свідків засвідчили право Ярмолинських-Сутковських на с. Ружична з дідів-прадідів [21, с.47-48].

На середину 60-х рр. XVI ст. земський маєток родини Ярмолинських у Подільському воєводстві складався з частини Ярмолинців, якою володів Матвій Ярмолинський (друга частина належала власнику Чолганському). У 1563 р. Матвієві також належала половина с. Савинець, яким він володів разом з Северином Ярмолинським та Адамом Міцковським, а с. Струга належала Ярмолинським-Сутковським [15, с.199]. Документи свідчать, що у 1560 р. на майно Северина Ярмолинського зазіхав (грабував – Ю. Х.) шляхтич Станіслав Лостовський [21, с.48].

Після трансформації у містечко Ярмолинці, польською владою була запроваджена нова система оподаткування. Так, у 1530 р. тут було встановлено 5 плугів (плуг – одиниця оподаткування для селянських господарств – Ю. Х.), у 1542 р. – 7, а у 1565 р. – 10 [6, с. 79].

До середини XVI ст. Ярмолинські родичалися переважно з представниками родин свого кола. Так, сам Олехно був одружений з Богданою, донькою Дашка Калиновича, волинського зам'янина (землевласника – Авт.) з Крем'янецького повіту. Його діти були одружені: Василь – з Дариною Гаврилівною Лесницькою, Северин – з Ганною Куневською, Юхно – з Марухоною, а доньки, відповідно, – Анна з Щенським Шаравським, Маруша з Федором Ластовецьким і Вератка з Петром Сербином [15, с.199-200].

Служба у війську на початку XVI ст. стала чи не головною справою подільської шляхти, яка не оминула і Ярмолинських. Вже 1511 р. Дахно Ярмолинський з п'ятьма кіньми (вершниками – Ю. Х.) служив у роті Станіслава Лянцкоронського. В Обертинській військовій кампанії 1531 р. брав участь Юхно Ярмолинський і служив у роті Анджея Трояновського з почтом (у супроводі – Ю. Х.) шести гусарів, стрільця і вершника, що свідчило про його статок. Його брати Василь і Северин Ярмолинські, кожен з шістьма вершниками служили у роті Зборовського, шляхтича з Краківського воєводства. Після певної перерви Северин у 1545 р. служив у роті барського старости Бернарда Претвича. У 1546-1547 рр. у роті бельзького воєводи Миколая Синявського у джерелах знаходимо Костянтита Сутковського з двома кіньми (вершниками – Ю. Х.). Ще одним представником родини, котрий служив у роті Претвича, був Юрій

Ярмолинський, котрий 2 жовтня 1550 р. отримав за службу платню в с. Шаравці (Шарівці – Ю. Х.) [15, с.200-201].

Загалом, з огляду на значні статки та власність роду Ярмолинських їм не вдалося здобути високих посад, титулів при королівському дворі чи службі. Можливо причина «нелюбові» до них впливових представників подільської шляхти, що стало на заваді зробити бодай урядницьку кар'єру в Подільському воєводстві, полягала у відсутності певного протектора (лобіста – А. Х.) [15, с.201]. Можливо, причина такого стану речей знаходилася в етнічній площині, адже відомо, що українські родини, представниками яких були Ярмолинські, зрозуміло, поступалися польським родам відносно впливу на королівський двір, польську політичну еліту.

Нащадки Ярмолинських мешкали не тільки у «родовому гнізді» у Ярмолинцях. Джерела фіксують їх проживання у Смоленській та Тверській губерніях Московії XVII ст. Зокрема представник роду – Семен Іванович був наділений тамтешніми помістями (1656) [28, с.41].

Не обминали Ярмолинці та навколишні землі воєнні лихоліття, збройна боротьба та протистояння. Тут польським військам протистояли загони С. Наливайка у 1595-1596 рр. [14, с.17].

Поблизу Ярмолинців у с. Фельштин виявлені земляні укріплення – редути (рови з трьох сторін – Ю. Х.), які були побудовані для захисту від чисельних набігів татар. Часом вдавалося активно протистояти ворогові. Відомо що, 1572 р. один із Ярмолинських розбив татар під Красиловим [6, с.79]. Востаннє татари побували на Поділлі, розорюючи край, у 1615 р. [5, с.69].

На північ від Ярмолинців, у с. Сутківцях 1623 р. також був збудований оборонний замок, руїни якого збереглися досі (див.: додатки). Окремі дослідники приписують його будівництво вінницькому, тербовлянському, рогатинському старості Олександрю Балабану (пом.1637 р.), який був одружений з останньою представницею з роду Сутковських – Барбарою. Проте за припущенням Ю.Й. Сіцінського цей замок збудував Федір Олехнович Сутковський у XV ст. Підставою для даного припущення служить однакова кладка мурів замку і місцевої церкви. Сутківський замок розташовувався на горі, що виходить хребтом над долиною річки Ушиці, а з обох боків тієї гори – стрімке

узбіччя. Площа замку квадратна і складає 0, 25 га, при цьому кожна із сторін мала 50 м. довжини [6, с.80].

Повз Ярмолинці проходили також війська Б. Хмельницького та його полковників М. Кривоноса і І. Богуна під час визвольної війни 1648-1654 рр. [19, с.443].

За царювання короля Яна Собеського (1626-1696) Поділля, у тому числі Ярмолинці, з 1672 по 1699 рр. потрапили під протекторат Османської імперії. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко у 1672 р. брав участь у захопленні Кам'янця турками. Для цього, пройшовши в середині першої декади серпня 1672 р. околиці м.Бар українсько-кримські залоги, які очолювали П. Дорошенко і хан Селим-Герай, попрямували до Кам'янця не традиційним шляхом, а в обхід щоб підійти із західної сторони, вочевидь, аби відрізати місто від Галицького Поділля і Галичини. Ймовірніше всього рухалися повз Зіньків на Ярмолинці й далі до Городка і Бедриківців, які захопили (за винятком Городоцького замку). Потім оволоділи Збрижем й через Оринин попрямували до Кам'янця [19, С.395].

Втративши Поділля, поляки не припиняли боротьбу з Османською Портою. Восени, ймовірно, 17 жовтня 1673 р. коронний хорунжий Микола Сенявський під час військового рейду по території Кам'янецького ейялету (з тур. – провінція. – Ю. Х.), з'явившись раптово під Ярмолинцями, отримав локальну перемогу над турками. Полякам вдалося захопити валку із 100 (у деяких джерелах – 200) возів з продовольством, яке везли з Меджибожа до Кам'янця, а також уповноваженого від кам'янецького дефтердара Мустафи-ефенді (відав збором податків) Хасана-агу [12, с.111; 14, с.17; 19, с.476].

Після укладення «вічного миру» між Московією та Польщею у 1686 р., Правобережна Україна, в тому числі Подільське воєводство, мали відійти до Речі Посполитої. У травні-вересні 1699 р., відповідно до Карловіцького мирного договору Поділля було звільнено від турків на користь Польщі [5, с.194]. У свою чергу польська шляхта, повертаючись у маєтки, почала відновлювати старі жорсткі методи економічного примусу, до якого додавався релігійний гніт.

Таким чином, виникнення та історичний розвиток Ярмолинеччини протягом тривалого періоду має своєрідне і давнє коріння. Однак перша згадка про село Ярмолинці з'являється на самому початку XV ст. (1400 р.), хоча, як у більшості населених

пунктів Поділля, археологи фіксували тут більш давнє проживання населення, пов'язане з Черняхівською культурою, що відноситься до початку I-го тисячоліття нашої ери. Першим власником, на той час с. Ярмолинців, став слуга короля Ходко Кроата, який у 1407 р. отримав поселення в якості подарунку за службу від польського короля Владислава II Ягайло.

З часом село переросло у містечко, про що свідчить надання Ярмолинцям у 1455 р. магдебурзького права, будівництво старого і нового замків і інше. Нащадки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок: старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинців і став називатись Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і називався Сутковським (Сутковецьким). В такий спосіб, своє прізвище Ярмолинські отримали від уже наявного на той час поселення і були православними. Ярмолинські отримали свій родовий герб «Корчак», хоча особливих здобутків на державній службі не мали.

За царювання короля Яна Собеського (1626-1696) Поділля, у тому числі Ярмолинці, з 1672 по 1699 рр. потрапили під протекторат Османської імперії, однак боротьба проти бусурман не припинялася. У травні-вересні 1699 р., відповідно до Карловіцького російсько-турецького договору Поділля, а отже і Ярмолинеччину, було звільнено від турків на користь Польщі.

1.2. Соціально-політичні трансформації краю та зміна власників містечка у XVIII ст.

Розвиток внутрішнього й особливо зовнішнього ринку (мануфактурне виробництво західноєвропейських країн потребувало сільськогосподарської сировини) спонукав землевласників, поміщиків, шляхту до організації власного господарства з виробництвом зерна на продаж та переробкою сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростання ряду містечок Поділля та утворення у них фільварків, тобто багатогалузевих поміщицьких господарств, орієнтованих на виробництво збіжжя та ін. Перші фільварки з'являються на теренах краю ще у середині XVI ст., у яких використовувалася,

спочатку праця кріпаків, а пізніше – наймана. Назва поміщицьких господарств – фільварки проіснує до 1917 р. Щоправда, подекуди, цей термін як назва частини міста використовується і донині (наприклад, у м. Кам'янець-Подільському – Ю. Х.).

На початку XVIII ст. процес виникнення фільварок не оминув і Ярмолинці. На околиці містечка були утворені фільварки Боснячина і Писарівка, які злились в один – Березівку. Топонімічна назва «Боснячина» походила від одного із співвласників фільварку поміщика Босняцького. Існує ще одна версія походження назви від етноніма «босняки», тобто «хорвати». (Хорватський «слід» пов'язаний, ще з першим власником Ярмолинців – Ходком Кроатою – Ю. Х.). Писарівкою називали село, а згодом передмістя Ярмолинців, де за переказами жив писар, який допомагав селянам у діловодстві. Назва села Березівка походить від березового лісу, який розкинувся навколо [23, с.47].

Селяни поселялися тут за договором, що передбачав певні пільги: звільнення на кілька років від податків, зменшення повинностей і відробітків. Однак, після закінчення терміну договору землевласник не надавав більше пільг селянам і, в такий спосіб, відбувалось поступове їх закріпачення.

Ярмолинці у володінні роду Ярмолинських знаходилися до початку XVIII ст., а останнім представником цього роду був **Томаш Ярмолинський**, батько двох дочок. В такий спосіб, через відсутність спадкоємця по чоловічій лінії, давній рід Ярмолинських, з яким пов'язана майже 300-літня історія містечка, занепав. А тим часом, одна із дочок Томаша – Анна вийшла заміж за Я. Шепінга, вихідця з Ліфляндії (частина сучасної Латвії – Ю. Х.), який в минулому служив полковником у армії Данії [20, с.376-377]. Внаслідок шлюбу, в силу родинних зв'язків (в якості приданого Анни – Ю. Х.), містечко перейшло до роду **Шепінгів** [22], проте не надовго [13, с.712]. У 1702 р. в Ярмолинецькому маєтку поміщика Я. Шепінга, нараховувалось 500 кіп хліба, 160 вуликів, 40 корів, винокурня [10, с.642]. Проживала родина Шепінгів, зі спогадів дипломата Юст Юля (Данія), у помешканні, подвір'я якого було укріплено, подібно цитаделі двома баштами, валом і частоколом, так що заволодіти ним можна було лише за підтримки артилерії [20, с.377].

Економічний та релігійний гніт шляхти викликало обурення селянства, спонукало до антипольської збройної боротьби, що спалахнула на початку XVIII ст. Селяни та козаки об'єднувалися у загони для спільної боротьби. Один із козацько-селянських загонів, на чолі яких стояв Федір Білоцький (псевдо Шпак), у 1702 р. завдав поразки польському загонові самооборони, який очолював полковник Я. Шепінг в битві, що відбулась між селами Савинцями і Томашівкою. Після перемоги повсталі повернули до с. Савинці, де зруйнували панський маєток. Незабаром повстанцям вдалося оволодіти Ярмолинцями і підірвали земляні вали замку Шепінгів [5, с.144]. Впродовж 1702-1704 рр. повсталі селяни чотири рази захоплювали Ярмолинці, що супроводжувалося безладом та руйнуваннями [9, с.6].

З часом змінювались власники Ярмолинців і земель що до них прилягали. Бездітний син Анни **Домінік Шепінг** успадкував Ярмолинці і мав намір переписати містечко своєму племіннику Францішику Мархоцькому. Однак через норовистий характер племінника передумав, напевно образився на нього, а тому Ярмолинці у 1757 р. продав, після чого виїхав до Венеції [22]. По купчій грамоті Ярмолинці за 245 тис. крб. золотом перейшли до польського королівського камергера (придворного – Ю. Х.), генерал-лейтенанта **Павла Старжинського**. Однак, генералу не пощастило із новим придбанням так, як то посуха, то пошесті (епідемії) чуми заважали раціональному розвитку господарства. Намагаючись змінити стан справ на краще, П. Старжинський у 1761 р. розпочав будівництво, одного з кращих на Поділлі, монастиря для монахів ордена бернардинів [13, с.712]. Проте одразу завершити розпочате будівництво не вдалося через нестачу коштів [5, с.159; 13, с.712]. Кошти знайшлися у майбутнього власника Ярмолинців – Яна (Івана) Онуфрія Орловського, який і завершив його будівництво 1785 р. [22; 30, с.34]. Радикалізм та догматизм бернардинів проявився у тому, що 1770 р. у Ярмолинцях було спалено на вогнищі місцевого лікаря Й. Мароніта, якого безпідставно звинуватили у розповсюдженні пошесті чуми [10, с.642].

Маючи великі борги, Старжинський П. у 1772 р. змушений продати увесь Ярмолинецький ключ **Войцеху Мархоцькому** (Санюцькому-Мархоцькому) [5, с.159], котрий особисто був знайомий з останнім королем Речі Посполитої – Станіславом-Августом Понятовським (1732-1798). У листопаді 1781 р. польський

король, направляючись до Кам'янець-Подільського, зупинявся у В. Мархоцького на відпочинок. Використовуючи особисті взаємини з королем, В. Мархоцькому у 1787 р. вдалося одержати королівську грамоту на право проведення в Ярмолинцях торгів і ярмарків [11, с.112; 13, с.712], що мало неабияке значення для розвитку краю.

Невдовзі, після несподіваної смерті бездітного Мархоцького В., Ярмолинецькі маєтки перейшли у спадщину його племіннику **Ігнацію Сцибор-Мархоцькому** (1755-1827), який на той час захопився облаштуванням «Миньковецької держави» з надписами: «Границя панства миньковецького від панства російського». У свою чергу, І.Сцибор-Мархоцький, внаслідок обміну (Ярмолинці на Миньківці) та продажу ряду населених пунктів, передав у власність Ярмолинці **Яну Орловському**. До того ж Ян Онуфрій у 1785 р. викупив у власника Юзефа Швірського сусідні Маліївці [22].

Ян (Іван) Онуфрій Орловський (1739-1811) Ловчий Коронний (слуга короля в організації охорони королівських лісів та полювання) був сином Домініка (бл.1710 - бл.1813, прожив до глибокої старості до 103 років – Ю. Х.), полковника гусарських військ, і Катаржини Прушинської (бл.1710 р.н.- ? дата смерті не встановлена – Ю. Х.). Ян Онуфрій з 1790 р. був депутатом польського сейму від Подільського воєводства, де виступав проти прогресивної Конституції 3 травня 1791 р. Ловчий Коронний Ян брав участь у проросійській Тарговицькій конфедерації, що утворилася 18-19 травня 1792 р. у м.Тарговиця (нині село Кропивницької області – Ю. Х.) за вказівкою імператриці Катерини II (1729-1796) для, начебто, захисту свободи від демократичних реформ, передбачених Конституцією 1791 р. Участь польської шляхти на боці росіян в Тарговицькій конфедерації, привело до втрати незалежності Польщі у 1795 р. і утримання країни під назвою «Царства Польського» у складі Росії до 11 листопада 1918 р. Ян Онуфрій заслужив звання кавалера двох орденів «Святого Станіслава» (1785) і «Білого Орла» (1791). Похований 1811 р. в склепі з гарною різьбою з каррарського мармуру у Бернардинському монастирі Ярмолинців [12, с.111; 26; 27; 30, с. 34]. (Каррарський мрамур один з найцінніших сортів мармуру, що видобувався в Апуанських Альпах на території Каррари (Італія) – Ю. Х.).

З поширенням поляків на Ярмолинеччину за Яна Орловського, крім Бернардинського монастиря (1785), у 1792 р. було засновано, а

1793 р. розпочато будівництво із маліївецького каменю у Ярмолинцях в межах найбільшої ярмаркової площі [22], римо-католицького костелу св. апостолів Петра і Павла [13, с.712]. Три покоління Орловських опікувалося зведенням Петропавлівського костелу (див.: додатки). Лише у 1862 р. буде завершено будівництво храму, який, дещо змінивши зовнішність, стоїть і нині [29, с.757]. Бюджет будівництва костелу формувався як із особистих коштів Яна Орловського, так і благодійних надходжень інших поміщиків, що входили до католицьких прихожан майбутнього костелу [12, с.111].

Ян Онуфрій Орловський був одружений у 1770 р. з Анною Старжинською (бл.1759-1791) [25, арк.302; 26; 32, с.21], у перспективі, передав у спадок своєму сину, маршалку проскурівської шляхти, мальтійському лицарю – **Адаму Стефану Орловському** (1780-1857) села Маліївці, Слобідку Маліївецьку [9, с.7; 32, с.103], а в кінці XVIII ст. і Ярмолинці [10, 642; 14, с.19] (див.: додатки).

За переказами О. Пшездецького у XVIII ст. Ярмолинці переживали ряд катаклізмів: 1719 р. – від пошесті загинуло близько 150 чол.; 1738 та 1752 рр. – зафіксовані землетруси; 1740 р. – небувало холодна зима; 1741-1749 рр. – напади сарани; 1770 р. – пошесть чуми [30, с.35-36].

Як уже зазначалося, окремі представники відомої польської родини Орловських вели активну громадську діяльність на боці проросійської партії у Тарговицькій конфедерації (1792 р.), що привело у 1795 р. до повної втрати незалежності Польщі. Уже після другого поділу Польщі (1793 р.) Правобережні землі України, у тому числі Поділля, були приєднані до Російської імперії. Указом російського монарха Павла I від 12 грудня 1796 р. було утворено Подільську губернію, а Ярмолинецький ключ згодом трансформувався у одноімненну волость, Проскурівського повіту.

Таким чином, початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростанням містечок Поділля та утворенням у них фільварків, зокрема у містечку Ярмолинці, селах Боснячині, Писарівці і інших. Мануфактурне сільськогосподарське виробництво розвивалося екстенсивно і потребувало все більше сировини і робочих рук. Цікавими виявилися топонімічні дослідження назв окремих фільварків Ярмолинецького ключа. Заохочуючи селянство до поселень навколо фільварків, землевласники звільняли їх від сплати податків

на визначений термін, після спливу якого податки лягали важким тягарем на плечі селянства.

Економічний та релігійний гніт польської шляхти, яка поверталася у свої маєтки після турецького панування і бажала надолужити втрачене, викликали обурення селянства, спонукало до антипольської збройної боротьби, що спалахнула на початку XVIII ст. яку очолив Ф. Білоцький.

З часом змінювалися і власники Ярмолинців. Містечко з багатьма селами у власності Ярмолинських знаходилися близько 300 років, з початку XV ст. до початку XVIII ст. Після цього, через відсутність спадкоємців по чоловічій лінії, Ярмолинцями володіли Шепінги, Старжинські, Мархоцькі, Сцибор-Мархоцькі і нарешті Орловські, які утримували містечко у власності понад 120 років, аж до більшовицького перевороту 1917 р. У той же час, відома польська родина Орловських розгорнула широку діяльність спрямовану на соціально-економічне зростання краю. Вони опікувалися тривалим будівництвом культових споруд, зокрема Петропавлівського костелу впродовж 1792-1862 рр., що зберігся до наших днів.

Варто наголосити на тому, що окремі представники відомої польської родини Орловських стали на боці проросійської партії у Тарговицькій конфедерації (1792 р.), що привело у 1795 р. до повної втрати незалежності Польщі. Уже після другого поділу Польщі (1793 р.) Правобережні землі України, у тому числі Поділля, були приєднані до Російської імперії. Утворена Подільська губернія у 1796 р. включала у себе новоутворену Ярмолинецьку волость Проскурівського повіту.

Розділ II

Інкорпорація Ярмолинеччини до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)

2.1. Ярмолинеччина в межах Подільської губернії (кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст.)

Після другого поділу Польщі (1793 р.) та переходу Поділля до складу Російської імперії утворилась Подільська губернія (з центром у м. Кам'янці-Подільському) площею 42 019,1 кв.км., яка в якості адміністративно-територіальної одиниці проіснувала з 1797 по 1925 рр. Згідно царського указу Олександра I (1777-1825) від 1804 р. до складу губернії входило 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський. На початку XIX ст. в губернії проживало близько 1млн. 258 тис. чол., за переписом 1897 р. – 3 031 513 чол. До Подільської губернії входило 7 327 населених пунктів, з яких 17 міст і 120 містечок [27, с.993-994; 29, с.62].

Містечко Ярмолинці стали волосним центром у складі Проскурівського повіту. До складу містечка Ярмолинців входили райони під назвою: Боснячина (тепер Березівка) (на сході); Буринці (на заході); Грабина (на півночі); Писарівка (на південному сході). Назви походили від колишніх сіл, що об'єдналися навколо Ярмолинців [12, с.120; 27, с.711]. За переписом 1808 р. тут нараховувалось 266 будинків і за кількісними показниками Ярмолинці поступались Городку, Зінькову, Солобківцям та іншим містечкам [4, с.10]. До Ярмолинської волості належали села: Вища і Нижча Томашівка, Волудринці, Глушківці, Жилинці, Кадіївка, Нова і Стара Соколівка, Нове Село, Підлісний Олексинець, Пільний Олексинець,

Сказинці, Слобідка Глушковецька, Слобідка Кадиевецька, Слобідка Олексинецька.

Ще в кінці XVIII ст. Ярмолинці перейшли у власність до заможного польського шляхтича графа Адама Орловського (1780-1848) [14, с.642; 27, с.712] і з того часу, впродовж більше 120 років, аж до 1917 р., історія містечка була пов'язана з цим давнім польським родом, який мав свій родовий герб «Любич» (див.: додатки). Любич – родовий герб, яким користувалися понад 500 родів Білорусі, Литви, Польщі й України. Появу цього герба відносять до XII ст. (близько 1190 р. – Ю. Х.).

Адам з дружиною Розою Красіцькою (1787-1880), з якою проживав у шлюбі з 1807 р., тоді володіли трьома фільварками – Дубина, Боснячина, Залісці (Буринці належали іншому поміщику), загальною площею 1 508 дес. землі в тому числі 380 дес. лісу. У сільському господарстві (села Вища Томашівка, Нове Село і Стара Соколівка) було зайнято майже 4,3 тис. кріпаків. А. Орловський активно вкладав кошти у промисловий розвиток Ярмолинців. За його ініціативою створювалися приміщення для виготовлення фетрових виробів, головних уборів (капелюхів, картузів), налагоджене гужове виробництво сідел та упряжі. Швидкими темпами розвивалися започатковане А. Орловським виробництво гужового транспорту: возів, бричок, фаєтонів, кабриолетів. Нашвидкоруч зведені вапняковий та два цегельні заводи видавали будівельного матеріалу стільки, що вистачало не тільки на місцеві потреби, але й на продаж цегли в м.Проскуріві. Заняття бджолярством дозволяла виганяти, в значних об'ємах, продукти винокурні та пивоварні [4, с.10].

Одержання великих прибутків від підприємств, а також від ярмарків надало можливість Орловським, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у с. Маліївці та Ярмолинцях, побудувати на ярмарковій площі готелі, кам'яні склади та інші приміщення.

Справжнім проривом у промислового розвитку містечка могло стати суконне виробництво. Для цього А. Орловський запросив у Ярмолинці німецьких майстрів, які розпочали тут виробництво сукна на фабриці, що розпочала виробляти щомісячно 80 штук сукна (понад 1700 м. – Ю. Х.). Запущене виробництво сукна потребувало чималої кількості технічної води для промивки, прання, фарбування тканини. Тому одна деталь, а саме нестача ґрунтових вод у

Ярмолинцях, примусила німецьких майстрів шукати інше місце для виробництва та перебратися до сусіднього містечка Дунаївці, де подібної проблеми не існувало [1, с.111; 14, с.642].

Через містечко пролягав стратегічний шлях у напрямку до західного кордону, тому тут військові частини не були рідкісним явищем. У 1805-1806 рр. в Ярмолинцях дислокувався драгунський полк І-ї армії Російської імперії [54, с.7]. У квітні 1808 р. побував у містечку генерал-фельдмаршал Кутузов М. І. (1745-1813), що формував армію для походу на російсько-турецьку війну (1806-1812). Війська потребували помешкань у Ярмолинцях для тимчасового розквартирування (на постої (рос.) – Ю. Х.).

Весною 1818 р. у Ярмолинцях, ймовірно, побував імператор Олександр І (1777-1825), який подорожував за маршрутом Москва – Варшава – Бессарабія – Крим. 18 квітня того ж року імператор виїхав з Варшави і через Замостя прибув до с. Григорівки до маєтку Е.Ржевуської, що поблизу м. Старокостянтинова. 24 квітня Олександр І вирушив далі в напрямку до м. Кам'янець-Подільського, щоб звідти продовжити шлях на Бессарабію. Оскільки найкоротший шлях від Старокостянтинова до Кам'янца пролягав через Ярмолинці, тому на думку авторів, царський кортеж на чолі з Олександром І проїздом побував у містечку.

Відвідини царем Кам'янца відзначилися неприємною подією. Так, 24 квітня 1818 року, коли пізно увечері російський монарх зі своїми придворними прибув до губернського центру, місцева влада влаштувала пишний прийом з грандіозним феєрверком на честь монарха, під час якого з необережності загорілась міська ратуша [31, с.78-79].

У зв'язку з поверненням російських військ із Франції у 1818-1819 рр., після закінчення війни з Наполеоном І Бонапартом (1769-1821) у містечках Поділля проходило їх розквартирування, цього разу уже на тривалий час. Так, у Ярмолинцях знаходилася одна із артилерійських рот 22-ї артилерійської бригади, 2-ї армії генерал-фельдмаршала П. Х. Вітгенштейна (1769-1843). Розквартирування військ лягало важким тягарем на плечі мешканців містечка і створювало додаткові матеріальні і соціальні ускладнення, адже саме за рахунок і зусиллями населення будувалися військові споруди,

конюшні, ремонтувалися і реконструювалися існуючі об'єкти, будівлі та помешкання [2, с.184, 186].

Поступово розвивалася освітня сфера краю. У 1820 р. директор подільських училищ ксьондз В. Мацевський перевіряв учбові заклади кількох повітів Подільської губернії і відзначив належний стан церковно-приходських шкіл (особливо при костелах) ряду містечок, серед яких знаходилися і Ярмолинці [3, с. 232].

Таким чином, в кінці XVIII ст. після приєднання Поділля до Російської імперії, містечко Ярмолинці стали волосним центром у складі Проскурівського повіту. На той час Ярмолинці з прилеглими землями перейшли у власність до заможного польського шляхтича Адама Орловського, який сприяв соціально-економічному розвитку Ярмолинеччини. Швидкими темпами розвивалися започатковане А. Орловським будівництво будівельних заводів, виробничих приміщень, нових культових споруд, гужове виробництво. Велика пасіка дозволяла в значних об'ємах виробляти продукти винокурні та пивоварні. Справжнім успіхом у промисловому розвитку містечка могло стати суконне виробництво, однак дефіцит водних ресурсів завадив розвиватися цій сфері. Оскільки Ярмолинці на початку XIX ст. знаходилися в прикордонній зоні, сюди прибували війська для виконання стратегічних завдань російсько-турецької війни (1806-1812), російсько-французької війни (1812-1819). Ярмолинці відвідали генерал-фельдмаршал М. Кутузов (1808), російський монарх Олександр I (1818), генерал-фельдмаршал П. Вітгенштейн (1818-1819). Поступово розвивалася система навчальних закладів.

2.2. Вплив польської родини Орловських на соціально-економічний розвиток краю (XIX – початку XX ст.)

Значну роль у забезпеченні найголовніших потреб населення Подільської губернії відігравала торгівля. Саме цей фактор сприяв зростанню містечка Ярмолинці, де у 1830 р. кількість дворів досягла 333 [4, с. 11]. В системі внутрішньої торгівлі Поділля в цілому важливе економічне значення мали базари і особливо ярмарки. На

них реалізовувалась сільськогосподарська продукція, промислові та ремісничі вибори, укладалися договори на виробництво, постачання і збут товарів, вивчався їх попит у населення. У 1817 р. в Подільській губернії, не враховуючи сільських, збиралося 250 ярмарків (10,6% від усіх ярмарків країни). Більшість із них приурочувались до релігійних свят і тривали кілька днів, а іноді затримувалися на 1-2 тижні. У Кам'янці-Подільському відбувалось 16 ярмарків на рік, Проскуріві – 13, Літині – 11, Ярмолинцях – 8 і т.д. [5, с. 119].

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинців мало переведення сюди, за сприянням Адама Орловського, з м.Тинни Ушицького повіту у **1835 р. Петропавлівського ярмарку** [51, с.24], що згодом став найпотужнішим в Подільській губернії [27, с.712] і входив до першої категорії ярмарків Російської імперії. Мотивацією переведення ярмарку стала «краща зручність для продавців і покупців» [51, с.24]. Традиційно назва ярмарків в краю походила від часу їх проведення. За народними переказами, А. Орловський вказаний ярмарок виграв у карти в місцевого поміщика Бутягіна. Петропавлівський ярмарок розташовувався на тому ж місці, що і нині, проходив щорічно з 29 червня по 15 липня за новим стилем. Час проведення ярмарку було погоджено між А. Орловським та Бутягіним [30, арк. 1-2]. Щорічно 12 липня – день св. Петра і Павла, тому звідси і походить назва ярмарку. Крім того, щорічно, протягом тижня, з 15 по 22 грудня (20 грудня день св. Миколая – Ю. Х.) відбувався ще один великий ярмарок – Миколаївський [9, с. 187]. Де-факто ярмарки, через свою популярність та розмах, тривали близько одного місяця.

Для участі у Петропавлівському ярмарку щороку приїздило близько 500 купців, а обіг товару, в окремі роки, сягав суми 3,2 млн. крб., і, навіть, 5-6 млн.крб. [50, с.813]. В зв'язку із значним об'ємом торгівлі Петропавлівський ярмарок належав до першої, найвищої категорії ярмарків в Російській імперії [10, с. 61; 11, с.454].

В кінці XIX ст. – початку XX ст. Петропавлівський ярмарок демонстрував, переважно, позитивне сальдо та приріст у кількості привезених і проданих товарів. Лише у 1890, 1896, 1905 рр. зазначений показник був від'ємним [24].

Петропавлівський ярмарок давав значні прибутки для родини Орловських, оскільки щорічно вони отримували до 20 тис. крб. чистого прибутку офіційно. Тільки за оренду крамниць, будинків,

складів граф одержував мільйон карбованців, пізніше пригадував місцевий мешканець Вікентій Шедловський, що працював діловодом в управляючого господарством Орловських [12, с.116]. Протягом 40-80-х рр. XIX ст. розширювались під ярмарок площі, як на Грабині де безпосередньо проходив ярмарок, так і в інших районах містечка. Сюди приїздили купці, не тільки з навколишніх міст – Балти, Бару, Бердичева, Дубно, Кам'яця, але й з віддалених – Москви, Нижнього Новгорода, Санкт-Петербургу і навіть із-за кордону (Західної Європи, Середньої Азії) [51, с.25].

За таких умов відбувалось інтенсивне спілкування багатонаціонального населення, що сприяло взаємозбагаченню народних культур, додавало особливий колорит і створювало у містечку піднесену святкову атмосферу. Для більшості учасників, а саме купців, міщан, ремісників, селян, ярмарки служили важливим засобом спілкування та обміну новинами.

На ярмарку можна було купити все – від побутових дрібниць до розкішних карет з Австрії, текстилю з м.Лодзі й іншого. Тут продавалися значні партії збіжжя [50, с.815], сільськогосподарські агрегати місцевого і закордонного виробництва, шкіряні вироби в широкому асортименті. Так, греки та вірмени, мешканці Могилева-Подільського, славились виробництвом шкіряних та саф'янових виробів і досягли досконалості у своїй справі, а збували продукцію, переважно, на ярмарках, у тому числі в Ярмолинцях [27, с.567-568].

Оскільки протягом XIX ст., як і раніше, визначальну роль в економічному розвитку краю відігравала гужова тяга, тому на Петропавлівському ярмарку особливе місце відводилося значному вибору коней, яких продавали понад 2 тис. голів [50, с.815]. Для того, щоб продемонструвати кінські кондиції (і нині потужності вимірюються у кінських силах – Ю. Х.), влаштовувалися кінні змагання на місцевому іподромі, виставки-презентації, де переможці отримували нагороди. Особливо, певний час, фаворитом іподрому була кобила, на псевдо «смуглява Амазонка», на яку ставили чимало шанувальників, спокусливих до перегонів [51, с.26].

На період проведення ярмарку місцевий поміщик, багаті євреї, інші мешканці Ярмолинців, районів Боснячини, Буринець, Грабини, Писарівки свої будинки, які «були побілені та гарно оздоблені, як

кокетливі панянки», здавали купцям, а самі переходили на тимчасове помешкання у допоміжні приміщення. Навіть у садах розташовувалися такі прихистки у вигляді шалашів, наметів та інших бівуаків. Занедбаний монастир Бернардинів перетворився на місце проведення ігор та бенкетів [51, с.25]. На час торгів населення Ярмолинців значно зросло і тому в криницях не вистачало води. Ми уже вказували на місцеву водну проблему, тому вода спритними ділками продавалася по ціні одна копійка за «кварту» (стакан – Авт.). Для прикладу за 1 коп. можна було проїхати до 2 км на бричці з кучером, або купити 2 кг житньої муки. На кожний товар була своя ціна. Так, кований металевий плуг, який був дуже ходовим товаром, коштував 25 крб. Щоб зібрати стільки коштів, потрібно було продати селянину дві корови або пару коней [12, с.112].

Петропавлівський ярмарок, як і належало ярмаркам першої категорії, мав свою процедуру відкриття. Ярмаркові веселощі зростали поступово. Традиційно, в день відкриття ярмарку, вранці в міському соборі відправляли службу, в якій обов'язково брали участь представники місцевої влади та численні прихожани. Після закінчення служби урочиста процесія переходила з церкви на ярмаркову площу, де духовенство її освячувало. Урочиста частина першого ярмаркового дня включала і деякі додаткові заходи, що розраховувалися на те, щоб підкреслити важливе значення цієї події, як наприклад, святковий церковний обід, на який запрошували не всіх [51, с.30].

По закінченню урочистих церемоній на ярмарку розпочиналася торгівля і з'являлися ярмаркові розваги. Тут виступали кращі музиканти, ілюзіоністи, дресирувальники, гімнасти, акробати. Неодноразово виступали на Петропавлівському ярмарку клоуни та звірі відомого «Цирку Дурова». Воду для циркової звірини набирали із містечкового центрального ставка, що і сьогодні зветься «звіринським» або «Звіринцем» [40, с.49].

Ярмарок був ідеальним місцем для організації кмітливими підприємцями нелегальних казино, картярських ігор, різних лотерей. Такі несанкціоновані, тіньові розваги викликали незадоволення губернської адміністрації. При цьому організатори (круп'є) піклувалися не стільки про довірливих громадян, що могли стати жертвою шахрайства з боку організаторів, скільки тією обставиною, що всі

прибутки від таких розваг осідали в кишенях приватних осіб і не потрапляли в казну.

Зрозуміло, що можливості проведення дозвілля у багатіїв та заможних міщан видавалися значно ширшими, ніж у більшості городян і селян. Для багатіїв і купців були відкриті двері до шляхетного зібрання, де вони проводили дозвілля за столами казино, відвідували концерти, вистави заїжджих та місцевих театрів. В стайні поблизу ярмаркової площі було створено театр пана Маліновського з Житомира. Будучи талановитою людиною, володіючи талантом і неймовірного коміка і художника з великим потенціалом, Маліновський ділився своїм талантом на ярмарках, проте, на думку сучасників, міг би сяяти на варшавській сцені. У театрі ставили комедії і дотепні фокуси, читали вірші подільського поета Станіслава Старжинського [51, с.26]. Чимало купців, не задовольняючись розвагами, запропонованими шляхетним зібранням, віддавали перевагу проведенню часу в трактирах, харчівнях, корчмах, шинках та хатах. Поруч з тим, застільне проведення часу характеризувало не тільки гостей, але і постійних мешканців. Особливо приваблювала клієнтів кондитерська лавка пана Антонія Добжиловського. Помітну роль на ярмарку відігравала, так звана, молодь віком від 20 до 40 років. Одні на козацьких і черкеських конях на площі гарцювали, інші бігали на перегонах та зчиняли гам холостими пострілами. А інші «гладять вуса і великі бакенбарди, здебільшого у білих головних уборах, як бджілки рояться по площі від магазину до магазину і, врешті-решт, повертаються до кондитерської, як до вулика» [51, с.26]. Гуртові магазини були не такі поширені, але торгівля в них йшла більш прибутково. Вправні господині, відвідуючи такі магазини, запасалися чаєм та сухофруктами на цілий рік. Цукор купували від виробників подільських заводів Чацького у с.Серебрениці Могилівського повіту, Комара в м.Жванці Кам'янецького повіту і Маковецького в м.Плоскирові (Проскурові – Ю. Х.) [51, с.28].

Загалом Петропавлівський ярмарок, перемішуючи в один святковий натовп селян і міщан, чиновників і артистів, ділових купців і гулящих людей, виконував різноманітні культурні функції: задовольняв потребу у видовищах і розвагах, в спілкуванні, слугував засобом отримання новин, відкривав більш широкі можливості реалізації творчої активності населення.

Опікуючись своїм здобутком, граф А. Орловський зробив значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку. Будівництво необхідних магазинів, складів, готелів, ресторацій, їдалень та шинків потребувало будівельних матеріалів. Зокрема, будівельний камінь добували кріпаки Орловських у каменоломнях «Безодня» с. Сутківці. Тут же випалювали вапно, а у с. Грабині викопували пісок, внаслідок чого утворилось провалля глибиною більше 30 м. В такий спосіб розрослося містечко, в якому у кінці 30-х рр. XIX ст. зусиллями закріпачених селян побудували кілька рядів цегляних крамниць [51, с.25].

В перші роки торгів на Петропавлівському ярмарку не вистачало відповідних приміщень, тому активно проходила їх розбудова і загальну кількість лавок (місць) для продажу було доведено у середині 1880-х рр. до 370, із яких постійно працювали 55. Будівництво торгових приміщень потребувало широкого спектру ремісників: столярів, каменярів, теслярів, ковалів, боднарів та інших майстрів. За таких обставин А. Орловський надіслав своїх вербувальників до Мазовії (східної Польщі) і, навіть, до Німеччини [39], для добровільної трудової імміграції ремісників до Ярмолинців. Селян-переселенців з Мазовії називали «мазурами» [55, с. 433]. Загалом, разом із місцевими майстрами на той час кількість ремісників досягла семи десятків [9, с. 340]. В такий спосіб у містечку та селах Проскурівського повіту поступово з'явилися родини Будніцьких, Бялковських, Долінських, Пшелуцьких, Радецьких, Рутинських, Сідлецьких, Сіцінських, Туженських, Фабіржевських, Шедловських, Янковських, Ясінських, Ястремських та інших. Таким переселенцям граф допомагав матеріально, роздавав землі та кошти, будував приміщення для житла та роботи. Саме в такий спосіб виникла майстерня Качуровського, в якій працювали більше 80 чол., що виготовляли карети, фаєтони, брички. Саме із спеціалістів цієї майстерні утворився і тривалий час виступав, відомий у Проскурівському повіті, духовий оркестр. Через декілька поколінь, поляки натуралізовувалися, ставали місцевими мешканцями і, нерідко, одружувалися з корінними ярмолинцями. Для прикладу, колишній іммігрант Вікентій Долинський (1907-1976) одружився з місцевою дівчиною Наталкою Фасоляк (1912-1988) [12, с.116-119].

Для перевезення товарів та пасажирів потрібна була значна кількість місцевих перевізників, тому в Ярмолинцях чимало селян у

ярмарковий час займалися перевезеннями, на місцевому діалекті – "фурманили". Перевозили купецькі товари Федір Хоптяр (1879-1965), його сват Дмитро Фасоляк (1882-1920) та багато інших [12, с.117]. За перевезення товару, наприклад, з Ярмолинців до Проскурова (близько 3 год. в дорозі – Ю. Х.) фурману платили 40-80 коп. [12, с.131]. Їздові-фурманщики дотримувалися певних правил експлуатації коней, порушення яких могло привести до швидкої загибелі тварин через перевантаження. Зокрема, під час перевезення вантажу, для прикладу, з Ярмолинців до Проскурова, їздові доїжджали до с. Скаржинець (орієнтовно більшу частину шляху – Ю. Х.), зупинялися на перепочинок, розпрягали та годували коней. Коли фурмани поверталися з Проскурова, то зупинялися на перепочинок відповідно в с. Антонівцях. Така поїздка з «піт-стопами» займала половину дня. В кінці ХІХ ст. з'явилися фурмани-біржаки, які їздили до Проскурова не двома, а трьома кіньми (трійки – Ю. Х.). У такому разі вони долали шлях менше, ніж за три години, бо ніде не зупинялися [12, с.131].

Були і інші промисли, які приносили селянству прибуток, зокрема – перегін худоби чи коней. Такий собі прототип сучасних активних підприємців, що займаються продажем автомобілів, привезених із-за кордону. Так, у Ярмолинцях в районі Боснячини на той час мешкав селянин Гринько Хоптяр (1851- ?), який «фаринив» (місцевий діалект – Ю. Х.), тобто займався перегоном худоби. Ходив Гринько у інші міста (Кам'янець-Подільський, Смотрич, Хотин), де худоба була дешевшою, переганяв на Ярмолинеччину і перепродував на ярмарках. Його заробіток складав 3-5 крб. і діставався йому не легко, адже доводилося пішки проходити до 100 км в один бік. Гринько навіть своїх постійних волів чи коней не тримав, а обслуговував своє господарство тимчасово не проданими тваринами [12, с.15, 130].

Ярмаркова торгівля давала можливість селянам підзаробити іншими підрядами. Частенько вдень селяни фурманили, а вночі вони підряджалися на охорону купецьких лавок («сторожовку» – Ю. Х.). Із мемуарів сучасників дізнаємося, що Федір Хоптяр наймався сторожем до однієї із таких лавок на ярмарку. Особливістю такого підряду було те, що власник лавки давав Федору гармошку, щоб той на ній відтворював музичні звуки і, в такий спосіб, вночі не спав та відлякував злодіїв. Так-так, саме відтворював звуки, бо грати мелодії «сторож» так і не навчився [12, с.117].

Після польського повстання 1830-31 рр. посилюється політика царизму відносно русифікації населення Поділля, частиною якої було закриття католицьких святинь, у тому числі в Ярмолинцях [6, с. 77]. У 1831 р. Бернардинський монастир, будівництво якого тривало у 1761-1785 рр., закрили, монахів виселили і 1832 р. святиню вихрестили в православну церкву Св.Трійці. Попереднє приміщення самої церкви, побудованої ще на початку XVII ст., було аварійним [45, с. 111]. У 1835 р. новостворену церкву (колишній монастир – Ю. Х.) капітально відремонтували, а щоб надати їй належного вигляду православного храму, прибудували дзвіницю і один купол (баню – Ю. Х.) [27, с. 712].

Щоправда гоніння не торкнулися Петропавлівського римо-католицького костелу, заснованого 1792 р., у якого в кінці XIX ст. було 3 498 прихожан [27, с. 712]. До костелу парафіяни встигли перенести з бернардинської святині біло-золотий голубий вівтар з копією картини відомого іспанського художника доби бароко Бартоломе Мурільйо (1618-1682), надгробок з каррарського мармуру Яна Орловського, похованого в монастирі (1811 р.). До того ж, під костелом виявили підземні ходи та цілі підземелля, у яких, за переказами, в минулому існувала кузня [7, с. 55, 373; 8, с. 238; 45, с. 111].

Час від часу до Ярмолинців прибували видатні діячі культури. Так, під час своєї етнографічної подорожі, наприкінці вересня-жовтні 1846 р. на Поділля і Волинь, направляючись по поштовому тракту із м.Кам'янця-Подільського (на початку жовтня) за маршрутом Проскурів – Меджибіж – Летичів – Хмільник – Бердичів – Житомир, ймовірно, Ярмолинці, відвідав видатний український письменник, поет, класик української літератури, мислитель, художник, Національний герой і символ України – Тарас Григорович Шевченко (1814-1861) [13, с. 3-7].

Після польського повстання 1830-31 рр. активізувалася імперська політика царизму щодо русифікації населення Поділля, посилювався економічний, релігійний, національний гніт. Тому, щоб уникнути такого тиску, польська шляхта вдавалася до переходу у російське дворянство, що по суті означало поступову *асиміляцію*. Ще в червні 1835 р. Адам Стефан Орловський подав до подільського дворянського депутатського зібрання прохання про прийняття родини Орловських до російського дворянства та направлення у

департамент Герольдії відповідних документів [35, арк.1]. Через рік 20 серпня 1836 р. указом Герольдії №7859 Орловських прийняли до російського дворянства [36, арк.11]. Пізніше цей титул перейшов до нащадків роду Орловських.

Завдяки ярмаркам з року в рік зростав економічний потенціал родини графів Орловських, яким належало в середині XIX ст. 1578 дес. землі. Їх маєток спочатку складався з п'яти фільварків, що знаходилися у Ярмолинцях, селах Глушківці, Нове село, Соколівка, Томашівка, у яких працювало близько 5 тис. кріпаків, а у містечку діяли до 10 підприємств. Пізніше кількість фільварків сягне до 24 [12, с. 116]. За інвентарем 1850 р. Орловським в Ярмолинцях належало 1 080 кріпаків, а також 2 408 дес. землі. При цьому у селян знаходилося 667 дес. польової землі, 125 дес. городньої, 178 дес. сінокісної. На вказаній землі господарювали хазяї 35-ти тяглих і 108-ми піших господарств [37, арк. 1-16]. З давніх часів на Ярмолинеччині розвивався один із промислів – бджільництво. Одна з найбільших в Проскурівському повіті пасіка належала Орловським, у якій нараховувалось більше 120 вуликів.

Важко доводилося працювати кріпакам Орловських, що відробляли по 182 дні щорічно. Селянам-кріпакам наділялась земля у кількості 5-10 дес. (1 дес. – 1,1 га. – Ю. Х.) на кожен двір. Щорічний податок на землю становив 36 крб. Існувала повинність – панщина-відробіток по 3 дні на тиждень. Селяни оподатковувалися ще й «подушним» податком. Тому батьки у селянських родинах не поспішали визнавати своїх дітей, особливо синів, дорослими, навіть якщо їм уже виповнилося 18-19 років. Їх одягали, по-дитячому, у довгі сорочки без штанів, інакше вони мали виходити на панщину і платити податок [12, с.110].

До того ж, для виконання таких робіт як прядіння, обробка конопель, ткання полотна, садіння городини вимагалось два дні на тиждень з кожного тяглого господарства і один день з пішого. Урочна система важко відбивалася на селянстві, яке відробляло панщину фактично не 182 дні, а набагато більше, оскільки за день потрібно було накосити півтори копи озимого хліба, зібрати сіно з десятини та інше.

Адам Орловський з дружиною Розою Красіцькою та родиною чимало часу проводили за кордоном, зокрема вони

володіли будинками та майном у всесвітньовідомому курортному місті Ніцца (південно-східна Франція). Однак, це не стало на заваді здійснювати Орловським широкомасштабне будівництво у Ярмолинцях. Протягом усього життя Адам опікувався розбудовою Петропавлівського костелу, започаткованого ще його батьком Яном у 1792 р., а завершенням будівництва у 1862 р. займався уже його син Олександр. Окремі будинки збереглися до сьогодні, зокрема приміщення санепідемстанції, відділення ощадбанку, управління праці і соціального захисту та інші.

У 1857 р. в м. Ніцца завершив свій життєвий шлях Адам Орловський і, очевидно, був похований на місцевому кладовищі, але значно пізніше, орієнтовно 1888 р., відбулося перепоховання графа у Ярмолинцях біля Петропавлівського костелу. Ось як переповідали ці події наші пращури дід та прадід С.Ф. Хоптяр (1909-1993) і Ф. А. Хоптяр (1879-1965) у родинному виданні «Родовід Хоптярів (вісім поколінь)»: «Покійника помістили у потрібну домовину (дерев'яну, оцинковану, бронзову – Ю. Х.). Такий «вантаж 200» залізницею було доставлено до м. Проскурів, а далі до Ярмолинців – спеціальним катафалком (парованом – Ю. Х.), у який було запряжено шість пар коней, вкритих попонами, рухалась траурна процесія, яку супроводжували з хоругвами католики, православні, євреї та інші.

Прибувши до Ярмолинців, траурний кортеж зупинився біля Петропавлівського костелу. Занесли домовину до храму і відправили літургію. Далі син покійного Адама Орловського, який з самого початку супроводжував графа з Ніцци, Олександр Орловський зажадав від ксьондза Топольницького, щоб батька, Адама Орловського, поховати в костелі як благодійника, оскільки саме Ян Орловський свого часу виділив частину коштів на побудову «храму господнього» (1792). (Адаму на той час виповнилося лише 12 років – Ю. Х.). Ксьондз звернувся до Олександра з промовою про те, що не можна хоронити в костелі графа Адама Орловського, бо він не канонізований у святі, хоча і є благодійник. Тоді Олександр Орловський організував, на католицькому цвинтарі, побудову тимчасової домівниці (родинного склепу. – Ю. Х.). Нашвидкоруч, за три доби, такий склеп був збудований. З великими почестями, з процесією хресного ходу, поховали в тій домовинці Адама Орловського.

А тим часом, граф Олександр написав «лист-прошення» самому 256-му Папі Римському Леву XIII (очолював католицьку церкву 1878-1903 рр. – Ю. Х.) і надіслав його до Ватикану. Десь через пів року, але того ж 1888 р., надійшла відповідь від Папи Римського. В посланні Папи повідомлялось, що «благородіє» А. Орловського високо цінить і шанує католицька церква, а тому останки графа *дозволяють похоронити* біля костелу як «благодійника». До того ж, в середині костелу планувалося встановити меморіальну дошку, присвячену покійному, який був причетний до будівництва храму. Праворуч від входу в святиню, впритул до зовнішньої, східної стіни костелу був зведений склеп. Знову-таки відбулася (ймовірно, друга половина, або остання чверть 1888 р. – Ю. Х.) траурна процесія з належним ритуалом перепоховання. Нарешті, поховали Адама Орловського, встановили надгробок з гарною різьбою на білому мармурі, а всередині костелу було споруджено мармурову тумбу, на якій величалося ім'я графа» [12, с.120- 121]. Історія з перепохованням Адама Орловського мала своє продовження в радянський час (див. нижче).

Після Адама Стефана Орловського вся власність перейшла до єдиного спадкоємця – сина графа, зрусифікованого дворянина **Олександра Станіслава Орловського** (1817-1893). Проїшовши юнкерську школу далі армійську службу, Олександр вступив у шлюб з першою дружиною Юзефою Івановською (1829-1858), яка народила йому сина Адама (1851-1931). Однак, після передчасної смерті Юзефи у 1858 р., Олександр одружився вдруге з багатою молодою нареченою, французькою княгинею Клементиною Марією Вільгельминою де Талейран-Перигор (1841-1881). Після укладення другого шлюбу родинний капітал Орловських помітно збільшився. Від другого шлюбу у Олександра і Клементини народилися діти: Ігнатій (1860 - ?), **Ксаверій Францішек Олександр** (1.12.1862-1926), Ян (1863-1939), Мечислав Леон Стефан (1865-1929) [47]. Подружжя з дітьми переважно проживало у Варшаві, тому веденням господарства займалися керуючі, економі, орендарі та інші. Підрісши, діти одержали чудову освіту у престижних університетах Європи і більшість часу проводили за кордоном (див.: додатки).

Продовжуючи традиції батька, Олександр у 1859 р. розпочав будівництво у Ярмолинцях нового палацу (див.: додатки). Поштовхом до цього стали майбутні відвідини Ярмолинців Олександром II

(1818-1881), з яким О. Орловський був особисто знайомий і навіть трішечки приятелювали ще з часів навчання у юнкерській школі Санкт-Петербургу [39]. Невдовзі на місці «заїжджого двору», що знаходився у Ярмолинцях при дорозі Проскурів – Кам'янець-Подільський, в районі сучасного райунівермагу, виріс одноповерховий палац довжиною у 50 м. і шириною – 25 м. (див.: додатки). Пізніше біля палацу побудували кілька приміщень службового і господарського призначення. Частина тих давніх споруд збереглася донині.

Восени того ж року у новозбудованому палаці відбулася зустріч двох Олександрів – російського імператора і польського шляхтича, в ході якої, крім спогадів про армійське минуле, велася мова про необхідність проведення аграрних реформ. Ця проблема стала предметом обговорення широкого зібрання у губернському центрі – Кам'янець-Подільському, куди після перебування в Ярмолинцях відправився Олександр II [4, с. 12-13; 57, с.126].

Поміщики тоді виявили протидію ідеям реформування, однак реформування все ж розпочалося, як відомо, з маніфесту 19 лютого 1861 р., в результаті чого відбувся перехід від станового (дворянського) до безстанового (ринкового) землеволодіння і земля перетворилася на предмет купівлі-продажу. Крім того, у пореформену добу склалися три типи поміщицьких господарств: 1) маєтки, в яких господарство вели самі поміщики; 2) орендні господарства; 3) господарства змішаного типу. Щоправда маніфест 1861 р. не давав селянам особистої свободи, прирікав їх на розорення. Уставна грамота від 27 червня 1862 р. зазначала, що в Ярмолинцях було 280 селянських господарств, з них 45 тяглих, 211 піших і 24 городники. Ці господарства за 1 297 дес. орної і 178 дес. садибної землі мали виплатити протягом 49 років 48 160 крб. Крім того, в період тимчасово зобов'язаного стану (з 27 червня 1862 р. до 30 липня 1863 р.) селяни повинні були виплатити оброку (вид податку – Авт.) 5 802 крб. та інших податків 1 021 крб. [14, с. 643].

Селянство Ярмолинеччини у 1863 р. виступали проти обов'язкового викупу землі, тому за розпорядженням губернатора до Ярмолинців направлялась 6-та сотня 11-го Донського козачого полку для придушення цих виступів. Невдоволенням селян реформою намагалися скористатися окремі поміщики, котрі підбурювали селян, однак О. Орловський повстанців не підтримав.

Загалом подільські поміщики не змогли швидко інтегруватися в нову систему економічних відносин після 1861 р. Нестача капіталів і заборони царського уряду змушували поміщиків, передусім поляків, стосовно яких проводилися репресії після польських повстань 1830 і 1863 рр., здавати свої землі в оренду або продавати. У більшості випадків такими орендарями ставали багаті євреї.

А тим часом, у 60-70-х рр. ХІХ ст. О. Орловський розширив свої володіння за рахунок об'єднання капіталу внаслідок одруження з багатою молодою графинею Талейран-Перигор, прикупивши села Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку, Татаринці.

За сприяння Орловських 1864 р. у Ярмолинцях відкрилося однокласне сільське училище з двома педагогами, у якому навчалося понад 80 учнів (61 хлопець і 20 дівчат – Ю. Х.). Через три роки (1867 р.) до вказаного навчального закладу додалося ще однокласне міністерське народне училище [52, с.4].

У 1893 р після завершення свого земного шляху Олександром Орловським, відповідно до заповіту, діти отримали багату спадщину. Так, весь Ярмолинецький ключ, включаючи Нове Село, Татаринці, Томашівку, частину Соколівки, отримав Адам (Северин) (син від першого шлюбу); волинський маєток – Ігнатій (Михайло); Слобідку-Малієвецьку та Маліївці – Мечислав Леон; Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку передали Ксаверію Францішеку.

Однак, після розподілу спадщини молоді графи не поспішали у свої маєтки. Ігнатій (Михайло) постійно проживав у Відні. Мечислав Леон одружився з американською громадянкою Мабель Стівенс донькою нью-йоркського банкіра Самсона-Левінгстона. У Мечислава з Мабель 6 липня 1900 р. народилася донька Роза Клементіна [46, арк.34]. Подружжя звикло жити розкішно, тому сімейний бюджет витрачався без врахування надходжень. Таке положення загнало Мечислава у чималі борги. Так, заборгувавши своїм кредиторам значну суму, Мечислав змушений був продати батьківську спадщину (Слобідку-Малієвецьку та Маліївці – Ю. Х.) та назавжди емігрувати за кордон. На щастя, вказані села викупив старший брат Мечислава – Ксаверій, пожертвувавши для цього своїм маєтком-замком у Баварії (Німеччина). Володів придбаними маєтками Ксаверій до 1917 р. [39], після чого власність Ксаверія, як і мільйонів інших приватних землевласників, була націоналізована радянською

владою. Так, шляхетний вчинок Ксаверія Францішека Орловського по врятуванню батьківської спадщини, повернувся для нього самого суцільним розоренням.

Ксаверій Орловський займався активною політичною діяльністю, що спрямовувалася на захист прав великих землевласників польської меншини в Правобережній Україні. Водночас у польській меншині на початку XX ст. переважали прибічники пошуків компромісів та угодовства з російським самодержавством з метою добитися утворення власної культурно-національної автономії або захистити її від деполонізації та збереження отриманих поступок з боку влади під час революції 1905-1907 рр. Для цього впливові представники польської меншини Ксаверій Орловський (член Державної Ради), Володимир Грохольський (депутат I-ї Державної Думи), Роман Сангушко, Юзеф Потоцький та інші розробили і затвердили 22 листопада 1907 р. у київській губернській адміністрації статут та програму заснування нової «Польської крайової партії у Київській, Волинській і Подільській губерніях». Попри всю демократичність спрямованості програми «Польської крайової партії», її консерватизм чітко вирізнявся при розгляді головного болючого питання – недоторканості приватної та повного збереження земельної власності, перш за все поміщиків. Натомість у програмі цей аспект зведений до того, що партія пропонувала косметичні реформи: надання селянам права на купівлю землі, сприяння розселення їх на хутори, введення іпотеки, утворення аграрних товариств та інше. Однак, через внутрішні чвари та лояльність партії до самодержавства і відмови співпраці з іншими польськими партіями і організаціями, «Польська партія крайова», через рік після утворення, припинила своє існування [57, с.309-310].

Революційні події 1905-1907 рр. стали для «українських» польських землевласників своєрідним «порогом перестороги». Дехто з них, наляканий страхітливими селянськими погромами, рятувалися виїздом, скоріше втечею, за кордон, прихоплюючи при цьому капітали, виручені від продажу маєтків та землі. З огляду на це, у листопаді 1911 р. Ксаверій Орловський з сім'єю також виїхав на постійне місце проживання до Варшави, де обіймав посаду російського дипломата, а з відродженням Польщі у 1918 р. став послом у Бразилії, а пізніше – Іспанії [38, арк.13].

Політика царату щодо польської національної меншини у другій половині XIX – початку XX ст. була політикою заборон і обмежень, які особливо торкнулися галузі освіти. 31 травня 1865 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор надіслав циркуляр підзвітним йому цивільним губернаторам, в якому кваліфікував школи, що утримувалися поляками і викладання в яких велося польською мовою, як «оплот польської пропаганди». У цьому ж документі наголошувалося на тому, щоб вжити найсуворіших заходів щодо їх закриття та попередження у майбутньому появи нових. Також повідомлялося, що у випадку допущення повітовими справниками на своїй території існування польських навчальних закладів їм загрожувало негайне усунення від виконання службових обов'язків. Незважаючи на те, що російське самодержавство вдалося до обмежувальних законів щодо польського шкільництва, поляки в умовах тотальної русифікації відкривали в західних губерніях підпільні школи. Такі намагання переслідувались царською адміністрацією в кримінальному порядку. Боротьба поляків за національну школу сприяла тому, що серед писемного населення Поділля поляки переважали українців за цим показником майже в три рази. Незважаючи на переслідування, польські школи продовжували виникати і розвиватись. Так, 5 лютого 1909 р. проскурівський повітовий справник доносить подільському губернатору, що мешканець с. Вихлівки Я.Т. Кметь відкрив підпільну польську школу в будинку селянки Варвари Шклярукової, котра була негайно закрита. Такі ж школи були виявлені і в селах Савинці, Стріхівці Ярмолинеччини та інших. В цілому у Подільській губернії за період 1908-1910 рр. виявлено і ліквідовано 26 нелегальних подільських шкіл, у яких навчалось 483 учня [57, с.127-130].

Таким чином, помітний вплив на соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини виявляла польська родина, російських дворян – Орловських. У першій половині XIX ст. містечко Ярмолинці продовжувало розвиватися, переважно, завдяки активному зростанню торгівлі. В системі внутрішньої торгівлі Поділля важливе економічне значення мали базари і ярмарки. Відкриття у 1835 р. в Ярмолинцях, за сприянням А. Орловського спочатку Петропавлівського, а згодом Миколаївського та ще шести ярмарків значно каталізувало економічний розвиток, як Ярмолинеччини, так і Подільської губернії загалом. Петропавлівський ярмарок – найбільший у Подільській

губернії, належав до першої, найвищої категорії ярмарків у Російській імперії з фінансовим потоком в окремі роки до 6 млн. крб. Опікуючись своїм здобутком, граф А. Орловський зробив значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку, залучив через трудову імміграцію значну кількість необхідних фахівців з Польщі. Завдяки ярмаркам зростав економічний потенціал Орловських, яким належало в середині XIX ст. значна кількість землі та нерухомості. У 60-70-х рр. XIX ст. Орловські ще більш розширили свої володіння, прикупивши ряд сіл Ярмолинецької волості. Кількість фільварків досягла 24. Після чергового розподілу спадщини молоді графи не проживали у своїх маєтках через соціальні катаклізми, що відбувалися на малій батьківщині, і мешкали переважно за кордоном. Після польського повстання 1830-31 рр. царським урядом посилилася політика русифікації та релігійного гніту населення Поділля, тому поляки Орловські поповнили лави російського дворянства. На початку жовтня 1846 р. Ярмолинці, ймовірно, відвідав Національний герой і символ України, видатний український письменник і поет Т.Г. Шевченко.

2.3. Шляхове будівництво на Поділлі (70-ті рр. XIX ст. – початку XX ст.)

У 70-80-х рр. XIX ст. спостерігалось поживлення економічного життя, що сприяло подальшому зросту населення Ярмолинців, і якщо тут у середині 1880-х рр. проживало 3 600 чол. (45 % з яких склали євреї), то у 1905 р. – 5 723. У 1880-х рр. у Ярмолинцях діяв пошто-вий пункт, куди стікалася кореспонденція з усієї волості. Одним із перших начальників пошти був М. Шипотовецький, який і після більшовицького перевороту 1917 р. залишався на посаді. Одночасно із поштою до 1917 р. функціонувала кінно-поштова станція, яку очолював Федорович. Тут зупинялися кінні екіпажі, які доставляли поштові відправлення в усі сторони Російської імперії. До речі, ще у 1881 р. в містечку була змонтована і пущена в експлуатацію телеграфна станція [54, с.44].

З 1885 р. у містечку функціонували, крім пошти та телеграфу, нотаріус, офіс (камера) мирового судді, аптека. До того ж правили дві

церкви – Св.Троїцька в Буринцях та Св.-Михайлівська в Боснячині, Петропавлівський костел, синагога і чотири єврейські молитовні будинки [9, с. 339-340; 27, с.712].

У вказаний період містечко відвідували відомі художники. Орієнтовно 1871-1873 рр. Ярмолинці відвідав польський і білоруський митець, татарського походження Наполеон Орда (1807-1883). На згадку про Ярмолинці майстер створив малюнок «Ярмолинці: Костел бернардинський» (див.: додатки). У 1882 р. у Ярмолинцях побував відомий український художник-баталіст французького походження, автор відомих панорам «Оборона Севастополя» (1905), «Бородінська битва» (1912) Франц Олексійович Рубо (1856-1928). У той же час, загальний вигляд містечка залишався вкрай непривабливим. Митець відтворив свої враження у картині «Вулиця у Ярмолинцях (Подільська губернія)», яка була ним представлена як випускна на виставці Мюнхенської академії мистецтв (1883) [49, с. 756-757]. На полотні відображена вузенька, крива вуличка, на якій важко розминутися двом підводам, потопає в багнюці та обшарпані, скособочені халупи, з маленькими підсліпуватими віконцями (див.: додатки). На картині зображена сучасна вулиця Хмельницька. Відомо, що пізніше картину виставили на продаж за значну суму – 2 тис. крб.

Не мощені вулиці потребували бруківки, але губернське управління не могло знайти для цього потрібних коштів. В зв'язку з цим, для розвитку краю мало неабияке значення будівництво шляхів сполучення. Ще 1871 р. євреї м.Жванець запропонували губернській владі, за власні кошти, побудувати шосейну дорогу від Проскурова до Жванця, з наступним трирічним збором оплати з подорожніх. Проте через різні урядові перешкоди пропозицію реалізувати не вдалося [11, с.79].

Реальне будівництво шосейної дороги (шоссированного пути (рос.) – Ю. Х.) Проскурів – Ісаківці через Ярмолинці, Дунаївці тривало з 1887 по 1891 рр. Цей шлях значно покращував міжміське сполучення, сприяв економічному розвитку губернії, задовольняв потреби населення [15, с.181-185]. Основною дорогою у напрямку залізниці у Проскурові, яка мала визначальне значення для розвитку краю, був поштовий тракт Кам'янець-Подільський – Тинна – Ярмолинці – Проскурів. Однак, до Проскурова було досить складно дістатися,

до того ж коштувало недешево. Бажаючим дістатись з губернського міста до Проскурова у відкритому екіпажі потрібно було заплатити 18-20 руб. і їхати мінімум 14 год., а нерідко – більше доби.

До «послуг» населення ще були закриті екіпажі – карети, які належали підприємливому кам'янчанину Семену Зайдману. Проте той, хто відважувався на поїздку каретою, довго не міг забути цієї подорожі, оскільки карети являли собою «допотопні» ридвани із забитими дошками вікнами, які могли розвалитися у будь-який момент. Така «подорож» коштувала 20 руб. в ясну погоду і 25-30 руб. у негоду, при цьому кошти вносилися наперед, щоб власник каретного сполучення С. Зайдман не зазнавав збитків, на випадок розвалу «транспортного засобу» по дорозі. Дешевше обходилося поштове сполучення – 7-8 руб. за поштовий екіпаж, щоправда таку послугу надавали лише чиновниками, які відряджалися у державних справах.

Таке становище губернського міста Кам'янця-Подільського не могло не турбувати місцеву владу і спонукало до дії. Ще у 1871 р. за розпорядженням подільського губернатора з 1869 по 1873 рр. І. В. Мещерського губернським правлінням розглядалося питання про можливість будівництва шосейної дороги Кам'янець-Подільський – Дунаївці – Ярмолинці – Проскурів для сполучення адміністративного центру губернії із залізничною станцією Проскурів, а в перспективі – із залізничним вузлом Жмеринка. Тоді вирішили підготувати звернення губернського правління до уряду Російської імперії, вказуючи, що «...відсутність зручних шляхів сполучення між Кам'янцем-Подільським і Проскуровом лягає вкрай обтяжливо на населення» [41, с. С.198-199.]. Після цього губернське правління організувало роботу по підготовці необхідної документації. На 15 листопада 1873 р. інженером Костецьким був підготовлений проект будівництва шосе Кам'янець-Подільський – Дунаївці – Ярмолинці – Проскурів, з детальним обґрунтуванням необхідності такого будівництва. Особлива увага зверталася на прикордонний статус Подільської губернії та військово-стратегічне значення шосейного шляху до кордону. У напрацьованому проекті будівництва шляху головним завданням було визначення його вартості, що складалася із суми вартості роботи і матеріалу для його прокладення. За попередніми розрахунками шосе довжиною у 96 км і шириною в 5 м коштувало 535 тис. руб. [41, с. 198-205].

Проте швидко втілити проект будівництва шляху не вдалося, оскільки маршрут, по-перше, було продовжено від Кам'янця-Подільського до с. Ісаківці, тобто до кордону з Австро-Угорщиною, по-друге проект повинен був пройти довгими чиновницькими, бюрократичними лабіринтами. Матеріали для прокладення шляху увійшли у звіт подільського губернатора з 1877 по 1879 рр. С.М. Гудим-Левковича, що вносився в січні 1878 р. на розгляд міністерства шляхів сполучення за участю царя Олександра II (1818-1881). На полях документа щодо будівництва шосе імператор власноруч помітив: «Сообразить!» (рос.) [41, с.198-205]. Після цього, восени 1879 р. з уряду надійшло розпорядження до міністерства шляхів сполучення про виділення потрібних коштів, а міністерство, у свою чергу, переадресувало його до відповідного управління Київського округу. На необхідності будівництва шляху наполягало і місцеве населення, звертаючись з численними клопотаннями та проханнями. Так, у 1881 р. в міністерство шляхів сполучення надійшло, уже не перше звернення, з цього приводу, від мешканців містечка Жванець [41, с.198-205].

Будівництвом шосе зацікавилася і військове міністерство, яке повідомляло подільського губернатора Д. М. Батюшкова (1828-1909) 15 квітня 1883 р. про розгляд даного питання на своєму засіданні. Однак, Київське окружне правління шляхів сполучення до кінця 1883 р. так і не виконало розпорядження міністерства про підготовку технічної документації та кошторису будівництва шосейної дороги. Робота над проектом дороги тривала аж до кінця 1886 р. Проект передбачав напрям проходження шляху, що не співпадав з існуючими ґрунтовими дорогами і вимагав відведення під дорогу значної частини приватних земель. Для вилучення такої кількості приватної землі з користування потрібно було прийняти державне рішення із необхідними компенсаційними виплатами. Тому, 24 лютого 1887 р. за підписом Олександра II вийшов відповідний указ, що передбачав кошти на відшкодування вартості земельних ділянок та будівель, а також списки власників у тому числі в Ярмолинцях, яким вони адресувалися. Серед власників знаходилися: поміщики Г. Градський, Г. Драгомерецький, Т. Кулаковський; власники І. Нахман, Г. Соболев; селяни А. Кот, Е. Федорчук, А. Щербатюк та багато інших [16, арк.1].

Весною 1887 р., південь Проскурівського повіту та Ярмолинці відвідав земський гласний І.М. Старорипінський і висловив занепокоєння у земстві станом доріг до Буйволівців, Городка, Ярмолинців. Земство взяло до уваги виступ свого колеги і прийняло рішення про відкриття шляхової дільниці №3 у Ярмолинцях [54, с.43]. Відкриття дільниці співпало з початком будівництва і може скластися враження, що ця подія стала його поштовхом.

Отож, нарешті, на початку червня 1887 р. розпочалося будівництво довгоочікуваного шосе, загальною протяжністю понад 115 км, від станції Південно-Західної залізниці Проскурів через населені пункти Ярмолинці, Солобківці, Дунаївці, Маків, Кам'янець-Подільський, Жванець до Ісаківців, де знаходилися митний та прикордонний пости на державному кордоні з Австро-Угорщиною.

Начальником будівництва шляху призначили інженера Аполлона Лосського, котрий активно взявся за доручену справу. У червні-серпні 1887 р. на першій 30-ти кілометровій ділянці Проскурів-Ярмолинці завершилися усі земляні роботи, зведено містки і здійснено заготівлю необхідного кам'яного матеріалу. 10-15 травня 1888 р. будівельно-шляхові роботи відбувалися у передмісті та самих Ярмолинцях [16, арк.1].

Ділянку Проскурів-Ярмолинці планувалося здати в експлуатацію до осені 1888 р. Однак, виконати заплановане у повному об'ємі не вдалося, оскільки припинилося фінансування будівництва. І все ж 18 грудня 1888 р. А. Лосський доповідав подільському губернатору В.М. Глинці (1836-1902) (подільський губернатор з 1885 по 1892 рр. – Ю. Х.) про те, що лише окрема ділянка дороги Проскурів-Татаринці (тепер с. Правдівка) довжиною 22 км. повністю готова до експлуатації [17, арк. 1-2].

Поруч із суто технічними проблемами будівельникам шляху довелося зіткнутися із проблемами передачі земель від колишніх власників. Хоча їх списки були складені до квітня 1889 р., цей процес проходив досить напружено по відношенню до різних категорій власників. Якщо більшість поміщиків та заможних селян передавали землі, як правило, безкоштовно, то незаможні селяни наполягали на компенсаційних виплатах із розрахунку покупної ціни на землю, яка сягала в середньому 120 руб. за десятину. Проте міністерство шляхів сполучення не поспішало з виплатою компенсацій, що приводило

до зубожіння та розорення бідного селянства, особливо тих, хто втрачав не тільки землю, але й будівлі. Таке становище провокувало селянство на самовільні захвати земель, що спостерігалися в ряді місць Кам'янецького повіту. Численні скарги, звернення, клопотання обділені селяни направляли до різних інстанцій, що сприяло обіцяному розрахунку держави з селянством, хоча із великим запізненням [41, с.198-205].

Остаточо будівництво шляху Проскурів – Ісаківці завершилось 1 вересня 1891 р. [18, арк. 2-3].

Отже, дорогу було прокладено, розглянемо яким чином її експлуатували. У кінці XIX ст. основними наземними транспортними засобами у Ярмолинецькій волості залишалися сани та вози, на базі яких виготовлялися вантажні та пасажирські «модифікації». Подільський віз складався з передньої та задньої частини. Передок мав дещо менші в діаметрі колеса, що включали деталі: маточини, шпичі, гнуті ободи. На вісь був наглухо насаджений брусок – подушка, або насад, а зверху – ще поворотна подушка. Залежно від призначення й запряжки існувало кілька варіантів возів. Зокрема, на базі возу виготовлялися мажі (чумацькі вози) – міцні та місткі вози для перевезення вантажів на значні віддалі. Необхідним супроводжуючим засобом такого возу була мазниця з дьогтем для змащування осей коліс у далекій дорозі, а також жердина-важіль, що виконувала роль сучасного домкрату. Для транспортування зерна використовували безтарки – вози з дощатим прямокутним ящиком (коробом), що звужувався у нижній частині і розширювався доверху. Для транспортування керамічного посуду та іншої порцеляни виготовлялися вози з високими кошикоподібними кузовами (кошами), що випліталися з лози. Майстерні які виготовляли гужові рухомі засоби існували повсемірно, і зокрема були створені за сприяння Орловських також у Ярмолинцях.

Пасажирські модифікації були представлені легкими бричками, колясками, ридванами, тарантасами та каретами. Всі вони у XIX ст. почали виготовлятися на ресорах, а ступиці коліс та вісі кувалися з металу. Обіддя коліс могло обрамлюватися гумою, що покращувало експлуатаційні показники та комфорт. Заможне населення мало можливість купувати як місцеві, так і західноєвропейські карети, які мали багате оздоблення інтер'єру та екстер'єру. Вночі для освітлення

дороги такі виробы оснащувалися прозорими із слюди ліхтарями і свічками в середині. Під час далеких подорожей для нічного відпочинку могли використовуватися намети.

Незалежно від модифікації транспортного засобу незмінною залишалася гужова тяга. Коні, рідко воли, були постійними помічниками людей. Щоправда у 1885 р. К. Бенцом був сконструйований перший прототип автомобіля, однак пройдуть десятиліття, поки автомобілі з'являться на подільських шляхах [41, с. 198-205].

Поруч із будівництвом шосейних доріг протягом 1897-1914 рр. відбувалося спорудження залізничного шляху Проскурів – Кам'янець-Подільський.

Спорудження залізниці має свою досить тривалу історію, що розпочалася ще на початку 1883 р., коли це питання розглядалося управою м. Кам'янця-Подільського. Але на той час зробити реальні кроки у цій справі не вдалося через відсутність коштів. Наприкінці лютого 1897 р. подільський губернатор з 1896 по 1901 рр. М.К. Семенякін, в черговий раз, нагадав про необхідність будівництва залізниці і його підтримала міська управа Кам'янця-Подільського у клопотанні перед департаментом залізниць уряду Російської імперії. І нарешті, 21 березня 1897 р., після майже 15-літньої боротьби за початок будівництва залізниці до Кам'янця-Подільського, департамент шляхів сполучення, що входив до уряду Російської імперії таки ухвалив відповідне рішення. Більше того, в подальшій перспективі, планувалося ще й будівництво колії Кам'янець-Подільський – Ларга.

Однак, навіть після виділення урядом необхідних коштів (див нижче – Ю. Х.), будівництво необхідно було вести місцевими власними силами по багатьох пунктах. Тому, знову, за розпорядженням губернатора М.К. Семенякіна мирові посередники та кам'янець-подільський, ушицький і проскурівський повітові справники (місцева повітова виконавча влада) надали необхідну допомогу будівництву залізниці. Мова йшла про вилучення під залізницю певної частини землі з приватного користування без конфліктів з власниками, а також про виділення необхідної кількості людей, будівельних матеріалів та гужового транспорту.

В свою чергу, центральний департамент шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі доручив безпосереднє виконання будівельних робіт управлінню Південно-Західних залізниць у м.Києві. Саме звідси

19 липня 1897 р. до губернатора надійшло повідомлення про те, що спорудження залізниці буде проходити під загальним керівництвом інженера шляхів сполучення Станіслава Карловича Підгурського. Інженер прибув до Кам'янця-Подільського 30 вересня і розпочав роботи по проектуванню шляху на місцевості та «розбивці» ділянок. Такі роботи тривали до кінця року про що доповідав губернатор уряду. У своїй доповідній записці 31 грудня 1897 р. М. К. Семенякін відзначав, що в результаті виконаного обсягу робіт напрямок залізниці на відтинку Проскурів – Кам'янець-Подільський, довжиною у 107 верств (114 км), визначився і проходитиме західніше містечок Ярмолинці та Дунаївці. Вказувався перелік запланованих залізничних станцій – Росоть, Ярмолинці, Нестерівці, Балин, Кам'янець-Подільський та напівстанцій і роз'їздів – Шаровечка, Кадиївка, Фрампіль, Смотрич, Гуменці. Згодом було підраховано загальну вартість залізниці – 3 млн. крб. Пізніше цей кошторис було урізано до 2,4 млн.крб. [19, с.70-71]. Оскільки державних коштів на будівництво залізниці не вистачало, для виконання кошторису залучався також приватний капітал акціонерів – підприємців краю, землевласників [44, с.97-103].

Це будівництво вимагало виділення 226,5 дес. землі, в тому числі 23 дес. на Ярмолинеччині, що належали Ксаверію Орловському. Подільський губернатор М. К. Семенякін звернувся до землевласників з особистим проханням: передати землю під будівництво та будівельні матеріали безкоштовно, або продати по мінімальній ціні. До цієї пропозиції К. Орловський поставився з розумінням і необхідні землі передав безоплатно [19, с. 71]. Власник с. Корчунок Проскурівського повіту (ділянка залізниці Проскурів – Ярмолинці – Ю. Х.) поміщик М. Скибневський не тільки передав безоплатно землю, але й заплатив певну суму проєктантам і ті спроектували гілку залізниці так, щоб вона проходила всього за 500 м. від його помістя. Більше того, на свої кошти М. Скибневський в перспективі побудував залізничну станцію Скибнево, яка названа на честь свого забудовника і донині існує [43, с.18].

Навіть після складення кошторису і виділення коштів, будівництво залізниці не розпочиналося. Кам'янець-Подільська міська дума прямо боролася за зрушення цієї проблеми з місця. В березні-жовтні 1898 р., неодноразово, у різні інстанції надходили звернення від її імені за підтримкою, щоб проєкт залізниці став реальністю.

Заручившись підтримкою центральної влади, все ж вдалося зрушити справу з точки стояння. Нарешті, 1 жовтня 1898 р. управління Південно-Західної залізниці відкомандирувало для уточнення вартості будівництва своїх комерційних агентів Г. Т. Радзевича і В. С. Гогоцького. Після всіх уточнень і погоджень будівництво залізниці **у кінці жовтня 1898 р.** розпочалося з боку Проскурава [19, с.72]. Розпочате будівництво залізниці сприяло розвитку, як окремих землевласників, так і краю в цілому.

Разом з тим, якщо будівництво шляхів сполучення Ярмолинеччини прогресувало, то на низькому рівні залишалися охорона здоров'я, освіта та культура. З 1890 р. у Ярмолинцях функціонувала земська лікарня на 10 ліжок, в якій працювали один лікар, два фельдшери і акушерка. Лікарня тіснилася у старому приватному будинку і обслуговувала 37 сіл Ярмолинецької і Шарівської волостей з населенням близько 38 тис. чол. Злидні, антисанітарія ставали причиною інфекційних пошестей (епідемії) віспи і, особливо, тифу [54, с.36].

З Ярмолинцями пов'язане ім'я видатного українського композитора і диригента Ігоря Федоровича Стравинського (1882-1971). Майбутній автор балетів «Жар-птиця», «Петрушка», «Весна священна», хореографічних сцен «Весілля» і інших відомих творів у 1891-1892 рр. в дитячому віці, перебував на відпочинку, неподалік Ярмолинців, у с. Печеськи (тепер село Хмельницького району). В Ярмолинці Ігоря брали батьки на ярмарки, про що він пізніше написав мемуари з яскравими враженнями [39].

В кінці XIX ст. у Ярмолинцях функціонували уже дві православні церкви: Св.-Троїцька в Буринцях і Свято-Михайлівська в Боснячині [27, с.712].

У 1897 р. в Ярмолинцях існувала школа грамоти для дівчат, яку у 1910 р. реорганізували у церковно-парафіальну школу, яку розмістили при Св.-Троїцькій церкві у приміщенні колишнього монастиря ордену Бернардинів. Проводило навчання і міністерське однокласне народне училище з двома вчителями і 60-ма учнями, (засновано 1867 р.) [9, с. 339-340; 27, с.712], яке у 1904-1905 р. реорганізувалося у двокласне з чотирма учителями [52, с.4]. Хоча в училищі на той час навчалось 92 учні, закінчити його вдалося лише 10 хлопчикам і 2 дівчаткам. Таке положення існувало через мізерне фінансування

губернською владою, адже на утримання шкіл виділялося всього 226 крб. на рік [53, с.29].

Поступово зростала чисельність населення містечка. За все-російським переписом 1897 р. в Ярмолинцях мешкало 5 298 чол. у тому числі 2 633 євреї (49,7 %) [33, с.226]. На початку ХХ ст. кількісний показник збільшився до 5 250 чол. у тому числі православних 2 206, католиків 581 і євреїв 2 463 [27, с. 712]. У Ярмолинецькій волості у 1906 р. мешкали 23 332 чол. [56, с. 8].

На початку ХХ ст. дроблення селянських наділів досягло крайніх меж. На 1905 р. в Ярмолинцях земельні наділи мали лише 565 господарств яким належало 1 955 дес., в той час коли поміщикам належало 1 613 дес. Малоземелля та безземелля підштовхувало селян до боротьби за покращення свого економічного стану. 20 березня 1905 р. селяни Ярмолинців і навколишніх сіл, зібравшись на збори, заявили про страйк, що не вийдуть на роботу, поки не підвищать розцінок у панських господарствах-економіях до 50 коп. на день чоловікам, 40 коп. – жінкам, 25 коп. – підліткам. Для виконання ухвали було обрано 6 уповноважених – З.М. Безвощука, Ф.К. Дронга, О.Т. Захарчука, Л.І. Марусія, П.І. Смереку, В.М. Хоптяра. «Громада обрала мене і ще п'ятьох чоловік, – свідчив один із уповноважених, – і ми дійсно, виконуючи розпорядження громади, заходили на фільварок оголосити робітникам і службовцям з числа селян... про встановлені громадою ціни поміщицьким робітникам». 23-24 березня уповноважені виставили вимоги керуючим економіями і примусили припинити всі роботи. Місцеві поміщики і орендатори були налякані діяльністю уповноважених. «Безвихідне становище продовжується, – повідомлялося у телеграмі з Ярмолинців, – до згоди прийти неможливо. Селяни переходять на погрозовий тон. Робітників з боку (штрейкбрехерів – Ю. Х.) силою усунули від роботи, погрожуючи бити...». У іншій телеграмі місцевого орендатора читаємо: «В Ярмолинцях робітників і службовців розганяють. Загрожують побоями. Прошу сприяння» [20, с. 80.]. Страйкували у вказаний час і мешканці Солобківець, відмовляючись найматися на роботу до місцевих економій за плату нижчу 1 крб. [25, с.46].

Після цього розгорнувся селянський рух що охопив всю волость і без козаків та поліції губернська влада не могла вже впоратися з селянами. В квітні 1905 р. майже в кожному населеному пункті

побували війська. Аж чотири ескадрони Білгородського полку було розташовано в Ярмолинцях та окрузі [21, арк. 307-309].

У 1905 р. в родинному палаці Орловських у Ярмолинцях виникла велика пожежа і чимало витворів мистецтва тоді постраждало, тому Ксаверій Орловський перевіз картини з галереї польського живопису до свого палацу у Маліївцях. Серед знаних польських малярів були полотна: члена європейських академій Генріка Семиградського (1843-1902), найбільш відомого польського художника, представника історичного живопису, почесного доктора Ягелонського університету Яна Матейка (1838-1893), авторів ряду батальних полотен на українські сюжети часів Козаччини Юзефа Брандта (1841-1915) та Юзефа Хелмонського (1899-1914), аквареліста батальних історичних полотен Юліуша Коссака (1824-1899), портретиста Тадеуша Айдукевича (1852-1916). Серед інших творів живопису – портрети родини Орловських, короля Станіслава-Августа Понятовського пензля Яна Лампі (1782-1852).

Під час Першої світової війни (1914-1918) Ксаверію Орловському частину картин та інших цінних речей вдалося перевезти спочатку до Одеси, а далі на кораблі до Марселя і Парижу. Щоправда, чимало декоративних оригінальних творів залишилося на місці [34, с.245-246].

Столипінська аграрна реформа 1906-1911 рр. сприяла розвитку селянського господарства та утворенню хуторів. Перші хутори з'явилися на Ярмолинеччині поблизу залізниці, а найбільшим став Буринецький хутір, який утворився неподалік лісового урочища «Евеліна» (західний напрям). Топонімічна назва лісу за легендою походить від імені юної доньки пана, яка трагічно загинула [40, с.50].

У 1909 р. очолював Ярмолинецьку волость волосний старшина Василь Якович Ковальчук, волосним писарем був Гаврило Опанасович Гика [22, с.112]. На той час у Ярмолинцях працювала нотаріальна контора із нотаріусом Михайлом Микитовичем Маніцьким, а в Проскурові – Костянтином Івановичем Колоколовим [22, с.113].

У Ярмолинцях (1909 р.) функціонувала поштово-телеграфна контора, яку очолював, як уже зазначалося, Михайло Олександрович Шептовецький [22, с.115].

У 1909 р. навчання молоді у містечку проходило у двокласному початковому народному училищі, на посаді завідувача тоді працював

Ганжук Пилип Семенович, а вчителями – священник Попель Мокій та Демкова Ганна Михайлівна [22, с.117].

Міщанським старостою у 1909 р. в Ярмолинцях став Блат Перец Срулевич, а раввіном – Барак Гаврило Янкелевич [22, с.120].

Ще у 1907 р. зусиллями передових земських медиків – лікарем Звенигородським і фельдшером Генсіровським у Ярмолинцях продовжувала функціонувати відкрита у 1890 р. земська лікарня [54, с.36], у якій в 1909 р. працював завідувачем Кошуцький Митрофан Дмитрович [22, с.120]. У тому ж році в Ярмолинцях працювала аптека із провізором Блажевським Феліціаном Антоновичем [22, с.121].

У 1909 р. в передмісті Ярмолинців с. Соколівці-Старій функціонував винокурний завод, який належав Ксаверію Олександровичу Орловському, а управляючим у нього був Северин Зелінський [22, с.275]. У с. Соколівці-Новій функціонував водяний млин, що належав вдові полковника Катерині Змунчилло [22, с.298]. В 1911 р. подільськими містечками прокотилася нова хвиля страйків на промислових підприємствах, зокрема в Солобківцях [25, с.46].

Залишалося невіршеним питання шляхів сполучення місцевого значення. Земський гласний І.М. Сорочинський, відвідавши населені пункти Ярмолинецької волості, наголошував, що шляхи на Буйволівці, Фрампіль та інші, дуже запущені і потребують негайного поліпшення.

У зв'язку з цим, у 1913 р. в містечку відновилася раніше утворена третя шляхова дільниця для будівництва доріг. Планувалося побудувати 74 версти шляхів на Городок, Фельштин та Шарівку. Однак, всі кошти, за наполяганням військового міністерства, спрямовувалися на будівництво шосейного шляху у напрямку державного кордону – на Городок.

Одночасно з будівництвом шляхів, обабіч дороги вкопувалися стовпи і прокладалася телефонна лінія, яка з'єднала Ярмолинці з Проскуровом і Кам'янцем-Подільським. Перші телефонні апарати встановили у адміністративному будинку, поліцейському відділенні та садибі Орловських [4, с.22-23; 54, с.50]. До речі, на той час в маєтку Орловських запрацювала перша дизельна електростанція, що освітлювала панські помешкання [54, с.44-45].

А тим часом будівництво залізниці на Кам'янець-Подільський через станцію Ярмолинці, попри розуміння її стратегічного прикордонного значення, перетворилося на довгобуд. Все ж урядовий департамент шляхів сполучення Російської імперії відряджав компетентні комісії для контролю за ходом робіт. У передвоєнні роки Першої світової війни темпи будівництва довелося прискорити. Так, 20 червня 1913 р. до Кам'янця-Подільського прибула чергова комісія у складі представника управління Південно-Західної залізниці інженера Ємельянова, начальника технічного відділу інженера Белого, головного інженера Березіна, старшого державного контролера Г. В. Шелейховського (1892-1946). Вони мали намір в'янути причину уповільненого темпу будівництва і вжити заходів для його прискорення. Для цього відбувалося інспектування всього напрямку протяжності колії аж до Кам'янця-Подільського [19, с.71-72].

Крім шосейного шляху на Городок, у 1913 р. відбувалось будівництво залізниці Ярмолинці – Городок (22 км) в перспективному напрямку до державного кордону з Австро-Угорщиною.

Адміністративні заходи подіяли і уже на початок весни 1914 р. будівництво самої залізничної колії було в основному завершено і в тестовому режимі пройшли перші потяги. Зокрема, 16 березня газета «Подолія» повідомляла: «У п'ятницю, 14 березня, на станцію Кам'янець прибув перший паровоз з пасажирськими вагонами. У поїзді прибули інженери-будівельники дороги. Поки роботи на лінії продовжуються – відбувається баластування (підсилення – Ю. Х.) дороги, яку завершать до травня» [43, с.19].

Крім суто технічних перешкод, будівництву дошкуляли і погодні умови, особливо у 1914 р. Затяжні дощі напровесні та влітку, просто розмивали не тільки підготовлені насипи для прокладення колії, але і руйнували уже готові до здачі в експлуатацію ділянки. Про таке положення сигналізували висновки прибулих експертів чергової комісії наприкінці червня 1914 р. Для нарощення темпів будівництва управління Південно-Західної залізниці збільшувало кількість робітників, дефіцит яких супроводжував весь час будівництва. В зв'язку з цим, до робіт на будівництві залізниці залучались засуджені в'язні. З цією метою, на початку липня 1914 р. з Кам'янець-Подільської в'язниці до с. Жилинці Проскурівського повіту було відправлено 150 арештантів [19, с.72-73].

Влипні 1914 р. на Поділлі було оголошено воєнний стан, що одразу відбилося на будівництві залізниці. На завершення будівництва були спрямовані усі можливі резерви, тому останні верстви добудови шляху проходили в авральному режимі. Проте, до *початку Першої світової війни все ж не вдалося здати залізницю в експлуатацію*. Лише в другій половині серпня будівництво залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський номінально завершили (сама залізнична колія була готова – Ю. Х.), хоча частина станцій залишалася без приміщень та необхідної інфраструктури. З цього часу розпочалось, у випробувальному режимі, перевезення вантажів першими ешелонами. Наприкінці серпня залізницею до Кам'янця-Подільського прибула урядова службова делегація із фахівців найвищого штибу, що стало початком офіційної експлуатації залізниці [19, с.73].

Початок Першої світової війни (1914-1918) 1 серпня 1914 р. прискорив завершення будівництва необхідної інфраструктури залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський, позначився на її роботі. Спочатку залізницею перевозилися виключно військові вантажі та поранені, а, починаючи з **12 листопада 1914 р., відкрилося постійне сполучення між Кам'янцем-Подільським і Проскуровом за розкладом**. Поїзди формувалися у вигляді пасажирсько-товарного ешелону і курсували через день. В ешелоні знаходилися пасажирські вагони II і III-го класу, а вартість квитків становила від 2 крб. 20 коп. до 4 крб. 45 коп. Відстань між двома кінцевими пунктами потяг долав за 9 год. 30 хв. [19, с.73].

В цей час тривало будівництво залізниці Ярмолинці – Гусятин. Крім того, планувалося побудувати залізницю у напрямку на м.Бар, що суттєво покращило б сполучення між містами Поділля. Тому, у волость 4 травня 1916 р. надійшов циркуляр в якому йшлося, що правління Подільської залізниці вирішило негайно приступити до будівництва залізничної колії Ярмолинці – Ялтушків (в напрямку на Бар – Авт.) в межах Проскурівського і Ушицького повітів. Однак, війна унеможливила здійснення цих планів [12, с.89].

З початком війни Ярмолинці входили до прифронтової зони, тому в армію мобілізували майже всіх військовозобов'язаних чоловіків запасу. Одночасно, мешканців містечка, в обов'язковому порядку, залучали до тилкових робіт пов'язаних із риттям окопів, траншей, а також перевезенням вантажів для потреб армії.

У квітні 1915 р. в Ярмолинцях зупинявся російський імператор Микола II (1868-1918). Останній російський самодержець об'їжджав Поділля з метою підняття бойового духу військ, а також для збору благодійних коштів для військових потреб. Царський потяг прибув до залізничної станції Гречани, проте до Кам'янець-Подільського через Ярмолинці, Дунаївці монарх попрямував у автомобільному кортежі. На жаль, ми не знайшли свідчень про перебування монарха у Ярмолинцях. А ось як у сусідніх Дунаївцях російського царя тепло зустрічало багатонаціональне населення, що складалося з українського селянства, міщанства, німецьких фабрикантів, єврейських підприємців і інших. При в'їзді в містечко було зведено три арки (ворота з дашком – Ю. Х.), причому арки будувала кожна община окремо. Так селяни прикрасили свою арку дідухами з соломи та колосків, німецькі колоністи – обрамили ворота сукном місцевого виробництва, а євреї – переплели свою арку місцевими виробами з папіросного паперу у вигляді букетів з квіток [42, с.181-186].

Пробудженню активності містечкових мешканців сприяли громадські культурно-просвітницькі товариства «Просвіта». Просвітницькі громади, поширення яких розпочалося після лютневої революції 1917 р., особливо активно діяли серед сільського та містечкового населення Поділля. Відрадно, що «Просвіти» містечок підтримали державотворчі ініціативи Української Центральної Ради. З самого початку «Просвіти» ставили за мету «просвітити своїх членів світлом доброї науки та через знання повести їх до кращого громадського національного життя». Для цього активісти влаштовували лекції, масові мистецькі дійства (літературні, тематичні вечори, вистави, благодійні концерти), відкривали бібліотеки, читальні, засновували наукові товариства, друкували книги українських авторів, організовували курси позашкільної освіти, школи для дітей та дорослих, сільськогосподарські, ремісничі навчальні заклади. Активну діяльність товариство «Просвіти» розгорнуло у Ярмолинцях [25, с.62-64].

Таким чином, у 70-80-х рр. XIX ст. спостерігалось поживлення економічного життя, що сприяло подальшому зросту населення Ярмолинців, і якщо тут у 1880-х рр. проживало 3 600 чол. (45 % з яких склали євреї), то у 1905 р. населення майже подвоїлось. На останню чверть XIX ст. в містечку сформувалася своя інфраструктура з усіма

необхідними для життєдіяльності населення закладами та організаціями: телеграф, пошта, нотаріус, офіс (камера) мирового судді, аптека. До того ж до кінця XIX ст. функціонували: дві православні церкви, римо-католицький Петропавлівський костел, синагога, чотири єврейські молитовні будинки, а також однокласне народне училище з двома вчителями і 60-ма учнями. Однак, у містечку існувала загальнодержавна проблема – дороги, точніше їх відсутність. Тому у 1880-х рр. дорожня проблема поступово починає вирішуватися. Протягом 1887-1891 рр. було розпочато і тривало будівництво шосейної дороги Проскурів – Ісаківці через Ярмолинці, а згодом шляху в напрямку на Городок. Поруч із будівництвом шосейних доріг у період 1897-1914 рр. відбувалося спорудження залізничного шляху Проскурів – Кам'янець-Подільський. Шосейний та залізничний шляхи значно покращували міжміське сполучення з Ярмолинцями, сприяли економічному розвитку губернії, задовольняли потреби населення краю. Разом з тим, на низькому рівні залишалися охорона здоров'я, освіта та культура. Поступово зростала чисельність населення містечка і на початок XX ст. цей кількісний показник збільшився до 5 250 чол.

Початок XX ст. ознаменувався не розв'язаним, перш за все, аграрним питанням, тому цей фактор став визначальним у революційному селянському русі і виникненні революційної ситуації у 1904-1905 рр. У цей період серед інших соціальних вибухів виділяються єврейські погроми в Ярмолинцях. Малоземелля та безземелля, низькі розцінки на сільськогосподарські роботи підштовхували селян до боротьби за покращення свого економічного стану. У березні 1905 р. селяни Ярмолинців і навколишніх сіл, зібравшись на збори, заявили про страйк. Цей страйк сільськогосподарських робітників став приводом до виникнення селянського руху, що охопив всю волость і без козаків та поліції губернська влада більше не могла впоратися з селянством. В квітні 1905 р. майже в кожному населеному пункті волості побували війська.

У 1905 р. в родинному палаці Орловських у Ярмолинцях виникла велика пожежа і чимало витворів мистецтва тоді постраждало, тому Ксаверій Орловський перевіз картини польського живопису спочатку до свого палацу у Маліївцях, а пізніше за кордон. Одночасно Орловські продовжували нарощувати свій економічний

потенціал. Столипінська аграрна реформа 1906-1911 рр. сприяла розвитку селянського господарства та утворенню хуторів. Перші хутори з'явилися на Ярмолинеччині поблизу залізниці, а найбільшим став Буринецький хутір.

Ще до початку Першої світової війни завершилося будівництво самої залізничної колії Проскурів – Кам'янець-Подільський. Однак, спершу у березні 1914 р. пройшли лише військові ешелони, та й то у випробувальному, тестовому режимі. Лише *12 листопада 1914 р. відкрилося постійне сполучення за розкладом, доступне, як для військових, так і цивільних.* Залізниця, ставши до ладу, розширила сітку залізничних шляхів Поділля, суттєво вплинула на подальший всебічний розвиток краю.

У зазначений період Ярмолинці відвідали ряд знаменитостей, як дійсних, так і майбутніх. У 1882 р. тут побував відомий український художник-баталіст французьського походження, автор панорам «Оборона Севастополя» (1905), «Бородінська битва» (1912) і менш відомої картини про Ярмолинці – Франц Олексійович Рубо. З Ярмолинцями у 1891-1892 рр. пов'язане ім'я видатного українського композитора і диригента Ігоря Федоровича Стравинського. У квітні 1915 р. через Ярмолинці проїжджав останній російський самодержець.

2.4. Життя єврейської общини краю

Україна – багатонаціональна держава, і сьогодні тут проживає понад 100 націй і народностей. Впродовж багатьох віків поруч з автохтонним населенням українців мешкало чимало інших народів, зокрема євреїв, що виявляли свій вплив на формування української нації. На теренах України єврейське населення відоме ще з IV ст. до н.е., про що свідчать єврейсько-грецькі написи, знайдені на кримському півострові в Керчі. На території Галицько-Волинського князівства, у тому числі Поділля, єврейське населення з'явилося у X-XI ст. Євреї переселялися сюди з різних місць, а саме, Києва, Криму, Хазарії, Візантії, а з XII ст. – спостерігався іммігрантський потік єврейських переселенців із країн Західної Європи. Гнані хрестоносцями, католицьким духовенством, іудеї втікали з країн Західної

Європи у відносно спокійні для них Галицько-Волинські землі, адже давньоруські феодали, оцінивши переселенців, як активних, підприємливих осіб, проводили по відношенню до них ліберальну політику, що сприяла євреям влаштовуватися орендарями, підрядчиками, відкупниками, мішурісами, посередниками у ділових оборудках та іншими. Проте особливо активну участь євреї брали у торгівлі Галицько-Волинського князівства. Так, досить прагматичну політику щодо єврейства проводив і князь Данило Романович (1202-1264) та його нащадки. В II-й половині XIV ст. у Правобережну Україну з Німеччини через Польщу прибували нові групи єврейського населення, що на багато сторіч пов'язали себе з історією міст і містечок України та Поділля [11, с.5-7].

Євреї переважно селилися в подільських містечках, що отримали магдебурзьке право, чим посилювали торговельні зв'язки. Привілеї, пов'язані з магдебурзьким правом, включали право на проведення ярмарків та базарів. Не випадково заселення євреїв часто відбувалося одразу після того, як містечка отримували такі привілеї, незважаючи на певний опір міщанства. Проте поселення євреїв і утворення общин завжди відбувалося на основі договору з магістратом. У договорі вказувалося права єврейської громади на забудову визначеної території, будівництва приміщення синагоги, улаштування окремого кладовища. У світлі магдебурзького права євреї також отримували відносний судовий імунітет (общинний суд для розгляду внутрішніх справ), право на власне самоврядування (кагал, рабин), заснування общинних інститутів, організацію занять промислами, ремеслами і особливо торгівлею.

Перші осередки майбутніх єврейських общин виникли в ряді міст Поділля вже наприкінці XV ст. [28, с.166]. Переслідувані інквізицією Іспанії (1492 р.), Португалії (1497 р.) євреї-втікачі (в народі їх називали «сефардим» – Ю. Х.) імігрували у Правобережжя, де осіли на більш як півстоліття. В XVI-XVII ст. євреї індоєвропейського германомовного походження («ашкеназі» говорили мовою «ідіш» – Ю. Х.) масово почали переселятися з Польщі в Україну. У XVI ст. кількість єврейського населення у містечках Поділля почало швидко зростати. Так з 97,7 тис. чол. усіх мешканців, міщани складали 26,8 тис. чол. (26%) із них євреїв – 6 тис. чол. (23%) [11, с.41, 43].

Євреї на території Ярмолинців та у селах Ярмолинецької волості селилися сім'ями, починаючи з першої половини XVIII ст. [32, с.221], тоді, коли тут проводилося щорічно 8 ярмарків [11, с.50]. Можливість оренди дворянських угідь та промислів в умовах посилення утисків і переслідувань польських євреїв створили для них нові економічні перспективи. В руках єврейських купців сконцентрована вся торгівля закордонними товарами. Значна частина євреїв стали ремісниками, а інші ж – утримували корчми. Хліборобством євреї практично не займалися, а тому і на роботу, пов'язану з землеробством, до християн не наймалися. Крім того, євреї займалися скуповуванням врожаю та продукції промислів для великих експортерів, також євреїв. Капітали, одержані в результаті комерційної діяльності, євреї використовували для отримання відкупів і оренд. Шляхтичі передавали відкупникам право на експлуатацію шинків, угідь, лісів, ставків, млинів та промислів. Серед промислів, які найчастіше орендували євреї, були: виробництво борошна, вапна, поташі (солі), розведення риби. Шинкарі були найбільш помітними серед інших орендарів, оскільки в корчмі відвідувачі не тільки відпочивали, але й могли отримати у шинкаря позики. В Ярмолинцях функціонувала чимала кількість шинків, що все ж розташовувалися ближче до центру містечка, ярмаркової площі. Один із таких шинків, який називали «Шомова хата» (власник єврей Шома емігрував до Америки – Ю. Х.), був збудований, поруч з ярмарком, в районі Грабини, орієнтовно за сучасною адресою вул.Адама Орловського 15 [12, с.72].

Про швидку динаміку зростання чисельності єврейського населення у кінці XVIII ст. свідчить демографічна динаміка переписів населення, відповідно до якого євреї у містечках Проскурівського повіту склали 43,62 % всього населення [28, с.167]. За цим показником Проскурівський повіт посідав п'яте місце із 12 повітів Подільської губернії (підрахунки автора – Ю. Х.). В Ярмолинцях у 1765 р. проживало 293 єврея [32, с.221].

З початку інкорпорації польських, білоруських, українських та інших земель до Російської імперії, пов'язаних у XVIII ст. з поділами Польщі, імперська політика щодо єврейства різко радикалізувалася і наповнилася відверто антисемітським змістом заборон і репресій. Зокрема, указом Катерини II у 1791 р. було запроваджено обмеження щодо території проживання євреїв, так звана «Черта єврейської оселости» (рос.), що діяла з 1791 по 1917 р. (фактично до 1915 р. – Ю. Х.).

Відповідно до вказаного законодавчого акту євреям дозволялося селитися лише у західних (Білорусія, Латвія, Литва, Царство Польське) та південних (Молдова, Україна) губерніях Російської імперії, причому дозволялося мешкати лише у містечках, оскільки в селах іудеям заборонялося проживання. Виключення складали окремі категорії євреїв, купці першої гільдії, державно-політичні діячі, науковці, відставні військові та деякі інші.

Антиєврейську політику вело також католицьке духовництво найбільших костелів і монастирів, що діяли на Поділлі, зокрема в Ярмолинцях [11, с.65].

З приходом євреїв у Ярмолинці, одразу була зведена синагога – єврейський молитовний дім і духовний центр євреїв, що знаходилася на території під місцевою назвою «Буринці» (західний район по шосе на Городок – Ю. Х.). Це була досить скромна споруда схожа на звичайний житловий будиночок кубічної форми з сарайчиком. Тут не тільки проходили релігійні служби, обряди й здійснювалася молитва, в синагогах розташовувалися єврейські школи – «хедери і талмуд-тори», засідало правління общини, суд. Часто при синагогах влаштовували приміщення для ритуальних обмивань – «мікве». Така універсальність синагог була історично обумовлена зовнішніми і внутрішніми причинами. Крім того, це підвищувало мобільність у внутрішньому управлінні і взаємодії із владою. Також, об'єднуючи в собі всі управлінські, освітні і ритуальні функції, синагога була ще й живим втіленням інституту святого письма – Тори, у відповідності з якою община будувала своє національне і громадське життя. Євреям у Ярмолинцях, як і в інших місцинах, було непросто побудувати синагогу. Через заборони закріплені у царському «Положенні про євреїв» від 1835 р. не можна було будувати синагоги вище інших житлових будівель, встановлювати бані (куполи), прикрашати фасади деталями культового характеру і інше.

Як уже зазначалося, помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинців взагалі і збагачення єврейства зокрема, мало переведення сюди у 1835 р., Петропавлівського ярмарку, що згодом став найбільшим в Подільській губернії (див. вище). Для євреїв, чиїм основним заняттям була торгівля, ярмарок був особливою подією – святом. Тому єврейські чоловіки і жінки виділялись на ярмарку розкішним одягом. А ще сюди прибували і ті, хто хотів оженити сина чи одружити дочку.

Тут батьки знаходили «підходящу партію», у такий спосіб, на ярмарках влаштувалися чимало заручин.

Поруч з торгівлею євреї Ярмолинців займалися ремеслами, проте це заняття зводилося в більшості випадків до торгівлі, оскільки вони ставали посередниками-перекупниками між виробниками-християнами і покупцями. При цьому майнові права певний час були досить широкими, адже їм дозволялося купувати чи будувати не тільки помешкання в містах, але й цілі маєтки з правом розпоряджатися селянами [28, с.169]. Так в центрі Ярмолинців з'явився триповерховий будинок єврея Грінберга, що зберігся і до нині [12, с.117].

Поява будинку Грінберга має свою, без перебільшення легендарну, історію. За переказами старожилів, які зафіксував мешканець містечка наш дід, прадід С.Ф. Хоптяр (1909-1993), будинок був збудований у межах між 1835 р. (початок функціонування Петропавлівського ярмарку – Ю. Х.) і 1857 р. (смерть Адама Орловського власника Ярмолинців – Авт.). Отож, якось після закінчення Петропавлівського ярмарку Адам Орловський прогулювався поблизу свого панського маєтку, а мешкав граф у двоповерховому будинку, що за сучасним райунівермагом. Незадовго граф мав відбути до зимової резиденції у м.Ніцца (південно-східна Франція – А. Ю.). Під час прогулянки А. Орловський зустрівся з місцевим євреєм Грінбергом, який за характером був дуже настирливою людиною. Сам А. Орловський в спілкуванні з земляками був лагідним, на той час говорили польською мовою – «гжечним», а в знак пошани чи то покірності, дівчатам, які цілували йому руку, граф дарував гроші. Грінберг при зустрічі з графом також припав до його руки із проханням дозволити йому на цьому ж місці поставити «балаганчик» (у сучасному розумінні торгову палатку чи кіоск – Ю. Х.). Граф, щоб швидше припинити спілкування з нав'язливим іудеєм, усно дозволив. Проте хитрий єврей наполіг на письмовому дозволі, а папір і перо приготував задалегідь. Через кілька днів А. Орловський від'їхав до Ніцци, Грінберг заходився організовувати будівництво... Коли влітку наступного року А. Орловський знову прибув до Ярмолинців, то на своє велике здивування побачив, що на його землі виріс не балаганчик, а триповерховий будинок-готель. Тоді граф зрозумів, що Грінберг його перехитрив, однак нічого не сказав, тільки стурбовано похитав головою... Навіть самі ярмолинські євреї були здивовані вчинком Грінберга, оскільки єврейська община на чолі із рабином Рабіновичем не мала впливу на свого колегу.

Згодом будинок, зведений шляхом обману, перейшов у розпорядження військових уланів-кавалеристів. Взимку 1880 р. солдати, намагаючись обігріти приміщення, з необережності допустили пожежу. Коли прибула пожежна команда, то замість води начебто у резервуарі виявився гас (керосин – Ю. Х.). Люди пліткували тоді, що це наче конкурент Грінберга Мітельман влаштував такий конфуз. Будівля згоріла вщент. Згодом будинок Грінберга відбудували за рахунок військового міністерства, але реставрували лише два поверхи. Пізніше, через майже півстоліття (1929 р.) будинок Грінберга вдруге зазнав пожежі. На той час його приміщення займало «Рудоуправління», що займалося в Ярмолинецькому районі видобутком фосфоритів для виготовлення мінеральних добрив. І знову будівлю відновили. У такій двоповерховій архітектурі будівля знаходиться і у наш час як свідок перебігу значної кількості різноманітних історичних подій [12, с.117-120].

В другій половині XIX ст. поступово на Поділлі взагалі і в Проскурівському повіті зокрема основним заняттям євреїв, що не вимагало капіталовкладень, стає орендування, яке відсунуло торгівлю на другий план. Незважаючи на деякі послаблення в політиці Олександра II стосовно євреїв, царський уряд всіляко намагався обмежити єврейську земельну власність рядом законодавчих актів 1863, 1864, 1865, 1867 і 1882 рр. Відповідно до вказаних документів євреям заборонялося брати в оренду або в управління цілі маєтки, а також земельні угіддя.

Євреї намагалися всіляко обійти законодавство, уклали з польськими землевласниками, українськими селянами фіктивні довготермінові угоди на оренду землі та маєтків впродовж 30-60-ти і навіть 80-ти років. Такі угоди були вигідними обом сторонам, що приносило значні прибутки. Крім поляків, євреї уклали фіктивні угоди на орендування з російськими землевласниками, так як чимало поміщиків мешкали далеко за межами своїх маєтків і без сторонньої допомоги євреїв просто не могли обійтись.

Через російських землевласників євреї домагалися від уряду певного пом'якшення заборони на орендування. Так указом царського уряду від 8 грудня 1867 р. визначалося, що євреї можуть бути винокурами і орендарями корчм та шинків, а також орендними утримувачами, або управителями при маєтках, млинах, бурякоцукрових, скляних, винокурних та інших заводах, що вимагало певних технічних знань та певного

капіталовкладення. Проте ці поступки не відміняли основних заборон орендування землі та маєтків, тому незаконна оренда процвітала і надалі. За свідченнями чиновників євреї орендували землю в тих місцях де вона була найдешевшою, а плата коливалась від 2,60 до 7 крб. за дес. У Проскурівському повіті вона складала 4,58 руб. [26, с.125].

Щоб обійти закон заборони орендування землі, євреї часто вдавалися до напівлегального будівництва промислових мануфактур чи житлових будинків (будинок Грінберга – Ю. Х.). Для того, щоб офіційно володіти нерухомістю, а відтак і землею, на якій вона знаходиться, євреї-купці зверталися до подільського губернатора за дозволом. Так, міщанин А. Вейцбліт, який орендував у місцевого графа Кирила Гудовича в с. Лезнево Проскурівського повіту водяний млин і ставок, просив дозволу на проведення промислів. Поруч з поміщиками в оренду євреям землю здавали і селяни. Так, всупереч урядового розпорядження від 8 грудня 1868 р., яке забороняло державним селянам здавати землю євреям в оренду, селянин с. Скаржинець Проскурівського повіту П. Кращук передав свою землю в оренду єврею Дувидзону. Крім цього, місцеві євреї Альтер, Вінер, Рубінштейн та інші за оформленими угодами орендували у селян присадибні землі на тривалий термін без згоди на те селянського товариства. Окремі євреї, орендуючи селянські будинки, жили в селах, займалися лихварством, надаючи селянам грошові позики під великі відсотки. При цьому указом від 3 травня 1882 р. євреям категорично заборонялося селитися за межами міст і містечок, тобто у сільській місцевості з метою перетворити містечка на такі собі своєрідні гетто [26, с.125-126; 28, с.170].

Документи свідчать про те, що євреї, в зв'язку з торгівлею, не тільки намагалися всіляко обійти закон, але й, в окремих випадках, прямо його порушували. Так, в серпні 1878 р. австрійський підданий Д. Кудман повідомляв у поліцію, про те, що в м.Фельштині Проскурівського повіту єврей Б. Вайнтруб займався продажем у Проскурові та Ярмолинцях фальшивих кредитних квитків, які отримував поштою [11, с.80].

В Російській імперії, через відсутність масштабних реформ назрівало загальне невдоволення незаможних верств населення, що нерідко виливалося у єврейські погроми. У цьому зв'язку 9 червня 1882 р. міністр внутрішніх справ граф Д. Толстой (1823-1889) видав циркуляр про попередження антиєврейських погромів. До загального відома громадян доводилося, що за вказівкою уряду будуть переслідуватися усі хто

здійснюватиме насилля над особою і майном євреїв як таких, що знаходяться під охороною загальних для всього населення законів нарівні з іншими російськими підданими. Для попередження та припинення єврейських погромів використовувалися регулярні війська в Балті, Жмеринці, Летичеві, Проскурові, Ярмолинцях та інших [11, с.269].

Внаслідок заборони царським урядом поселятися євреям у центральних районах країни, населення периферійних подільських містечок зросло і в кінці XIX на початку XX ст. у багатьох із них переважало. Так, якщо в Ярмолинцях у 1848 р. єврейська община об'єднувала 1 356 чол., то в 1897 р. *із 5 298 чол. загального числа мешканців уже 2 633 чол. склали євреї (49,7 %).* На 1905 р. *у містечку проживало усіх мешканців 5 250 чол., у тому числі православних 2 206 чол., католиків 581 чол., євреїв 2 463 чол. (46,9 %)* [27, с.712]. Загалом, за підрахунками авторів, Проскурівський повіт у 1906 р. за кількістю єврейського населення протягом століття перемістився з п'ятого на десяте місце поступаючись першості південним повітам – Балтському, Ольгопільському, Брацлавському і іншим [25, с.282].

У складних політичних умовах розвивалась освіта у Ярмолинцях. Заможні єврейські сім'ї мали можливість навчати своїх дітей у приватних початкових школах (хедерах – Ю. Х.). Їх утримували учителі (меламеди – Ю. Х.) у власних будинках. Для незаможних євреїв були створені шість шкіл (1905 р.), які діяли при молитовних будинках [52, с.4].

Антисемітська політика царського уряду, агітація консервативно налаштованих верств суспільства привели у 1903-1905 рр. до нової погромної хвилі. У цей період серед інших виділялися єврейські погроми в Ярмолинцях [25, с.41]. Погроми в містечку мали ще й певне економічне забарвлення. Зокрема, як відомо, частина євреїв були лихварями, власниками чималої кількості торгових, обмінних точок, кабаків, шинків та інших. У кожному такому закладі існували так звані «чорні книги», куди вносили боржників, часом із значними боргами. Тому, за давніми переказами ярмолинчан, боржники, беручи участь у погромах, були зацікавлені, перш за все, у знищенні отих «реєстрів», оскільки вважалося, якщо немає документа, то й немає боргу.

Після Лютневої революції 1917 р. Українська Центральна Рада здійснювала значні кроки із розвитку самоврядування росіян, поляків, євреїв. Кожна з цих етнічних груп неоднозначно оцінювала свої позиції щодо свого майбутнього після краху царизму. Тому саме

єврейство найбільш послідовно підійшло до «вибудовування найширшої і густої мережі місцевих демократичних єврейських громад, і цим забезпечити можливість центральних установ автономії опертися на організовану волю народу». У зв'язку з цим, у деяких місцях проходили вибори до таких громад ще до появи відповідного закону у грудні 1917 р. Так, у Ярмолинцях один із єврейських активістів Цімерман виступав за активну участь у виборах до єврейської громади. Вибори відбулися 18 жовтня 1917 р. за двома кандидатськими списками і було обрано тоді 19 гласних (депутатів – Ю. Х.) [25, с.139-140].

Таким чином, етносоціальні проблеми подільських євреїв у XIX – поч. XX ст. тісно пов'язані з тими суспільними процесами, що відбувалися на теренах Російської імперії загалом і в Правобережній Україні зокрема. Протягом тривалого співжиття відбувалися об'єктивні процеси взаємовпливу і взаємозбагачення українського та єврейського народів в економічній, політичній та культурній царинах. Жорстка антисемітська політика царату, спрямовувалася на русифікацію, обмеження в правах і свободах єврейського населення. Незважаючи на дискримінаційну політику царизму, спрямовану проти єврейства Поділля, вони, все ж таки, намагалися зберегти свою своєрідність, релігію, традиції, продовжували розвивати господарське життя міст, як основних осередків різних галузей промисловості і торгівлі. Попри постійні утиски, єврейські общини вносили помітний позитивний вклад у справу розвитку нових форм і методів ведення господарства. Криза в економіці держави, не вирішене аграрне питання, антисемітська політика царського уряду, агітація революціонерів усе це та інше привели у 1904-1905 рр., з одного боку, до революційного руху, іншого – до нової погромної хвилі проти єврейства. Не випадково в лавах революціонерів знаходимо чимало євреїв, які намагалися виборювали нові політичні режими.

Розділ III

Соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (1917-1991 рр.)

3.1. Ярмолинеччина в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.)

Поразки на фронтах Першої світової війни (1914-1918), зубожіння селянських сімей через нестачу чоловічих рук породжували масове незадоволення народу. Тому після Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді селяни Ярмолинеччини одразу захопили садибу Орловських та інших поміщиків, про що повідомлялося 11 листопада 1917 р. у донесенні подільському губернському комісару [27, с.292]. В зв'язку з цим, у Ярмолинці прибув загін донських козаків для наведення порядку. Однак, реставрувати старий устрій не вдалося, так як в кінці листопада у Ярмолинецькій волості проголосили радянську владу. Головою містечкової ради робітничих, солдатських і селянських депутатів став Й.К. Зеленовський. Рада сформувала збройний загін, до якого увійшло 40 бійців [8, с.645].

Пробудженню активності містечкових жителів сприяли громадські культурно-просвітницькі товариства «Просвіта». Просвітницькі громади, поширення яких почалося ще після Лютневої революції 1917 р., особливо активно діяли серед сільського та містечкового населення. Матеріали періодичних видань та архівні джерела переконливо свідчать про роботу «Просвіт» у Ярмолинцях та інших подільських містечках [27, с.64]. Активно діяла у містечку єврейська просвітницька організація «Культур-Ліга», яка займалася видавничою діяльністю, створенням мережі гімназій, вечірніх шкіл, курсів, студій, різних клубів, бібліотек [27, с. 153-154].

В лютому 1918 р., за сприяння ярмолинецької ради, захоплені землі пана Ксаверія Орловського були розподілені між незаможним селянством [8, с.645]. Однак, через воєнні дії, селяни володіли землею не довго.

Під час національно-визвольних змагань 1918-1920 рр. Ярмолинеччина опинилася у вирі воєнних дій і не один раз переходила з рук в руки. Наприкінці лютого 1918 р. у Ярмолинці «визвольним походом» увійшли австро-угорські і гетьманські війська П. П. Скоропадського (1873-1945) [8, с.645]. Уже в перші дні «визвольного походу» з містечок Поділля почали надходити звістки про розкрадання австро-угорцями, продовольства, майна промислових підприємств, пограбування населення [27, с.75]. Зловживання окупаційних властей спостерігалися і на залізницях. Австрійці захоплювали вагони з продовольством і відправляли для своїх потреб. На цьому ґрунті виникли непорозуміння між українською охороною і австро-угорськими жовнірами. Не покращувало ситуацію спільне чергування австрійців з українцями на залізничних станціях, зокрема на ст.Ярмолинці і Дунаївці [27, с.76].

З прибуттям інтервентів активізувався селянський рух. Так, орієнтовно 25 квітня 1918 р. в Ярмолинцях селяни заволоділи державним майном, а 27 квітня у Солобківцях – захопили церковну землю [27, с.291-292]. Одночасно пошвавилася діяльність більшовицьких організацій під популістичними гаслами. У донесенні подільського губернського старости Департаменту державної варті від 15 липня 1918 р. вказувалося, що у Проскуровському повіті велася агітація проти уряду П. Скоропадського і були проведені арешти осіб які її проводили [80, с.66]. Агітацію проводили підпільні більшовицькі організації. Про одну з таких у Ярмолинцях, яку очолював К. Ю. Врублевський (власник заїзного двору – Ю. Х.), повідомлялось 6 вересня 1918 р. у документі з грифом «таємно» [80, с.95-96].

Позитивні риси доби Гетьманату П. Скоропадського (квітень-листопад 1918 р.) абсолютна більшість дослідників вбачають у національно-культурному будівництві. В той період спостерігався послідовний взаємозв'язок політики Центральної Ради і Гетьманату щодо освітніх питань: значна увага приділялася відродженню української мови, створювалися національні освітні заклади (Національний університет у м.Кам'янці-Подільському), у російських середніх

школах обов'язковими для вивчення стали українська мова і українознавчі дисципліни. Так, нові навчальні заклади було відкрито у багатьох подільських містечках, зокрема у Ярмолинцях професійна школа, якій були виділені приміщення та земельні ділянки [27, с.89].

Одночасно, як уже зазначалось, у містечках Поділля діяла єврейська культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга», яка займалася видавничою діяльністю, створенням мережі гімназій, вечірніх шкіл, курсів, студій, різних клубів, бібліотек для молоді і дорослих. Осередки «Культур-Ліги» діяли і в Ярмолинцях [27, с.154].

У 1918 р. на кошти єврейської соціалістичної партії «Бунд» було побудовано початкову єврейську школу в Ярмолинцях, де почали проводити заняття на новоеврейській мові (їдиш). На вимогу представників вказаної партії викладання велося без релігійної спрямованості. Єврейські школи були засновані та функціонували у інших населених пунктах Ярмолинеччини: Шарівці (1917), Михалполі (1921), Фрамполі (1923), Солобківцях (1924) (див.: додатки). З 1923 р. єврейські школи Ярмолинців, Шарівки, Михалполя почали фінансуватись з місцевого бюджету. Це були початкові школи, які часто не мали постійних приміщень. Після їх закінчення, для продовження навчання, учні переходили до українських шкіл [98, с.146].

Антигетьманське повстання в листопаді 1918 р., яке у значній мірі було підготовлене літніми осінніми виступами українських селян і демобілізованих солдатів, отримало співчуття і моральну підтримку мешканців Ярмолинеччини.

У другій половині листопада у Ярмолинці вступили війська Директорії УНР [8, с.645]. Заміна повітових і волосних органів новими структурами відбувалося оперативно. Селянство давно очікувало негайного вирішення земельного питання. У той же час в складних умовах українсько-радянської війни Директорія не наважилася на практичне реформування аграрних відносин, для якого потрібні були умови мирного державного життя з масштабною організаційною роботою по землеустрою.

Подільські містечка надавали допомогу армії УНР. Зокрема, перешкоджаючи наступу Червоної армії, мешканці Ярмолинців допомагали українським частинам і заблокували залізницю в районі залізничної станції Ярмолинці, захопивши 2 більшовицькі

панцерники [27, с.97]. Підтримали армію УНР продовольством, фуражем, обмундируванням і єврейська громада Ярмолинців [27, с.157].

Україна 1919-1920 рр. являла собою театр активних бойових дій. Наддніпрянська і Галицька армії УНР вели масштабні війни на кілька фронтів з денікінцями, поляками і більшовиками. Однак, 31 березня 1919 р. більшовицькі війська все ж підійшли до Ярмолинців [116, с.59]. Більше того, на початку квітня 1919 р. під натиском Таращанської дивізії Щорса М. (1895-1919) та місцевих червоних партизан під проводом Хоптяра С. С., що орудували в районі Чорного лісу (великий лісовий масив на північний захід від Ярмолинців – Ю. Х.), армія УНР Симона Петлюри (1879-1926) змушена була відступити з Ярмолинців, втративши частину зброї та амуніції [8, с.645]. Ярмолинеччина на два місяці потрапила під більшовицький контроль, що передбачав політику «воєнного комунізму», а селянство змушене було виконувати хлібну, м'ясну та інші продрозкладки, по суті, не отримуючи взаємін відшкодування за свою працю [4, с.25].

Проте, у ніч з 31 травня на 1 червня 1919 р. війська Директорії пішли в загальний наступ і прорвали фронт Гусятинсько-Волочиської дільниці, розбивши Таращанську дивізію червоних, вдруге 24 червня оволоділи Ярмолинцями [12; 116, с.61,63]. Бойові втрати несли обидві воюючі сторони. В приліску Боснячини (околиця Ярмолинців – Ю. Х.) загинула батальйонний комісар червоноармійців М. Базарова [4, с.25]. 10 липня з Ярмолинців повідомлялося, що спроба червоних організувати новий наступ з-під Чорного Острова закінчився невдачею. Напередодні у війська, в район с. Солобківці, прибули міністри, зокрема Й. І. Безпалько [13]. Під час літньої воєнної кампанії на Ярмолинеччині двічі побував Головний отаман військ УНР Симон Петлюра. У Солобківцях він зустрічався із єврейською делегацією, а у передмісті Ярмолинців за його наказом обладнали командний пункт [4, с.25].

Наступ армії УНР у червні 1919 р. призвів до відновлення на Ярмолинеччині суверенітету УНР. Чоловіків мобілізували до війська, де вони брали участь у витісненні з краю підрозділів Червоної армії. Щоправда, стабілізувати ситуацію не вдалося через контрударі більш чисельного противника, який намагався повернути втрачені території. Тому на початку липня 1919 р. підрозділи Богунської бригади Червоної армії знову заволоділи Ярмолинцями. Утім, після

перебазування на Поділля майже 50-ти тис. вояків Української Галицької армії (УГА) в середині липня вдалося відбити містечко у червоних та відвернути військову загрозу від Кам'янця-Подільського, на той час столиці УНР, а також сусідніх районів [8, с.645].

Місцеве населення, у тому числі єврейські громади, всіляко підтримувало війська Директорії УНР. Так 23 липня 1919 р. державний військовий інспектор УНР повідомляв, що після звільнення січовиками м.Фрампіль єврейське населення радо зустрічало козаків і збирано для січових стрільців 10 пудів хліба. Підтримали армію УНР продовольством, фуражем, обмундируванням і мешканці Ярмолинців [27, с.157].

А тим часом, галицькі корпуси стали ударною силою у проведенні Проскурівської наступальної операції. 26-29 липня відбувався загальний наступ за участю УГА, Запорозького корпусу і Українських Січових Стрільців (УСС). Українські частини відтіснили підрозділи Червоної армії з ряду населених пунктів Ярмолинеччини і просунулися у напрямку на Солобківці-Ярмолинці-Проскурів [78, с.67].

Ось як ці події знайшли своє відображення у «Щоденнику командування УГА». Наступ розпочався 26 липня, коли бригади 2-го корпусу УГА досягли: 4-а бригада – с. Глушківців, 21-а – с. Гремічки. 27 липня 21-ю бригадою без бою було зайнято Михалпіль (тепер с. Михайлівка), а 7-а вийшла в район с. Мазники. Наступного дня галичани, після оволодіння 3-ю і 4-ю бригадою районом Ярмолинці – Шарівка – Татаринці – Вихлівка, зосереджували свої сили навколо с. Михайлівки та контролювали шосе Ярмолинці – Проскурів, готуючись до штурму міста Проскурів. 29 липня 4-а бригада, яка днем раніше знаходилася ще в Солобківцях, разом з частинами УНР переможно вступила в Проскурів. В цей час 3-я і 8-а бригади (остання була в резерві – Ю. Х.) рухалися з-під Шарівки – Татаринець вздовж шосе до зайнятого Проскурова [81,с.45]. Здобувши перемогу над противником УГА, згодом продовжила наступ на Жмеринку – Вінницю – Київ [78, с.67].

Впродовж 1919-1920 рр. у Ярмолинцях ще двічі змінювалася влада. При цьому із встановленням радянської влади, одразу запроваджувалася командно-адміністративна система, яка проводила політику «воєнного комунізму», що в свою чергу спричиняла

загострення конфлікту селянства з більшовиками. Як наслідок, протягом 1919 р. Україну охопило полум'я нових селянських повстань, основною причиною яких було те, що селяни відчували себе ошуканими внаслідок рішень більшовицької влади. У містечках Подільської губернії найпоширенішою формою протесту проти радянської влади стала масова вирубка лісів, самовільні випаси худоби та збору уражаю. Так, у Ярмолинцях народні управи забороняли рубати і вивозити ліс, який належав товариству цукрових заводів «Городок» [27, с.109].

В липні 1920 р. на містечко і залізничну станцію відбувся несподіваний напад 8-ї Червонокозачої дивізії. Тоді кіннотники захопили зненацька два потяги з майном та провіантом, в одному з яких перебували офіцери управління головного інтенданта 6-ї польської армії. В передмісті Ярмолинців вершники Червоного козацтва наздогнали і розстріляли легковий автомобіль, в якій знаходилися старші офіцери військ Директорії [4, с.25].

Бойові дії громадянської війни у Ярмолинецькій волості завершилися 19 листопада 1920 р., коли 134-а бригада 14-ї армії РСЧА, наступаючи у напрямку Шарівка – Солобківці – Зіньків остаточно захопила містечко. Регулярним армійським частинам надавав допомогу партизанський загін, який очолював С. С. Хоптяр [8, с. 645-646].

Таким чином, на жаль, українська національно-демократична революція 1917-1921 рр. закінчилася поразкою. Не високий рівень національної свідомості українців, слабка соціальна база визвольного руху завадила перемозі. Національну революцію очолила українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян, при цьому інтелігенція була малочисельною, а селяни політично несвідомими і піддалися на популістські гасла більшовиків. У той же час робітники, підприємці, поміщики здебільш не підтримали ідею незалежності України. До цього додавалася відсутність єдності у діях українських національних сил, які не пішли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів. Українську Центральну Раду шляхом перевороту змінив Гетьманат П. Скоропадського, а, в свою чергу, гетьманський режим впав під тиском військ Директорії УНР. До того ж не було єдності між УНР та ЗУНР. Боротьбу проти українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: в Наддніпрянській

Україні – радянська Росія, білогвардійці, війська Антанти (Англія, Франція, Російська імперія), в Західній Україні – Польща, яку підтримувала Антанта.

3.2. Єврейські погроми (1919-1920 рр.)

В Ярмолинцях, як уже зазначалося, проживала чимала кількість єврейського населення, а, в окремі періоди, переважала, порівняно з іншими національностями, тому проблема взаємин з представниками інших етносів, єврейських погромів була актуальною. У добу національно-визвольних змагань, особливо 1919-1920 рр., давня ворожість до євреїв з боку антибільшовицьких сил – як українських, так і російських – підігрівалися поширеною думкою про те, ніби євреї стояли на більшовицьких позиціях. Проте на наш погляд, ближчим до істини є висновок О. Субтельного, що «більшість євреїв насправді лишалася аполітичною, а ті з них, хто був марксистами, схилилися до меншовиків. Одночасно непропорційно багато євреїв було і серед більшовиків, вчорашніх революціонерів, зокрема серед їхнього керівництва, командирів продзагонів, збирачів податків і особливо у Всеросійській надзвичайній комісії (ВНК) – таємній поліції, яка викликала жах і ненависть. Тому в цьому хаосі євреї знову стали об'єктом зростаючого невдоволення» [14, с.447]. Проте, перебування у лавах більшовиків певної частини євреїства не було запобіжником від участі тих самих більшовиків у єврейських погромах.

Важливим також у контексті цієї проблеми є дослідження причин єврейських погромів у світлі нових документів. І в цьому плані в багатьох випадках вони справді вказують на участь представників багатостраждального єврейського народу в органах більшовицької влади. Скажімо, такий відомий повстанський отаман, як Ангел, єврейські погроми вважав актом «помсти народної за Л. Д. Троцького й усіх жидів, що переповняли собою усі «Совети» на Україні» [15, с.25].

Подібні погроми проходили в найближчих містечках від Ярмолинців, зокрема в Проскурові та Фельштині, ініціаторами яких були також самі більшовики, хоча намагалися звинуватити у цьому владу Директорії. В Проскурові із 50-ти тис. населення – 25 тис. складала євреї [15, с.208]. Проскурівські більшовики, котрі знайшли

собі прихисток в середовищі місцевого єврейства, запланували збройний виступ. Вони опираючись на про-більшовицьки настроєні частини місцевого гарнізону – 15-й Білгородський і 8-й Подільський полки, – задумали підняти повстання проти влади «Директорії». Це послужило зручним приводом до погрому євреїв, який тишком-нишком готувався заздалегідь. Збройний виступ розпочався рано-вранці 15 лютого 1919 р., але через кілька годин був придушений натиском армії Директорії. Загітовані більшовиками повсталі частини 17 лютого змушені були відійти в напрямку на Фельштин і Ярмолинці [15, с.26]. У Фельштині єврейські погроми розпочалися ще 11 січня, а 16-18 лютого вони тривали за ініціативи повстанців (про-більшовицьки налаштованих вояків – Ю. Х.). В ході безладу і хаосу тоді загинуло 1005 осіб єврейської національності (підрахунки – авторів), поранено близько 150 чол. [27, с. 300].

Погромивши Фельштин, про-більшовицькі повстанці рушили далі на Ярмолинці. Проте єврейська громада містечка, орієнтовно 19-20 лютого, щоб уникнути погрому, обрала своїх представників, які вийшли червоним воякам назустріч і домовилися з ними, за значну грошову винагороду, про відміну погрому і забезпечення революційного порядку [58, с.125].

Єврейські погроми 3 березня, 7-25 липня та у серпні 1919 р. за участі Українського війська проходили у с. Шарівці. Погроми супроводжувалися вбивствами та пограбуваннями на суму 3 млн. 622 тис. крб. [27, с.300].

У липні-серпні 1919 р., за ініціативи більшовиків відбувалися єврейські погроми в Ярмолинцях, які супроводжувалися пограбуванням крамниць та помешкань, збитки від яких склали тоді 2 млн. 235 тис. [27, с.300]. Єврейський діяч С. Гольдман стверджував, що «більшовики-богунці, таращанці» довели «своє артистичне уміння обчищати жидівські хати до такого ступеню, до якого українці ніколи не піднімалися... Вивозили всю мебель, навіть вікна, двері (наприклад у Солобківцях)». Про пограбування червоноармійцями містечкового єврейського населення «до сорочки» повідомляв 28 серпня 1919 р. Проскурівський повітовий комісар [27, с.165].

Під час радянсько-польської війни в Ярмолинцях відбулась трагічна подія, яка непокоїть громадськість, дослідників до сьогодні. Вбивства мирних громадян під час війни були буденним явищем, як

прояв беззаконня та хаосу, однак вбивства парламентарів, уповноважених, благодійників, священників завжди викликали значний резонанс осуду громадськості. Так, 5 липня 1920 р. при в'їзді у містечко з південної сторони на шляху з Кам'янець-Подільського було вбито співробітників американської благодійної організації «Джойнт» професора Ізраеля Фрідландера (1876-1920), рабина Бернарда Кантора (1892-1920) та місцевого мешканця Горосмана. Вбивць тоді так і не викрили. Основна версія – вбивці червоноармійці, однак вбивцями могли бути сторонні бандити, адже при американських євреях були значні кошти. В офіційній довідці було вказано, що «в розстріляній штабній машині було 2 американських інструктори, нібито один із них генерал». Відомо, що семітолог і американський єврейський общинний лідер Ізраель Фрідландер народився в м.Ковелі (Волинь), отримав освіту спочатку у рабинській семінарії Хильдесхемер і далі у Берлінському університеті м.Страсбургу. У 1901 р. він отримав звання доктора. Працював у м. Нью-Йорк професором з біблієстики. Напередодні поїздки до Польщі та України І. Фрідландеру виповнилося 44 роки і він очолював комітет «Джойнта», що обслуговував східно-європейський напрямок. У Ізраеля залишилося сиротами шестеро дітей. Співробітників американської благодійної організації «Джойнт» похоронили на єврейському кладовищі Ярмолнців (місцева назва «окописько», що на північний захід від містечка – Ю. Х.). Зусиллями благодійної організації «Джойнт» встановили на могилах обеліски. Після Другої світової війни кладовище було зруйновано, тому могили ідентифікували лише недавно (див.: додатки). За рішенням родини, І. Фрідландера перезахоронили в Ізраїлі на кладовищі м.Іерусалим [97].

Згадуючи «Джойнт», або «Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет», вкажемо, що це одна з найбільших єврейських благодійних організацій, створена 1914 р. у Нью-Йорці. «Джойнт» працює у багатьох напрямках: допомога літнім людям, підтримка сім'ї та дітей, розвиток єврейського співтовариства, міжнародний розвиток.

Отже, проголошення Україною незалежності дало можливість ознайомитися з численними документами, які були не вигідними комуністичному режиму, а тому були сховані у «спецхранах» під грифом «цілком таємно». Ідеологам колишньої системи було вигідно,

висмикнувши деякі факти про єврейські погроми, кинути на їх основі тінь на український національно-визвольний рух, звинувативши перед усім світом українців-«самостійників» у єврейських погромах і, таким чином, у природженому антисемітизмі. Але ось відкрилися вчорашні «спецхрани», і сьогодні кожний бажаючий може об'єктивно розібратися в подіях 1919-1920 рр. Зрештою і українці і євреї зацікавлені в тому, щоб усебічно вивчити дану проблему, аби остаточно в'яснити істину, а вже на її основі знайти порозуміння і злагоду на майбутнє.

3.3. Соціально-політичні процеси сталінізму у 1920-1930-х рр.

Після національно-визвольних змагань 1918-1920 рр., що завершилися поразкою національних сил у боротьбі за незалежність та встановлення радянської влади, розпочався період відносно мирного будівництва та тривалого адміністративно-територіального реформування. У березні 1923 р. в зв'язку з адміністративною реформою були ліквідовані в губерніях УРСР повіти та волості і утворилися райони та округи. До новоствореного Ярмолинецького району увійшли землі Шарівської волості, а частина сіл у нинішніх межах відійшли тоді до Зіньківського, Михайлівського, Смотрицького, Солобковецького, Фельштинського районів. На той час Ярмолинецький район входив до Проскурівського округу, а територія району становила 353,7 км², де проживало 38 639 чол., у тому числі 19 876 жінок. На той час у Ярмолинцях проживало менше 500 євреїв [83, с.221] (для порівняння у 1897 р. – 2 633 чол. або 50%), щоправда менше ніж за два роки єврейське населення уже переважало у містечку. Загалом на 1925 р. безпосередньо у Ярмолинцях проживало 1 182 чол., у селах сателітах: Боснячині – 1 024 чол., Буринцях – 1 652, Грабині – 1 627, Писарівці – 625 (разом 6 100 чол. – підрахунки авторів) [87, с.338-339]. Господарський потенціал цієї адміністративної одиниці становили 7 883 індивідуальних господарства, комуна, 5 артілей, 3 радгоспи і було 25 673 дес. орної землі. У Ярмолинецькому районі у 1926 р. проживало 37 445 чол. За національністю населення складалося

з українців (86,6 %), поляків (6,4%), євреїв (6,3%), росіян (0,4%) та інших [117, с.16-17].

Слідом за адміністративною реорганізацією Ярмолинецького району розпочалася управлінське реформування органів влади. 5 травня 1923 р. відбулося об'єднане засідання членів сільрад Босняцької, Буринецької, Грабинецької, Писарівської та Ярмолинецької селищної ради. Присутніх поінформували про районування сіл. Тоді ж обрали президію об'єднаної Ярмолинецької ради та її керівний склад. Головою ради став Ілля Гнидюк, його заступником – Федір Халаїм, секретарем – Микола Гавришук [4, с.26]. Головою райвиконкому обрали В. Лемпака, якого у 1925 р. замінив В. Шевчук. З 1928 р. на цій посаді тривалий час працював В. Гур'єв [5, с.70].

Одночасно лідери радянської держави проводили антирелігійну політику, що базувалася на «відокремлення держави від церкви та школи від церкви» (декрет РНК РРФСР 1918 р. – Ю. Х.). У перші роки радянської влади духовенство було віднесено до осіб, позбавлених виборчих прав, що складали 15 % усіх «позбавленців» в СРСР. Однак, якщо одразу церкви та костели закрити більшовикам не вдалося через опір прихожан, то церковну землю в Ярмолинцях націоналізували і роздали у 1922 р. безземельним селянам [94, с.111]. Лише в 1930-х рр. більшовикам вдалося закрити переважну більшість культурних будівель (див. нижче – Ю. Х.).

А тим часом у Ярмолинцях вирувало світське життя. Починаючи з 1925 р., діяли сільське, споживче, сільськогосподарське і кредитне товариства. Працювали пошта, телеграф, лікарня, аптека, хата-читальна з сільською бібліотекою, єврейська школа, дві семирічні школи [8, с.646; 98, с.146]. У містечку в той час проживало 1 550 євреїв, які переважали за кількістю українське населення, тому головою Ярмолинецької єврейської містечкової ради в 1927 р. обрали Зіберштейна Г. П., уродженця Ярмолинців. Завдяки його сприянню розпочалося будівництво нової єврейської школи, що завершилося 1932 р.

Поруч із єврейською, однією з найчисельніших етнічних груп населення Поділля, була польська. Так, за даними перепису 1926 р. на Поділлі проживало 77,7 тис. поляків, із них 58,5 тис. (75,3%) у Проскурівському окрузі [111, с.335; 112, с.22]. Загалом, із встановленням радянської влади в Україні, на Поділлі та прийняттям

декларативних конституцій, надії поляків на національне відродження у 1920-х рр. посилились. У 1923 р. уряд УСРР взяв курс на «коренізацію» державного апарату, а тому РНК прийняла постанову «Про виділення національних районів та рад». Документ передбачав організацію національних сільрад, а при їх формуванні враховувався не лише національний склад районів, а й побажання польського населення. Певні сподівання на кращу долю поляків навіть збувалися. На той час за сприяння радянської влади відкривалися польські школи, культурні заклади, формувалися польські національні ради, видавалися польські газети і журнали, а поляки входили до складу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та господарських органів. У Проскурівському окрузі було утворено 16 польських рад [111, с.336]. Однак, з початку 1930-х рр. радянська влада запровадила політику згортання роботи щодо забезпечення національно-культурних інтересів польського населення. Дуже скоро політика згортання переросла у депортації, репресії і терор, що привело до значного зменшення кількості поляків на Поділлі внаслідок масового примусового переселення у східні райони України, Казахстан та інші віддалені території СРСР.

В перші роки мирного будівництва, після громадянської війни розвиток промисловості, сільського господарства стримувався масовою неписьменністю, безпритульністю, надзвичайно слабким рівнем освітніх закладів, бібліотек тощо. Необхідно було вирішувати, у сфері освіти та культури, такі основні завдання як введення загальнообов'язкового початкового навчання, повну ліквідацію неписьменності, задоволення духовних запитів населення та інші. У зв'язку з цим, на початку 1920-х рр. почали діяти у Ярмолинцях три початкові трудові школи: Босняцько-Писарівська, містечкова та єврейська. Босняцько-Писарівська початкова трудова школа, на чолі з директором І.О. Гладкою, займала приміщення колишнього волосного правління. Містечкову початкову школу, із збільшенням у 1927 р. учнівського контингенту, трансформували у семирічну. Директор школи І.І. Гудзь 1929 р. провів перший випуск семирічки. Цікавою деталлю виявилось використання школою будівлі колишньої тюрми. І, дійсно, школа перебувала в районі сучасного автовокзалу Ярмолинців, в будівлі «на вигоні», яку ще називали «еталпом», оскільки раніше використовувалася як пересильний пункт для

ув'язнених. У 1921 р. відкрилася єврейська початкова трудова школа, яку тривалий період очолював Е.А. Ерліхман. 1932 р. школа отримала нове приміщення. Щоправда 1938 р. єврейську школу реорганізували у російську [102, с.5-6].

Поруч з закладами освіти, розвивалася мережа бібліотек, яка розгорталася на базі хат-читалень. Зокрема, у містечку Ярмолинцях 1923 р. з хати-читальні у будинку М. Волошиної, за її ініціативою, утворилася у бібліотека. Бібліотеку розмістили в одній невеликій кімнаті, а її фонд вмістився у одну шафу. Кількість постійних читачів не перевищував 35 осіб [105, с.33]. Особлива увага зверталась на ліквідацію неписьменності жінок і дітей: при клубах, гуртожитках відкривались хати-читальні, дитячі майданчики і гуртки крою та шиття. В цей час у Ярмолинцях розпочали роботу два гуртки лікнепу і школа для підлітків. Крім того, виділялись кошти і приміщення для клубу піонерів [8, с.646].

З кожним наступним роком кількість культурно-освітніх установ зростала. У грудні 1925 р. на Поділлі діяло 527 бібліотек, 821 хата-читальня, 229 клубів та сільбудів і 66 театрів. Порівнюючи з 1921 р., у губернії нараховувалось 153 бібліотеки, 743 хати-читальні і 78 клубів [79, с.237]. У Проскурівському окрузі наприкінці відбудовчого періоду функціонувало 23 бібліотеки і 28 хат-читалень, в тому числі і у Ярмолинцях [34, с.216].

З метою підвищення культосвітнього рівня майбутніх спеціалістів Наркомат освіти 29 серпня 1928 р. прийняв постанову «Про викладання іноземних мов у вузах». Згідно з цією постановою було введено обов'язкове вивчення іноземних мов в трудовій, професійній школі, вузі, передбачалось створити для цього необхідні умови, зокрема, наповнити відповідною літературою фонди бібліотек.

В доповідній записці Наркомату освіти УРСР від 15.03.1929 р. до уряду республіки вказувалось, що населення усвідомило значення бібліотек, сільбудів, хат-читалень як громадських установ, що повинні працювати на задоволення виробничо-культурних і політико-виховних вимог селянства [37, с.99].

На початку 1930-х рр. вся мережа культосвітніх закладів націлювалась на боротьбу з пияцтвом, хуліганством, антисемітизмом, знахарством. В цей час заклади культури були втягнені у розпалювання політичної боротьби, наступу на заможне селянство та релігію.

Бібліотечні працівники Ярмолинців і району залучались до роботи тримісячних «наймитських незаможних курсів» по підготовці до вступу на рабфак. Таких курсів у Проскурівському окрузі працювало 31 [37, с.109].

В кінці 1930-х рр. функціонувала районна бібліотека у с. Михайлівці, а у самих Ярмолинцях працювало уже дві бібліотеки: для дорослих і дітей. Вони розташовувались в одному приміщенні в центрі містечка. Бібліотека для дорослих мала одну кімнату і невеликий фонд, а для того щоб стати її читачем необхідно було принести 2-3 книги. За таких умов літератури не вистачало і для одержання книг утворювалась черга, тому великою популярністю користувались громадські приватні бібліотеки [106].

Ще у 1924 р. за ініціативою більшовиків, в районі розпочався рух, за об'єднання сільгоспвиробників, мотивуючи тим, що в середньому на два господарства припадав один кінь, половина хазяїв обробляла свою землю найманою тягловою силою та реманентом, що не передбачало високої врожайності посівних культур. Однак, створення колективних господарств відбувалося під шаленим тиском і розпочалося лише в кінці 1920-х рр. Першими колективними господарствами стали у 1929 р. «Весела спілка» (с. Грабина), «Більшовик» (с. Буринці), «Селянський промінь». Головами колгоспів стали відповідно С.В. Гевал та Д.М. Лоборчук [105, с.10]. Перші дві сільгоспартілі за високі показники в роботі через десятиліття стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки [4, с.26].

Восени 1929 р. у Ярмолинцях зусиллями ряду організацій утворили єврейський колгосп «Труднаймен». Туди входили в основному єврейські бідняки та кустарі. З державного резерву, колгоспу виділили кредит, 200 га. землі. Колгосп почав розвиватись, збудували птахоферму вартістю 20 тис. крб., придбали 2 січкальні, молотарку, жатку, сінокосилку, 2 сівалки, 10 волів, борони, плуги і інше. На кінець 1931 р. колгосп уже об'єднував 60 господарств, мав 30 коней, 16 корів, 10 голів молодняка. Проте справи в колгоспі пішли на спад. Очевидно, що в колгоспі новоприбулі «спекулянти, ледарі заважали, шкодили роботі колгоспу». До того ж «правління колгоспу на чолі з Гольдманом не вміло і не хотіло керувати колгоспом..., тому колгосп опинився перед великими труднощами і його ліквідували». Група євреїв Васенштейн, Левій, Прес, Флюренбойм і інші зверталися до

районної газети «Колгоспник прикордоння» (заснована у 1932 р. – Ю. Х.) з проханням допомогти їм в організації нового колгоспу. Держава знову відгукнулася на прохання євреїв організувати новий колгосп і на початок жовтня 1933 р. він таки запрацював під назвою – колгосп імені Петровського. Допомогли тоді РВК (військоват), РЗВ та політвідділ МТС. Єврейському колгоспу відвели 40 га. землі для озимого посіву і 26 ц насіння [49]. Проте і в наступні роки лунала критика на адресу колгоспу в якому працювали: агроном Гук, ковалі Й. Левін, З. Левін, завгосп Гелер, бригадир Гантель, їздові Дронга, Тимко, Рубінштейн, Зусь, М. Сноз, Рухман. Так, на початку 1937 р. за прогули критика лунала по відношенню до колгоспників: М. Ланда, Є. Бекельмана, Г. Сноз, А. Шустер та інших. Діставалось і правління на чолі з Хусідманом, який «проявляв неповоротливість у готуванні до весняної сівби» [88].

У 1928 р. в Ярмолинецькому районі, для підтримки колгоспного руху, більшовиками почали утворюватися машино-тракторні станції (МТС), причому першою була Шевченківська (тепер передмістя Ярмолинців) [26]. У 1930 р. стала до ладу МТС у Ярмолинцях, що знаходилася прямо у центрі, на території сучасної площі 600-річчя Ярмолинців. Через два роки тільки у вказаній МТС працювали уже 30 тракторів, які обслуговували новостворені сільгоспартілі. Механіком розпочинав свою трудову біографію К.Ю. Врублевський – майбутній її директор [4, с.27]. Загалом, до 1932 р. районна мережа МТС зростає до 2 498 одиниць, що обслуговували 53% посівних площ району [26]. Артіль «Більшовик» у 1936 р. стала передовою в районі [8, с.646].

Активно працювали депутати районної ради. Під її керівництвом у 1928-1930 рр. споруджувалася вузькоколійна дорога від станції Ярмолинці до фосфорних копалень в с. Крутих Бродях. Із протоколів засідань дізнаємося, що райвиконкомом ради розглядалися питання про будівництво навчальних закладів та районної лікарні [5, с.70].

В 1930-х рр. політика сталінського керівництва спрямовувалася на організацію соцзмагань у промисловості та сільському господарстві, зокрема ширився рух «п'ятисотинець, шестисотинець, тисячниць» за вирошення рекордних врожаїв. Так, за тисячний врожай буряків вели змагання ланкова колгоспу ім. Петровського с. Писарівка Катерина Безрука та члени ланки Ганна Хоптяр, Ярина Курятник [20]. Серед

передовиків Ярмолинеччини знаходилися ланкові О. Волошина, Л. Карпалюк, Ф. Мамчур, К. Олішевич, Л. Романішина [84], бригадири П. Брик, А. Жарук, Т. Кульчицький, Д. Лигун, К. Олійник, Я. Сидорчук, С. Ястремський [85]. Відзначалися і шофери-стаханівці: Боровський, Вовк, Мельник, І. Нізаєв, Пономаренко, Фарина, Хоптяр [86]. Мешканців Ярмолинеччини про хід радянського будівництва почала інформувати районна газета «Колгоспник прикордоння» [8, с. 646].

У червні 1931 р. в Ярмолинцях відбулася районна партійна конференція організована більшовиками, яка постановила прискорити темпи колективізації і до кінця року завершити її на 80% [105, с.10].

Ще на початку 1930-х рр. значна увага приділялася воєнним питанням, адже «теорія перманентної революції» допускала розв'язання світових воєн. Тому фінансування виробництва зброї надходило як з держбюджету, так і за рахунок громадян. Так, у вересні 1933 р. ярмолинчани Вайнштейн, Данілов, Малюта, Палій, Середюк, Силків, Терлецький, Філіпішин внесли 177 крб. на будівництво ескадрильї імені П. Постишева. До них приєдналися із внеском в 50 крб. і місцевий комсомольський осередок, який викликав на змагання у цій справі Борбуський, Буйволовецький, Скаржинецький, Сутковецький осередки КСМ. У жовтні збирали гроші на літаки навіть призовники 1911 року народження. Районна газета «Колгоспник прикордоння» рапортувала, що «призовники розпочали добровільний збір грошей на літак імені свого призову (1911 р.) і уже збрали 200 крб.» [49].

Чимало зусиль докладалося для покращення системи освіти. У 1925 р. прийняла перших учнів Буринецька трудова початкова школа, яка у 1930 р. стала семирічною. Першими директорами школи були В. Маєвський і В.С. Ціпко. В Ярмолинській семирічній школі, про яку ми уже згадували, працював директором майбутній заслужений учитель УРСР *Пилип Федорович Хоптяр* (1904-1976). П. Ф. Хоптяр протягом 1931-1934 р. опікувався розпочатою розбудовою майбутньої двоповерхової середньої школи в центрі Ярмолинців [4, с.28; 94, с.34; 102, с.7]. 1934 р. посаду директора вказаної школи обіймав О.М. Оніщук (загинув на фронті – Ю. Х.), якому довелося завершити довгобуд школи на 1 вересня 1937 р. Тоді ж на базі Ярмолинської семирічної створено середню школу. Тепер у цьому приміщенні перебуває Ярмолинський технологічний ліцей. У кінці

1920-х рр. в експропрійованому панському маєтку розмістили Грабинецьку початкову польську трудову школу. На 1933 навчальний рік у ній навчалося 80 учнів у шести класах. Директором школи працював Вержановський, а учителями І. Горецький, П.С. Мазур та інші. Під час репресій 1938 р. усіх учителів неповносередньої польської трудової школи арештували і розстріляли. Польську школу реорганізували в початкову українську трудову, директором якої призначили В.А. Макогончука. Крім цього, її завідуючими працювали Л.М. Гайдайчук, В.С. Лупійчук, І.Д. Олійник [102, с.7-9].

У містечку розвивалася сфера охорони здоров'я. У 1932 р. було розпочато будівництво 4-х корпусів райлікарні: у першому, до нині розташовується неврологічне відділення, у другому – інфекційне, у третьому – водолікарня і лабораторія, у четвертому – педіатрія (нині бухгалтерія – авт.) [105, с.36]. У 1939 р. завершилося будівництво райлікарні на 60 ліжок. Діяли пологовий будинок на 10 ліжок, поліклініка, а також дитячі ясла і садок [8, с.646]. Одним із перших завідувачів дитячим садком стала Катерина Іванівна Хоптяр (Гуменюк) (1904-1991) [94, с.34].

У тому ж таки 1939 р. було побудовано в містечку новий кіно-театр, організовано колгоспний пересувний театр. Багато зусиль докладали ярмолинчани, щоб прикрасити своє містечко, упорядкувати місця відпочинку та дозвілля. Заклали сквер, розпочали будівництво стадіону, обабіч вулиць висаджувалися дерева [8, с.647].

Поруч з тим, період соціалістичного будівництва 1920-30-х рр. виділявся репресіями та терором, які в різних формах використовувалися сталінським керівництвом, оскільки виступали необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму. Неабияке значення мало забезпечення функціонування командної економіки, значним сегментом якої на окремих етапах була широкомасштабна експлуатація в'язнів. Здійснення політичного курсу керівництвом компартії являло собою на той час певну суміш поєднання, як правових дій, так і державного терору. Політика форсованої індустріалізації та насильницької колективізації привели до величезних соціальних катаклізмів: масових політичних репресій та Голодомору.

Особливо наочно провал планів сталінського керівництва проявився у сільському господарстві. Зокрема, колективізація наштовхнулася на запеклий опір українського селянства.

Сучасний стан сільського господарства і реформи, які здійснюються в українському селі, продукують чисельні суперечки і певну політичну поляризацію в українському суспільстві. Тому колективізація сільського господарства України викликає не тільки історичний інтерес, але й має безсумнівну історичну актуальність. Попри те, що історії колективізації присвячена значна кількість праць, які видавалися як в Україні, так і за її межами, чимало аспектів колективізації і розкуркулення залишаються недостатньо вивченими. Це пояснюється тим, що для більшості опублікованих в СРСР робіт притаманні дослідницькі підходи і оцінки, які були наперед визначені офіційною комуністичною ідеологією. Зокрема, протягом десятиліть «закритою» темою для наукових дослідників була тема селянського опору колективізації, який однозначно визнавався як куркульський терор. Нез'ясованими залишаються державні механізми здійснення розкуркулення і депортацій сотень тисяч громадян, яких прирівняли до розряду «куркулів» і «підкуркульників» та інше.

Колективізація яку проводило сталінське керівництво стала громадянською війною в економічній і культурній сферах між тоталітарною державою і селянством, між двома різними способами мислення і буття. Село стало сталінською колонією, джерелом визиску життєво необхідних ресурсів – солдатів для Червоної Армії, робочих рук для промисловості та продуктів харчування. Стверджуючи, що середній селянин добровільно сприйняв соціалістичний спосіб ведення сільського господарства, Й. Сталін (1879-1953) заявляв, що «більшість» селян «готові» до колективізації. Насправді в колгоспи вступали в основному бідняки. Можливо й існував справжній ентузіазм «знизу», проте місцеве керівництво вдавалося до примусових заходів для досягнення більш високих темпів колективізації. Особливо складним і трагічним було становище середняків у польських національних селах, яких примушували вступати у колгоспи під загрозою «розкуркулення» і репресій. В багатьох місцях залякували сільське населення різними жорсткими методами. Так, у 1930 р. у Солобковецькому районі (тоді Вінницької області – Ю. Х.) місцеві органи влади в гонитві за високими показниками використовували адміністративні заходи (залякування, арешти, позбавлення можливості придбання товарів у крамницях і інше) [114, с.353].

З самого початку колективізація в основному ініціювалася і нав'язувалася «зверху». Проводилася вона під схвальний акомпанемент місцевих партійних організацій у формі повної безвідмовності і без жодних сумнівів щодо вказівок з Москви та здійснювалася на селі районними уповноваженими і міськими комуністами. Бригади для реквізиції зерна, захоплені манією досягнення високих процентів, проникали в маси для проведення колективізації.

Стихійні антиселянські настрої в містах, зокрема серед рядових комуністів і робітників, що виникали із-за нестачі хліба, підтримувалися повідомленнями преси про «куркульський саботаж» і давно назрілими антипатіями між містом і селом. Все це негативно впливало на міські кадри новобранців, що вербувалися в пролетарських центрах. Подібне поєднання офіційної лінії керівництва, регіональної ініціативи і нестримних акцій з боку малоосвідченого кадрового управлінського апарату переплелися у досягненні прискорення темпів колективізації [31, с.262-263].

Окремі «успіхи» регіональних колективізаційних кампаній підштовхнув Москву до посилення темпів колективізації, а безперервне перетягування канату між центром і периферією в постійному прагненні йти врівень один з одним в перегонах за перевиконання планів призвело до постійного корегування останніх і цим рухало колективізацію вперед.

Офіційні рішення про початок суцільної колективізації сільського господарства були прийняті на пленумі ЦК ВКП(б) 10-17 листопада 1929 р., який розпочав свою роботу через кілька днів після публікації статті Й. Сталіна «Рік великого перелому». Учасники пленуму підсумовуючи відзначили, що «справа побудови соціалізму в країні пролетарської диктатури може бути проведена в історично мінімальні строки», і ухвалили фантастичні плани розвитку радянської економіки на 1929-1930 рр. Так, на 32,1% планувався приріст валової продукції промисловості і т.д.

Одним із центральних питань на пленумі був розгляд питань сільського господарства. Практично всі промовці на пленумі заявляли про суцільну колективізацію як про процес, який уже відбувся на селі. Так, основний доповідач з питань колгоспного руху – голова правління Колгоспцентру Г. Камінський говорив, що масова колективізація є справою найближчих місяців, а не років. Секретар ЦК

ВКП(б) В. Молотов (1890-1986), який відповідав за питання сільського господарства, стверджував, що «наступної осені ми, напевно, зможемо уже сказати, що в основному колективізація буде завершена не тільки на Північному Кавказі», відверто орієнтуючи відповідним чином місцевих керівників.

Насилля з боку радянської влади при проведенні хлібозаготівлі та спроб організувати колгоспи спричинило зростання селянського опору. Так, у перші три місяці 1929 р. ДПУ України зареєструвало 144 підпали, побиття, вбивства комуністів і сільських активістів, у квітні – липні кількість таких випадків збільшилася до 329, у серпні – 116, вересні – 195, і 336 у жовтні. Український генсек С. Косіор (1889-1939) тоді вказував, що розмах «куркульського терору» у 1929 р. зріс у порівнянні з 1927 р. в чотири рази.

У грудні 1929 р., в дні гучного святкування свого п'ятидесятиріччя Й. Сталін запропонував новий політичний курс щодо ставлення до куркульства. У промові на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів він проголосив перехід від політики обмеження куркульства до політики ліквідації його як класу. У зв'язку з цим, 18 січня 1930 р. заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода (1891-1938) розіслав на місця директиви №775 і 776, відповідно до яких при Уповноважених Представництвах ОДПУ створювалися на місцях оперативні групи для керівництва операцією щодо виселення куркульства. Одночасно Політбюро ЦК КП(б)У закритим рішенням затвердив пропозиції ДПУ щодо ліквідації куркульства в Україні. Для керівництва цими операціями створювалася комісія в складі: С. Косіора (голова), В. Балицького, Н. Демченка, В. Порайка, П. Постишева. Крім того, ДПУ дозволялося відкликати із запасу 500 чекістів, а Наркомату освіти спільно з культурно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У пропонувалося розробити заходи, якими б заборонялося дітям куркулів навчатися у середній та вищих школах.

Про масштабність операції свідчить телеграма в окружні комітети за підписом С. Косіора, згідно до якої розкуркуленню в Україні підлягали 150 тис. господарств і 60 тис. чол. пропонувалося виселити. 30 січня 1930 р. ці цифри, але уже як загальносоюзні, були наведені в постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Цікавим є те, що постанова була опублікована в пресі в скороченому варіанті.

У закритій її частині визначалася розрядка арештів і висилки куркулів для різних регіонів. Для України передбачалося заарештувати і відправити в концтабори 15 тис. куркулів першої категорії, тобто «контрреволюційний куркульський актив, організаторів терактів». За межі України планувалося виселити 30-35 тис. куркульських сімей, що належали до другої категорії. Третя категорія складалася із залишених в межах району куркулів, які повинні були розселитися на нових ділянках, виділених їм за межами колгоспних господарств. Як свідчить довідка начальника СОУ ДПУ УРСР І. Леплевського про хід виселення куркульства з України планувалося виселити з Проскурівського округу 436 сімей. У Проскурівському окрузі було ліквідовано 1 281 «куркульське господарство» [114, с.355].

Проте на практиці розкуркулення в ряді районів України взагалі і Поділля зокрема почалося ще до виходу постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Так, уже у третій декаді січня розкуркулення почало застосовуватися у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилів-Подільському, Проскурівському, Шепетівському та інших округах. У відповідь на такі дії влади селянство масово вдавалися до відкритих актів непокори (вбивства, спроби вбивства, побиття, поранення). Збільшилася кількість листівок і анонімок, що поширювалися в селах. Погрози фізичної розправи над конкретними представниками влади, що містилися в них, почали змінюватися на заклики до непокори радянській владі, а також містили антирадянські і антикомуністичні лозунги. В багатьох місцях з'явилися листівки із змістом національно-визвольного характеру. Також зросла кількість селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними для себе, оскільки в них проявлялися риси організованості селян. Найпоширенішими формами масових виступів були зриви зборів з питань колективізації, розбір усупільненого майна і худоби, колективні виходи із колгоспів [31, 264-265].

На Поділлі відбувалося чимало виступів основними учасниками яких були жінки, тому нерідко масові акції проходили як «жіночі бунти». Причиною таких дій була не стільки ненависть жіноцтва до колективізації, скільки надія на більш поступливу поведінку влади. Поширеним стало явище, коли селяни подавали заяви про вихід з колгоспу і на запитання представників влади про причини виходу відповідали, що їх в колгосп не пускають власні жінки.

У Проскурівському окрузі селяни об'єднувалися в осередки для організації опору. Доповідна записка начальника ДПУ України В. Балицького генеральному секретарю ЦК КП(б)У України С. Косіору свідчить, що на початку лютого 1930 р. в с. Васильківці Михайпільського району була утворена організація, до складу якої входили переважно заможне селянство.

Масовість виступів на Поділлі, як і в інших районах України, не могла не бентежити радянських керівників. Так 2 березня 1930 р. в «Правді» було опубліковано статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій вся вина за перегини в колективізації перекладалася на місцеві партійні органи. Вождь закликав виправити помилки, але не вказував яким чином.

Зміст статті Сталіна швидко зрозуміло селянство, яке використовувало її для виправдання антиколгоспних виступів і масового виходу з колгоспів. У той же час місцеві партпрацівники продовжували взятий курс на масову колективізацію. І знову у відповідь на підвищення темпів колективізації, все більш упертим ставав селянський опір. На початку березня 1930 р. селянські виступи охопили 11 прикордонних округів України, а до 10 березня ще 18 округів. В цей час В. Балицький (1892-1937) із загонами ДПУ перебував на Поділлі, де селянські виступи досягли загрозливого для влади розмаху. В цьому регіоні виступи відбувалися на території 343 сільрад, а в 73 селах сільради розігнали. В цілому за даними ДПУ на Поділлі було зареєстровано 81 збройний виступ.

Зокрема, в ніч на 15 березня в м.Ярмолинці Проскурівського округу близько 1 тис. селян намагалися відбити арештованих заможних селян, обстрілявши вартових. Тільки після застосування зброї вдалося розсіяти повсталих. Кілька осіб дістали поранення, а 90 чол. заарештували. В ряді сіл Фельштинського району (існував до лютого 1931 р. – Ю. Х.) того ж округу селяни охороняли куркулів, що підлягали виселенню [31, с. 266-267]. Досить поширеними формами селянського опору колективізації на Ярмолинеччині стали підпали будинків голів колгоспів і більшовицьких активістів та замаху на їхнє життя [8, с.646].

За даними ОДПУ СРСР, в січні-березні 1930 р. в Україні зафіксовано 3 190 селянських виступів, у тому числі 61 – в Проскурівському окрузі [1, с.14].

Таким чином, починаючи з 1930 р. у політиці сталінського керівництва з'являються зміни, які були спрямовані на пом'якшення командно-адміністративних методів організації сільськогосподарського виробництва під час проведення колективізації. Стратегічна мета колективізації залишилася без змін, але в умовах масових виходів селян із колгоспів (до 1 травня 1930 р. рівень колективізації знизився до 27%) місцеві керівники закликали до поступливості. Зниження темпів колективізації у квітні 1930 р. дало змогу послабити напругу на селі і розпочати весняну сівбу. Перша хвиля масового насилля колективізації сільського господарства в Україні, взагалі, і на Поділлі, зокрема, завершилася. Наслідки її для сільського господарства були жахливими. Різко скоротилася кількість посівних площ, серйозних втрат зазнало тваринництво, порушився економічний уклад життя мільйонів людей, що втратили стимули і зацікавленість в своїй праці.

Надто небезпечним для влади було те, що в ході виступів проявилися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл, створення озброєних загонів, висування селянських ватажків, вибори звичних для селян старост і писарів. Масштаби і елементи організованості вказували на ведення справжньої селянської війни. До того ж насторожувало компартійне керівництво висування селянством Поділля політичних гасел самостійності України [31, с.269].

3.4. Голод та Голодомор (1920-1930 рр.)

Упродовж багатьох десятиліть ретельно замовчувались або просто заперечувались проблеми голоду та Голодомору, що періодично охоплював регіони колишнього СРСР у 20-40 рр. ХХ ст. Комуністичний режим не заперечував лише голод 1921-1922 рр. на території Росії, викликаного, начебто, об'єктивними причинами (світова та громадянські війни). У другій половині 80-х рр. ХХ ст. інтерес до даної наукової проблематики почав по наростаючій змінюватися. Ці проблеми актуалізували історичну свідомість українців, сприяли кристалізації національної ідентичності та становленню незалежної української державності.

Для протидії інформації про голод, що надходила від створеної конгресом США комісії, керівники УРСР восени 1986 р. вирішили створити свою комісію. Після тривалих архівних досліджень ця комісія підготувала аналітичну записку про голод. Після певних вагань у грудні 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю утворенню радянської України, вимовив слово «голод», пояснивши його кліматичними умовами. На початку 1988 р. С. Кульчицький помістив окремою статтею аналітичну довідку про події 1931-1933 рр. в «Українському історичному журналі». З того часу в Україні триває активний процес дослідження даної проблематики [28, с. 15-27].

Форсована індустріалізація та насильницька колективізація сільського господарства призвели у кінці 1920-х на початку 1930-х рр. до глибокої соціально-економічної кризи, що проявилася у занепаді сільськогосподарського виробництва, провалі планів державних хлібозаготівель, неефективності системи централізованого постачання населення продовольством. Масовий голод на початку 1930-х рр., що охопив основні зернові райони СРСР: Україну, Північний Кавказ, Поволжя, Казахстан, Західний Сибір та Центрально-Чорноземну область.

У другій половині 1920-х рр. компартійне керівництво на чолі з Й. Сталіним намагалося долати наявні проблеми шляхом створення великих державних резервів збіжжя. Ці запаси використовувалися для централізованого постачання хлібом індустріальних центрів, Червоної армії та на експорт. В умовах колективізації та розкуркулення неврожай 1931 р. призвів до гострого браку продовольства в країні. На 1 січня 1932 р. державні резерви збіжжя, зосереджені переважно у резервному та мобілізаційному фондах, хоча досягли 2,033 млн.т., проте цього було недостатньо. Тому Й. Сталін і його оточення твердо вимагали від регіональних керівників, щоб державні плани хлібозаготівель виконувалися. Причому якщо у 1930 р. державні заготівлі збіжжя в Україні становили 7,7 млн.т., або 30,2% від валового збору зернових, то у 1931 р., коли врожай був гірший за попередній, заготовили 7,0 млн.т., або 41,3% валового збору зернових. В зв'язку з цим у грудні 1931 р. різні державні органи почали фіксувати в Україні масове голодування і загибель від голоду [29, с.12].

Компартійне керівництво добре усвідомлювало, до чого можуть призвести нереальні хлібозаготівельні плани. Тому хлібозаготівлі можна розглядати як вирішальний елемент технології «спустошення голодом» українського села. Терор спрямували не тільки проти українського населення, а й проти козаків Кубані. Політика Голодомору стала інструментом комуністичного будівництва. Тоталітарна влада здійснила терор голодом як метод досягнення у сільському господарстві завдань комуністичного будівництва на селі, оскільки інших методів для затвердження неприродних комуністичних виробничих відносин не знайшлося.

На початку 1930-х рр. сталінське керівництво застосувало терор голодом з метою змусити селян сумлінно працювати на державу в колгоспі, виконувати її хлібозаготівельний план. Українське село, яке відчайдушно чинило опір колективізації, обрали «виховним майданчиком». Хліб вилучали по всій території, де діяли хлібозаготівельні комісії. Проте конфіскація продовольства під виглядом «натуральних штрафів» не була характерною для Поволжя та Північного Кавказу, за винятком Кубані, де більше 70% сільського населення мало українське походження. В Україні ж у селян вилучали всі продукти, що спровокувало масовий голод.

Карально-виховну функцію голоду використали як метод «зміцнення» колгоспного ладу, а терор голодом став таким самим елементом насильницької колективізації сільського господарства, яким була експропріація власності селянських господарств, котру здійснили під класовими гаслами. В результаті влада отримала масовий вихід селянства з колгоспів, а також велику смертність аграрного населення, що знижувала продуктивність сільськогосподарського сектору економіки. Спеціально організовані репресивні заходи політики голоду спрямовувалися на приборкання опору українського селянства, підкорення його комуністичному режиму. Шляхом насильницької колективізації, злочинної політики розкуркулення, відвертого терору більшовики викорінювали засади нації – селянське приватне господарство [30, с. 151].

З кінця 1920-х рр. відбулося переростання адміністративного тиску держави на селянство у відвертий продовольчий терор. Однією з головних причин такого процесу було поширення в урядових колах та серед широких верств міського населення думки про те, що

селянство накопичило величезні грошові кошти. Тому з села «викачувалось» не тільки продовольство. Недарма у сільських районних центрах відкрили небачені до того часу магазини «Торгзін», у яких держава скуповувала золото та коштовності, а натомість продавала різні продовольчі продукти в асортименті.

В Україні та Кубані сталінське керівництво не обмежилося експропріацією хліба. Під прикриттям хлібозаготівель і так званих «натуральних штрафів», за які селяни розраховувалися м'ясом та картоплею, у них вилучали всі продовольчі запаси. Ці території передбачливо оточили військами, щоб не допустити втечі голодуючого сільського населення. За таких умов селянам залишалося помирати голодною смертю.

Заходи, в яких брали участь сотні тисяч партійних функціонерів, керувались з Кремля і здійснювалися з небаченою жорстокістю. Геноцид спрямовували на те, щоб «провчити» українських селян, які чинили опір колективізації, не бажали працювати у колгоспах та, за висловом тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, «навчити їх уму-розуму». Національна спрямованість геноциду виявилась у:

- 1) конфіскації будь-якого продовольства лише в Україні та Кубані;
- 2) відмові від українізації за межами УСРР;
- 3) організації терористичної кампанії проти української інтелігенції в Україні.

В 1932 р. уряд в Кремлі одночасно запровадив ці три складові політичного курсу. На таку політику селянство відповіло новою хвилею опору, небажаючи безкоштовно працювати у колгоспах та віддавати продовольство державі [31, с.262].

Багаточисельні архівні матеріали свідчать про масштабність Голодомору, що розгорнувся по всій Україні взагалі і Поділлі зокрема. Матеріали з місць чітко характеризували важке положення у подільських селах. У інформаційному зведенні Подільського губернського відділу ДПУ Подільському губкому КП(б)У від 22 березня 1925 р. вказувалося, що у Проскурівському окрузі селянство переживає гостру нестачу посівного матеріалу і зерна взагалі. В зв'язку з цим селяни були рішуче налаштовані на переселення у південні губернії. У подібному зведенні про політичний та економічний стан губернії від 8 травня того ж року відзначалося, що у сільській місцевості більшість населення

харчується лише картоплею, причому в кожному селі 15-20 сімей голодує. Зокрема важке економічне становище склалося у с. Колибані (нині Хмельницького району), де голодуючих налічувалось близько 80%. Загалом в окрузі спостерігалось масове незадоволення селян великими податками, тому під ніж пішла вся худоба. В селах Проскурівського району селяни незадоволені тим, що на той час хліб дорогий, а під час здачі податку був дешевим. В с. Гринівцях селянство відчувало гостру потребу у тягловій силі [32, с.451].

У цілком таємних спецповідомленнях начальника Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцького секретарю обкому КП(б)У М. Алексєєву повідомлялося у квітні 1932 р. про факти голодування населення Поділля. У них йшлося проте, що в ряді районів Вінницької області питання продовольства знаходиться у надзвичайно важкому становищі та викликає велике незадоволення і негативну реакцію з боку всіх прошарків населення. По селах Проскурівського та Ярмолинецького районів почастишали крадіжки продуктів харчування, а також коней, корів, як в колгоспі, так і в одноосібників. У Проскурівському районі крайні форми голодування відзначалися у селах Богданівка, Голубинці, Черешенька, Яблунівка. В багатьох селах зафіксовані факти відсутності хліба та інших продуктів, у зв'язку з чим спостерігаються випадки голоду і голодної смерті. Зокрема, в с. Череповеди померли від голоду колгоспники Рахнянський, Сінгаєвський, Яремчик, а сім'ї Бабак, Завірюха, Мазуркевич, Рябокобилюк лежали запухлими від голоду. В с. Городниці помер від голоду бідняк, колгоспник Мізерний 22 років, а також лежала запухшою сім'я колгоспника Рудого, активіста, що був двічі премійований. В с. Громи колгоспниця М. Ковальчук, голодуючи зі своїми малолітніми дітьми, вбила собаку, м'ясо якої з'їли. В цьому ж селі було чимало колгоспників, що знаходилися в крайньому стані голодування, а саме сім'ї Т. Гут, П. Онофрійчук, М. Слободяник, С. Тетенко, Д. Тополь, та інші. В зв'язку з продовольчими проблемами в багатьох селах були випадки втечі цілими сім'ями. Так, із сіл Фурманівка і Череповеди виїхали по 150 сімей [33, арк.38-44].

Про страшні часи Голодомору збереглися свідчення очевидців. Так, мешканець Ярмолинців С. О. Борецький пригадував: «В селян забирали все. Особливо в селян яких називали куркулями і підкуркульниками. На той час загинуло багато жителів. Хліви, стодоли

забирали до колгоспу... В с. Буринцях був випадок людоїдства в сім'ї Чапліїв. До селян зарання визначених під'їжджали підводою і вигортали все, що було в господарствах. Їли жарене лушпиння з картоплі. Але у нас була корова, яка порятувала нас від голоду. Батько і мати на той час працювали в колгоспі. Батько працював механізатором, а мати в рільничій ланці. Корову, щоб не вкрали тримали в хаті. Пам'ятаю як у своєї бабусі їв борщ із гички буряка. Наша область була прикордонною, кордон був лише за 70-80 км. від Польщі та Румунії [тому] радянські і партійні органи були трохи помірнішими до жителів...» [59, с.736].

Проблеми із продовольством викликали незадоволення і інших верств населення. Зокрема із спецповідомлення від 20 травня 1932 р. начальника дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці Бережкова про настрої працівників залізниці видно, що незадоволення працівників транспорту набувало масового характеру. Постачання цієї галузі продуктами харчування скоротилося втричі, тому працівники масово розраховувалися з роботи. Зокрема, 14 травня заяви на розрахунок подали робітники станції Ярмолинці, а наступного дня на станції Христинівка робітники, заявивши, що вони голодними працювати не будуть, покинули роботу [34, с.288].

Аналогічні настрої панували у робітників інших галузей. У спецповідомленні заступника начальника Вінницького обласного відділу ДПУ П. Рахліса (1897-1938) про політичні настрої робітників державних підприємств від 27 травня 1932 р. вказувалося, що робітник Цепанович, Проскурівського цукрозаводу, висловлюючи загальну думку, говорив: «Скільки нас будуть мучити? Хліба не вистачає, обіди дають такі, що свині не їдять. Без хліба соціалізму не побудуєш, а викличеш тільки незадоволення робітників і це до добра не приведе». Аналогічні розмови велися і на Проскурівському механічному заводі, Крассильківському цукрозаводі та інших [35, с.295].

Документально підтверджено, що лідери компартії, керівництво республіки, обласні начальники були повністю поінформовані про голод на місцях. Так, в листі завідувача оргвідділом обкому КП(б)У В. Чернявському від 25 травня 1932 р. вказувалося: «Особисто. В перший же день перебування на Поділлі маю ряд фактів, які свідчать про важке продовольче становище. В с. Баланівка в квітні померло 75 чол., с. Романівна – 27 чол., с. Сумівка – 18 чол. Сам бачив десятки жінок і дітей, які бродячи по пояс у воді, збирають ракушки у ставку.

Біля гуральні сотні народу їдять брагу, викопують і їдять дохлятину, є і випадки людоїдства». У відповідь, замість реальної допомоги продовольством, місцевих керівників звинувачували у «лібералізмі», «опортуністичному ставленні до хлібозаготівель», «панікерстві» [36, с.161].

Навесні 1932 р. селяни, глибоко розчаровані більшовицькою політикою суцільної колективізації, масово почали виходити з колгоспів. Так, тільки в березні 1932 р. в Ярмолинецькому районі написали заяви про вихід з колгоспів 248 чол. До червня ця кількість збільшилася до 280 чол. У спецповідомленні заступника начальника Вінницького ДПУ П. Рахліса від 28 червня 1932 р. вказується на далеко неповні дані такого характеру, бо фіксувалися лише масові виходи і не враховувалися поодинокі [37, с.308, 320].

Процес виходу із колгоспів тривав. В м.Михалполі (тепер с. Михайлівка Ярмолинецького району – Ю. Х.) 29 червня 1932 р. група колгоспників до 70 чол. розібрали із колгоспу 21 коня, 5 плугів і 2 підводи. Розбір майна та реманенту супроводжувався вимогами видачі хліба. Тоді ж в с. Королівка Ярмолинецького району проходив аналогічний виступ, причому 20 колгоспників розібрали 13 коней [38, с.321].

Війна компартійного керівництва із власним народом здобувала все нових і нових трагічних деталей, доходячи до абсурду. Із протоколу засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 1 серпня 1932 р. дізнаємося, що було прийнято рішення про вилучення жорен (елемент процесу мелення зерна – Ю. Х.) у селян області. Мотивація таких дій полягала у тому, що, начебто, наявність жорен сприяє розбазарюванню та спекуляції хлібом. Пізніше прокурор Вінницької області Чернін 25 липня 1933 р. в листі секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському проінформував про новий спосіб перемолу зерна: «Хоча косовиця лише розпочалася, однак не рідкі випадки, коли одноосібники уже скосили частину свого жита «для особистого вжитку», а в с. М'ястівка я зіштовхнувся з таким фактом, коли одноосібниця Гончар скосила на городі своє жито, яке на м'ясорубці перемолула і спекла хліб і продала на базарі, заявляючи, що державі нехай інші здають» [39, с. 328].

До системи адміністративно-репресивних заходів, що застосовувалися за наказами вищого політичного керівництва СРСР у

ході хлібозаготівель входили: доведення хлібозаготівельного плану до кожного селянського господарства; створення районних хлібозаготівельних надзвичайних трійок; організація сільських «комісій сприяння хлібозаготівлям»; мобілізація на хлібозаготівлі сільського і міського активу, якому заборонялось залишати села до виконання плану; конфіскація майна і продаж селянських господарств; позбавлення селян-боржників хлібоздачі виборчих прав; виселення боржників з місць постійного проживання згідно ухвали сільських зборів; примусове індивідуальне експертне обкладення селянських господарств; бойкот «куркулів»; заборона торгівлі хлібом; відрахування дітей боржників з навчальних закладів та з лав Червоної армії та інше. За такої політики у селянських господарствах кількість збіжжя для власних потреб різко скоротилася. Частка зерна, яка залишилася в селянських господарствах на посів, харчування родин та утримання худоби, впродовж 1929-1932 рр. за офіційними даними, зменшилася з 64,1% валового збору зернових до 47,7% [40, с. 160].

Зрозуміло, що завищені плани хлібозаготівель були приречені на невиконання, про що свідчить доповідна записка начальника Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву про недоліки у підготовці хлібозаготівельної компанії від 7 серпня 1932 р. В документі йшлося про те, що надіслані матеріали з місць сигналізували про ряд недоліків у плануванні хлібозаготівель. За планом хлібозаготівель незначне зниження, порівняно з 1931 р. спостерігалось у 26 районах області. Зокрема у Проскурівському районі у 1931-1932 рр. план хлібозаготівель складав, відповідно, 19 500 і 19 050 тонн. Навіть за таких обставин в ряді сіл була зареєстрована значна кількість голодуючих сімей. Процент вилучення зерна складав 50,7% (1932 р.) проти 41% (1931 р.). У одноосібників зерна вилучали більше (57,9%), ніж у колгоспників (47,6%). Райвідділ повідомляв, що план по одноосібниках не може бути виконаний, бо вони звели свої посіви до споживчих норм, засіявши 11 359 га проти 21 118 га 1931 р. Якщо відняти із валового врожаю індивідуального сектору необхідну кількість зерна для сівби, то залишиться дуже мало хліба. Таким чином, робили висновок компартійні керівники про те, що є небезпека, що до нового урожаю доведеться в район завозити хліб [41, с.331].

Важка ситуація із хлібопостачанням склалася на початку 1933 р. і в містах. Так, на державних підприємствах м. Проскурова в лютому цього ж року в зв'язку із важким станом постачання, зафіксовані факти опухання по причині голоду в 22 сім'ях переважно багатодітних кустарів та пенсіонерів. Головним джерелом харчування в цих сім'ях був кормовий буряк, шкіра від картоплі. Серед цих сімей також траплялися і сім'ї робітників, наприклад колишній працівник хлібопекарні Ціпніс [42, с.364,366].

Компартійне керівництво, характеризуючи склад голодуючих, намагалося видавати ніби більшість з них складали колгоспники-лідарі, що мали малу кількість трудоднів і по суті не працювали в колгоспі. Проте голодували і ті трудівники, хто мав значну кількість трудоднів. Аналізуючи матеріали про голодування таких колгоспників, керівництво замовчувало основні причини голоду і зводило все до «наслідків»:

1. Колгоспники, що мали велику кількість трудоднів, але голодують в силу безгосподарності колгоспного керівництва.

2. Неправильна політика видачі авансів (розбазарювання великої кількості хліба).

3. Селяни, що мали велику кількість трудоднів, але багатодітні, з малою кількістю трудоднів на сім'ю. Були випадки, коли в окремих колгоспах, списуючи на безгосподарність, колгоспники отримували по 400-500 грам на трудовень.

В більшості колгоспів Проскурівського та Ярмолинецького районів не було фондів громадського харчування, а про грошові видатки і мови не йшло. Тяглова сила і інша худоба не мала кормів. За таких умов 7 березня 1933 р. в с. Кадіївка Ярмолинецького району в канцелярію колгоспу прийшли організовано 18 жінок з вимогою видати їм хліб, погрожуючи при цьому зламати замки складу, де зберігався посівний матеріал. Лише силою виступ жіноцтва було придушено [43, с.361].

Важке становище з продовольством поглиблювалося і децентралізованими заготовками, що передбачали передачу продовольства одного району іншому. В прикріплені райони для децзаготовок командувалися відповідальні керівники районного виконавчого комітету, а також 3-5 колгоспників із району, куди направлялися продукти харчування. Був встановлений загальний план децзаготовок

хліба в кількості 2 000 тонн, картоплі – 2 700 тонн, м'ясних продуктів – 200 тонн, жирів – 75 тонн. В зв'язку з цим до Ярмолинського району було прикріплено одразу два (підшефні – Ю. Х.) райони – Любарський і Станіславчицький Вінницької області. До Любарського району було ввезено 20 тонн картоплі, до Станіславчицького – 10 [44, с. 386, 401, 404].

Весною 1933 р. голод продовжував вирувати. В доповідній записці відповідального секретаря Вінницької обласної оздоровчої комісії Гуревича у обком партії про голодування населення області від 17 травня 1933 р. вказувалося, що по області продовольчими труднощами охоплено 38 районів, 431 сільрада із загальною кількістю 26 895 господарств, з них 12 885 колгоспних і 11 770 одноосібних, в яких проживало 120 903 чол. Якщо порівняти ці дані з попередніми на 30 квітня (відповідно 33 райони, 385 сіл, 24 690 господарств, 103 698 чол.), то спостерігалось зростання масштабів голоду. Безпосередньо по Проскурівському району продовольчі труднощі переживала 21 сільрада (із 57 сільрад району) – 90 господарств та 750 чол. в більшості діти. Таке становище проіснувало до початку 1934 р. [45, с.430, 446].

Доповідні записки районних прокуратур та Вінницької обласної прокуратури на адресу райкомів та Вінницького обкому КП(б)У інформували про чисельні факти голоду та канібалізму. В селах, вражених голодом, щоденно помирало 12-15 чол. Часто мертві лежали вдома по кілька днів... В сільрадах був відсутній точний облік померлих так, як на реєстрацію ніхто не являвся.

Інформація щодо смертності населення, що різко зростає з кінця 1931 р. і почала знижуватися тільки у 1934 р., наполегливо приховувалась владою. За оцінками українських істориків смертність населення у районах Вінницької області перевищувала середній рівень попередніх років у 5-6 разів. За попередніми підрахунками населення Вінницької області у 1933 р. зменшилося на 568 тис. осіб [46, с.162]. Ця цифра є далеко неточною, адже на підрахунки впливали різні чинники, пов'язані з методиками демографічної статистики. Зрозуміло одне – Голодомор забрав життя сотень тисяч подолан. Архівний матеріал переконливо свідчить, що Голодомор був результатом політики вищого партійно-державного керівництва

СРСР та УСРР, яке знало про величезну катастрофу, але навмисно не бажало допомогти мільйонам умираючих людей.

Весною 1932 р. сівба проходила у складних умовах. Голодні люди відмовлялися займатися дармовою працею. Процвітала апатія, безвідповідальність, у колгоспах масово порушувалась трудова дисципліна. Через небувале зменшення кількості коней до праці вимушено залучали корів. Погано працювала техніка, якої і так не вистачало.

В зв'язку із масовим зубожінням населення почастишали випадки крадіжок. Начальник особливого відділення першого кавалерійського корпусу і Проскурівського відділу ДПУ вказував, що в ряді сіл під час сівби колгоспники закопували частину зерна, а після роботи відкопували його і забирали додому. Не рідко траплялися випадки коли колгоспники-сіячі економили по 45-50 кг. посівного матеріалу на 1 га. поля [2, с.34].

В 1932 р. Ярмолинеччина, як і вся Україна потерпали від небувалої засухи. Недобір врожаю, необдумане викачування зерна для виконання плану хлібозаготівель за будь-яку ціну, призвели до страшного Голодомору, величезних людських втрат. Голод обминув лише єврейський колгосп, де видавалися продукти харчування, збіжжя на зароблені трудовні [3, арк.2].

У листопаді 1932 р. колгоспи під тиском влади не змогли здати хліб у запланованих об'ємах, витративши при цьому навіть посівні фонди. Так, Ярмолинський район виконав план на 87,3% від річного плану хлібозаготівель [17]. Більшість одноосібників розверстки не виконали. Сотні колективних господарств не змогли розрахуватися з своїми членами, чим підштовхнули їх до масових виходів із колгоспів. Середняки та заможні селяни, а їх була більшість, всіляко «відхрещувалися» від надмірних поборів зерна. Влада вдалася до репресій. Так, у листопаді пленум сільради с. Грабини (тепер Ярмолинці) ухвалив рішення: «...за бездіяльність і куркульський саботаж віддати під суд голову куткової комісії по хлібозаготівлі Хоптяря Федора (куток баня), який замість 14 ц зерна за планом здав лише 2 ц [18]. Суд засудив селянина до трьох років позбавлення волі із конфіскацією майна на 200 крб.[19]. Аналогічне рішення суду було винесено Сидорчуку Федору з с. Писарівка. Він «не виконав завдання (т.з. контракт) по хлібозаготівлям», і, маючи 6 га. землі, замість 24 ц здав лише 2,9 ц,

а решту розпродав і закопав [17]. Заможний селянин Кобильник того ж села ухилився від виконання будь-яких радянських господарсько-політичних компаній (хлібозаготівлі, мобілізація коштів). Він постійно відмовлявся від здачі хліба, посилаючись на недорід, «градобій». Однак, комісія під час перевірки і виявила чималу кількість зерна, що переховувалося під соломою чи була закопана, за що Кобильник за рішенням суду був виселений за межі області [17]. Одночасно газети повідомляли і про виконані зобов'язання Андрієм Хоптяром, Іваном Долінським та іншими [18]. За високі врожаї цукрового буряка було премійовано ряд колгоспів і посадових осіб. Серед них Хоптяр голова колгоспу «Весела спілка» с. Грабина і Кирилюк – колгоспу «Надія» с. Слобідка Кадиевецька, котрі преміювалися чоботами! [23].

У тому ж 1932 р. був заснований у Ярмолинцях збиральний пункт хліба «Заготзерно» із складською місткістю в 2,5 тис.т. для зберігання зерна [105, с.40].

Більшовицька пропаганда цькуванням заможного селянства та істерією в пошуках «ворогів» доходила до того, що діти відрікалися від своїх батьків. Так, в с. Жилинці Ярмолинецького району члени сім'ї Медведя Антона діти Франко, Юська та Бронька відреклися від свого батька Антона, бо він був заможником [24]. Селяни зажаті лещатами заборон продавати хліб, м'ясо намагалися виживати порушуючи заборони. Зокрема, член колгоспу «Наш шлях» с. Жилинці Левицький в колгоспі майже не працював, а займався убоєм та продажем свиней на що зверталась увага сільської ради [25].

За невиконання заготівель плану окремі села заносились до т.з. «чорної дошки». Так, в кінці 1932 р. до неї потрапили села Вихлівка, Писарівка, Сказинці, Шарівка Ярмолинецького району [21]. Одночасно були і «передовики битви за соціалізм» на селі. Навесні Ярмолинецький район одним із перших у Вінницькій області відрапортував про завершення весняної сівби [22], а також виконання річного плану хлібозаготівель за 1932 р. [57], за що спеціальною постановою РНК СРСР селянам Ярмолинецького району дозволявся продаж свого хліба на базарах [26].

Однак в серпні 1933 р. Ярмолинецький район знов безнадійно відставав у зборі врожаю і опинився на останньому місці у Вінницькій області. Компарти́йна преса пояснювала таке положення

«куркульським саботажем» [47]. Колгоспники, щоб не померти голодною смертю, намагалися на землях лісництва таємно обробляти земельні ділянки, які приховували від безмірного обкладання хлібними податками. Так, до селян колгоспу «Виселок-Шевченка» що знаходився на території Грабинецької сільської ради Я. Бобин, М. Починок, Я. Стожик, Ю. Святий, Т. Чавалах вимагались застосувати санкції за подібні дії та негайно нарахувати їм трудовні [47]. Вартість одного трудовдя в Ярмолинецькому районі становила 5,5 кг. хліба [60], а в колгоспі імені Петровського (єврейський) – по 8 кг. [4, с.27]. Для підвищення темпів збирання врожаю компартійним керівництвом в особі П. Постишева зобов'язували правління колгоспів створювати табори в кожній бригаді, тобто *проживати табірним життям в полях, поки не буде зібраний весь колгоспний врожай. Селяни тікали з таких таборів і йшли жати до одноосібників, так їм було вигідніше* [48].

Таким чином, Голодомор в Україні 1932-33 рр. – це злочин проти українського народу, який знекровив та спустошив нашу землю, забрав від 4 до 6 млн. життів дорослих і дітей України [99, с.146]. Українському народові, що упродовж століть виборював свою незалежність і сьогодні, нарешті, здобув її, випало на долю подолати шлях неймовірних смертоносних потрясінь, тяжких випробувань, докласти нелюдських зусиль у протистоянні навалам і пошестям, віковому уярмленню і визиску. Однак наш народ вистояв. Відродження національної самостійності сьогодні супроводжується посиленням інтересом громадськості до історичного минулого, особливо тих його сторінок, які довгий час замовчувалися. До них безперечно належить проблема суцільної колективізації та Голодомору в Україні 1932-1933 рр.

3.5. Політика репресій та терору у 1930-ті рр.

В умовах розбудови незалежної української держави постає питання дослідження та осмислення нашого історичного минулого на принципах об'єктивізму та історизму. Необхідно, щоб широкому загалу громадян стали відомі ті трагічні сторінки історії про політичні репресії та терор, які ретельно приховувалися протягом

тривалого часу. Історична пам'ять є основою для сучасної національної свідомості, оскільки наші знання, суб'єктивна ретроспектива історії багато в чому визначають драматургію сучасності з властивими їй трагедією і фарсом.

На різних етапах історії СРСР репресії та терор в різних формах використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму. Вони в різних формах виконували ряд функцій у радянському суспільстві, починаючи від політичних і закінчуючи психологічними. Неабияке значення ці засоби відігравали для забезпечення функціонування командної економіки, потужним сегментом якої на окремих етапах історичного розвитку була широкомасштабна експлуатація праці в'язнів.

Найважливіше значення для розуміння сутності державної репресивної політики у 1930-ті рр. має аналіз насильницької колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Колективізація проходила у формі державних політичних кампаній, тому там, де районна влада видавала накази про збір зерна, починали проявлятися контури «кампанійського судочинства» «двійками» та «трійками» (репресивними органами). Весною 1930 р. Й. Сталін особисто піддав суворій критиці жорстокість колективізації, тієї самої кампанії, яку він розпочав. Декотрі судові працівники були звинувачені за зловживання, поруч із своїми партійними і радянськими колегами. Проте такі випадки не змінювали політичного курсу, оскільки кривава боротьба за ліквідацію куркульства та колективізацію тривала [32, с.451-452].

У ході цих політичних кампаній химерно перепліталися директиви радянського керівництва, ініціативи регіональних партійних лідерів та часом неприборкані, варварські дії некваліфікованого, схильного до насильства низового партійно-радянського апарату. Проте у цьому відношенні ініціатива лідерів компартії та особисто Й. Сталіна була вирішальною.

Ще однією причиною політичних репресій стали також недоліки самої індустріалізації, відповідальність за які у 1930-х рр. радянське керівництво намагалося перекласти на плечі «буржуазної інтелігенції», «старих спеціалістів», «куркулів» та інших «шкідників які пробралися в соціалістичну промисловість». Починаючи з 1928 р., постійним явищем стало проведення фальсифікованих

судових процесів над «ворогами народу», які «орудували» в народному господарстві.

До того ж в Україні діяв дуже серйозний суспільний фактор, що викликав постійну тривогу у сталінського керівництва – це сильний національний дух. Він проявлявся у селянському опорі іноземному, владному центру, чисельних спробах керівників в різноманітній формі відстоювати автономність українських компартійних структур в рамках СРСР, а також природне інакомислення частини української інтелігенції.

Друга половина 1930-х рр. стала ще одним зламом у національній політиці сталінського керівництва. Невпинна пропаганда досягнень російської культури, яка супроводжувалася святкуванням пам'ятних дат російських письменників та розширення сфери вживання російської мови в середній школі, мала очевидне політичне підґрунтя. Єдина для всього СРСР мова і домінуюча російська культура повинні були стати основою консолідації багатонаціональної держави. За таких умов мовної та культурної політики процес етнічної асиміляції ставав неминучим, що імпонувало політичним задумам радянського керівництва. Тому зовсім не випадково голова РНК СРСР В. Молотов у своїй доповіді «До двадцятиріччя Жовтневої революції», яка була виголошена на урочистому засіданні у Великому театрі 6 листопада 1937 р. у м.Москві, заявив, що склалася морально-політична єдність радянського народу. Ця єдність мала своє живе втілення, свій символ – ім'я Й. Сталіна. Незважаючи на ілюзорність самого задуму, радянське керівництво вважало своїм найважливішим завданням досягнути етнічної однорідності та ідеологічної монолітності суспільства в умовах ростаючої воєнної загрози.

Теза В. Молотова мала ще один серйозний політичний підтекст, оскільки проголошувалася рівно через три місяці після початку проведення органами НКВС репресій відносно заможного селянства, кримінальних злочинців та інших «антирадянських елементів», що санкціонувалася Політбюро ЦК ВКП(б). Поруч з цим, знищення потенційної «п'ятої колони» в особі справді незадоволених політичним режимом спрямовувалося на зміцнення «морально-політичної єдності радянського народу» [32, с. 453].

За задумами компартійного керівництва Україна слугувала базою для розгортання світової пролетарської революції і була

«прикладом» для народів Західної Європи (особливо для 7 млн. українців, які жили в прикордонних районах – Ю. Х.) в справі розв'язання компартією національного питання.

Загострення наприкінці 1920-х рр. стосунків СРСР з Польщею і прихід до влади у 1933 р. нацистів в Німеччині загострив у радянських керівників сприйняття України як передової радянської «фортеці», яка неминуче повинна була першою прийняти на себе удар «агресора». Це сприйняття виразно прослідковується у виступах українських керівників на всесоюзних та республіканських партійних форумах. Так, перший секретар Вінницького обкому партії, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У В. Чернявський, у виступі на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) наголошував: «Коли ми серйозно тепер здійснюємо справу перетворення нашої України в надійний форпост всього СРСР, то наші прикордонні області повинні бути перетворені в надійний форпост Радянської України» (Ярмолинеччина входила до складу Вінницької області з лютого 1932 р. по вересень 1937 р. – Ю. Х.).

У зв'язку з цим, у прикордонних районах відбувалися депортації селянства до віддалених районів Казахстану, півночі Росії, Сибіру, Уралу, які за формами проведення були воєнними операціями ДПУ України. Такі антинародні акції здійснювалися на підставі рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1930 р. «Про польські поселення в прикордонних областях», авторами якого були Голова РНК СРСР О. Риков (1881-1938) і Голова ОДПУ Г. Ягода (1891-1938). У ньому вказувалося: «Виселити із прикордонних округів Білорусії (Полоцького, Мінського, Бобруйського, Мозирського) і Правобережної України (Коростенського, Волинського, Шепетівського, Проскурівського, Кам'янець-Подільського, Тульчинського, Одеського, Бердичівського, Вінницького):

1) родини осіб, засуджених за бандитизм, шпигунство, активну контрреволюційну і професійну контрабанду;

2) незалежно від того, відбувається в цих районах суцільна колективізація чи ні, виселити з них куркульські господарства польської національності в розмірі... з України – 10-15 тис. родин (40-60 тис. чол. – Авт.) в райони визначені для виселення...».

Намагаючись перекласти відповідальність за провали економічної політики, що призвели до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні,

комуністичний режим застосував широкомасштабні репресії проти міфічних «ворогів народу». Тому, цілком слушна точка зору ряду дослідників відносно того, що для України 1937 р. розпочався саме в період Голодомору. Достатньо відзначити, що у Вінницькій області ДПУ за листопад – грудень 1932 р. ліквідувало 121 «контрреволюційну групу» в складі 548 чол., з яких 75 чол. були кваліфіковані як «петлюрівці», а 61 чол. – «колишні бандити» [32, с. 454-455].

В умовах «ворожого оточення» і створення «залізної зависи» з боку СРСР, ті представники етнічних груп, які мали своїх родичів чи земляків у сусідніх державах, стали підозрілими і потенційно небезпечними в очах радянського керівництва. Так, 28 квітня 1936 р. РНК СРСР прийняла постанову про переселення поляків з прикордонної зони до Північного Казахстану, а 19 липня під грифом «цілком таємно» секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський надіслав директиву № 08437 секретарям округів та районів у тому числі Ярмолинецького. Постанова передбачала виселення у серпні-вересні 1936 р. «неблагонадійних елементів» поляків та німців з прикордонних районів [92, с.357]. У зв'язку з цим, в серпні 1936 р. з Ярмолинецького району планувалося до виселення у Казахстан 200 польських родин [110, с. 342].

В ході спеціальних операцій з липня 1937 р. по листопад 1938 р. по розгрому, так званих, «контрреволюційних національних контингентів» – поляків, латишів, естонців, фінів, греків, іранців, китайців, румун, а також масової депортації з прикордонних районів «неблагонадійного елементу», представники багатьох етнічних груп були репресовані як «шпигуни» іноземних держав. В цьому сенсі місце та роль Вінницької, а згодом і новоутвореної Кам'янець-Подільської області, які на той час були прикордонними, дуже показові.

Загалом, цілий комплекс геополітичних і внутрішніх факторів, а також нова невдала спроба радянського керівництва здійснити «великий стрибок» в економіці на основі стаханівського руху призвели до нової хвилі широкомасштабних репресій.

Політика «великого терору» у Вінницькій області почала впроваджуватися з другої половини 1936 р. Зокрема, тут з кінця 1936 р. по травень 1937 р. було заарештовано 60 чол., яких обвинувачували у «контрреволюційній та антирадянській діяльності».

Пік політичних репресій припав на 1937-1938 рр. У липні 1937 р. ЦК ВКП(б) пропонував всім секретарям обласних і крайових організацій та керівникам НКВС взяти на облік усіх куркулів та колишніх кримінальних злочинців для того, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані і розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через «трійки», а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи були б взяті на облік і вислані. Також пропонувалося у короткий термін подати у ЦК склад «трійок» та списки осіб що підлягали репресіям. 23 липня був затверджений склад такої «трійки» у Вінницькій області: В. Чернявський (голова обкому ВКП(б)У), Тимофеев (начальник облуправління НКВС), Ярошевський (обласний прокурор). Ще через тиждень, 31 липня 1937 р. сталінське керівництво затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВС «Про операції щодо репресій колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів». У наказі зазначалося що операція в Україні розпочиналася 5 серпня і продовжувалася чотири місяці. Репресовані поділялися на дві категорії: перша передбачала розстріл, друга – ув'язнення терміном 8-10 років. Всього планувалося заарештувати в СРСР 259 450 чол., з них 72 950 – розстріляти! Однак, ці цифри були занижені, тому що в наказі перелік регіонів був неповним, не враховувалися додаткові ліміти на репресії та сім'ї репресованих.

Невдовзі були прийняті рішення про проведення етнічних чисток і депортацій. Зокрема, 9 серпня 1937 р. затвердили наказ НКВС «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій «Польської організації військової» (далі «ПОВ»), справа якої була сфабрикована ще наприкінці 1933 – на початку 1934 рр. [113, с. 344]. У кінці 1937 р. були репресовані і компартійні керівники Вінницької області В. Чернявський і О. Триліський, яким інкримінувалися абсурдні звинувачення у налагодженні діяльності контрреволюційної націоналістичної організації українських боротьбистів (однієї із трьох компартій, що існували в Україні до 1920 р. – Ю. Х.).

22 вересня 1937 р. Ярмолинеччина увійшла до складу новоформованої Кам'янець-Подільської області і була віддзеркаленням політики «Великого терору» сталінського керівництва. Так, значна кількість репресованих поляків і українців району «проходила» по статтях 54-2, 54-9, 54-11 КК УРСР за участь у контрреволюційній

організації «ПОВ». За інформацією НКВС ця організація була утворена на території Ярмолинецького району ще у 1921 р. ксьонзом Чирським. Метою цієї організації, за «твердженнями» НКВС, була підготовка контрреволюційних кадрів у націоналістичному дусі для боротьби з радянською владою, організація диверсій, підпалів, шкідництва. До того ж, під час війни з Польщею – підняти повстання в тилу Червоної армії, Ця організація мала свою структуру і складалася з «боївки», що підпорядковувалися «команді» до якої ніби входили Полянський, Л. Радий, І.П. Станішевський [32, с. 455].

У квітні 1938 р. Солобківецький відділ НКВС, який очолював Харченко, за санкцією районного прокурора Максименка провів арешти по всьому району і почали фабрикувати діяльність Солобківецького районного повстанського штабу «ПОВ». Якщо «був» районний штаб, то «потрібні» були підрозділи в інших населених пунктах району. Відтак були «виявлені боївки» в Глушківцях, Солобківцях, Стріхівцях і інших селах, де розпочалися масові арешти [79, с.267-268].

Влітку 1937 р. учасники «ПОВ», начебто, отруїли у колгоспі с. Куява 46 коней та проводили антирадянську агітацію. В зв'язку з цим, на підставі сфабрикованої справи про участь у «ПОВ» репресували І. Станішевського, 1904 р.н., що родом з м. Летичів, за національністю поляк, який до арешту був членом ВКП(б) і працював третім секретарем Ярмолинецького райкому партії. Станішевського І. арештували 2 травня 1938 р., а документально вперше допитали за поданим обвинуваченням лише 13 липня 1938 р., тобто через 2 місяці і 11 днів, що свідчить про здійснення фізичного впливу і подальше «визнання вини» арештованого.

Загалом тільки по справі «ПОВ» 28 вересня 1938 р. репресували 77 чол., серед яких: з Ярмолинецького району – Войт Й. А., Войцехівський А. І., Врублевський Й. П., Долинський І. Г., Зарицький Й. Г., Зарицький М. Г., Качуровський І. І., Малий Ф. І., Морозович Й. І., Поплавський С. Р., Пшелуцький В. І., Рудковський Й. І., Савицький Г. А., Стожик П. І., Тишинський М. В., Цвігун І. Й., Цішковський С. А., Шедловський Ф. Й. та багато інших. Аналізуючи склад репресованих вкажемо, що 87,1% склали поляки, вихідці з робітників – 11,8%, селян – 77,9%, службовців – 10,3%. Більшість з них були малоосвідченими (55,4 %) і безпартійними

(81,8%). Вік репресованих коливався від 25 років, як наприклад, Лукасевич П. Ф., 1913 р.н., мешканець с. Нове Село, член ВЛКСМ, що працював шофером, і до 64 років, як це Рутинський С. І., 1874 р.н., житель м.Ярмолинці, що працював в колгоспі ковалем.

Справа «ПОВ» стала приводом до репресій серед католицького духовенства. Так, на початку 1936 р. у Вінницькій області було заарештовано 10 з 12 ксьондзів. Служителі культу ніби «під виглядом релігійної діяльності, проводили глибоку націоналістичну, шпигунську роботу, залучаючи для цього контрреволюційний, фанатичний релігійний вплив...». Після проведених репресій на території області залишилось лише 2 прикутих до ліжка ксьондзи, причому один із них Котик у Ярмолинецькому районі [115, с. 426-427].

За рішенням «трійки» НКВС по Кам'янець-Подільській області протоколом №21 від 28 вересня 1938 р. арештовані у справі «ПОВ» 15 жовтня були розстріляні. Вирок «трійки» виконували: комендант Кам'янець-Подільського НКВС лейтенант Льовкін, начальник Проскурівського міськвідділу НКВС мол. л-нт Самогородський та мол. л-нт НКВС Резницький.

Лише через 18 років постановами №44-У-77 та №44-У-147 президії Хмельницького обласного суду у складі Блискавки, Ємельянової, Очеретько, Прокопенко, Татрасюка від 8 вересня та 29 грудня 1956 р. всі репресовані по справі «ПОВ» були реабілітовані. У постановках вказувалося, що попереднє слідство по справі було проведено з грубими порушеннями, поверхнево, необ'єктивно, тенденційно в бік явного обвинувачення, без достатніх на те підстав. Крім того, у матеріалах справи були взагалі відсутні будь-які факти про існування на території Ярмолинецького району у 1937-1938 рр. контрреволюційної організації «ПОВ». Як видно із матеріалів справи, підставою для арешту і засудженню всіх обвинувачуваних стали свідчення-визнання, отримані на допитах незаконними методами проведення слідства у НКВС, і є не що інше як наклеп один на одного про вербовку інших осіб і перебування їх у «ПОВ» [32, с.455-457].

Загалом за повальними обвинуваченнями у шкідництві на користь Польщі, неповазі до радянської влади в Ярмолинецькому районі у другій половині 1930-х рр. знищили 693 чол. (без військовослужбовців). Зазнали поневірянь родини репресованих [4, с.28]. До розстрілу у Ярмолинцях засудили Л. Радого, І. Гевала,

25 років таборів отримав Р. Білан, по 20 років – Л. Рутинський і Ф. Фабіжевський. У той же час, в розпал сталінських репресій у жовтні 1937 р. в Ярмолинцях встановили пам'ятник В. Леніну [105, с.11].

Колгоспна система, попри запевнення класиків марксизму-ленінізму виявилася не ефективною, через відсутність мотивації та зацікавлення в результатах праці. Тому в роботі колгоспів проглядалися «хронічні прорахунки» і лунала критика. Так, на початку 1937 р. в колгоспі ім.Косіора (с. Грабина) голова Сопілко «погано керував стаханівським рухом». Ініціатор стаханівського руху Павлік за вироблені 235 трудоднів одержала лише аванс. Кормів для худоби не видали, тому деякі колгоспники (Кулик) навіть почали розкрадати колгоспні корми. Критикували через місцеву пресу також колгоспи: «Спільне життя» (с. Шарівка) за поганий догляд за худобою, «Більшовик» (с. Буринці) за невиплату обіцяної премії колгоспникам Мельник та Троніцькому [88].

З відвертою жорстокістю влада накинулася на церкви і костели. Невитримуючи непосильного податкового тиску, релігійні громади почали розпадатися. У 1930-х рр., попри опір вірян, більшовикам вдалося закрити переважну більшість культових споруд. Так, ще у 1832 р. (див. вище – Ю. Х.) при сприянні російського царя в Ярмолинцях створюється православний храм Св.Трійці. Ним стала вихрещена та перебудована з католицького Бернардинського монастиря православна церква, до якої прибудували дзвіницю і один купол (баню). Ця церква проіснувала 100 років до 1932 р., аж поки голова місцевого колгоспу Л. Лоборчук не організував розібрання храму на будматеріали, цинічно плануючи з нього побудувати колгоспні будівлі. Однак, виявилось, що стіни храму були збудовані з дрібного щебеню, залитого вапняковим розчином, тому використати такого ґатунку будматеріал не вдалося [94,с.120]. Безслідно зникло все обладнання церкви, а лише одна ікона Богоматері оцінювалася в 3 тис. крб. золотом [5, с.34].

Не менш драматичною виявилася новітня історія Петропавлівського костелу (1792 – 1862). Як зазначалося вище, із мемуаристики наших пращурів дізнаємося, що у Петропавлівському костелі, орієнтовно 1888 р., похоронили Адама Орловського (1780-1857), встановили надгробок з білого каррарського мармуру, а всередині костелу було споруджено велику тумбу з того ж матеріалу,

на якій величалось ім'я графа (див. вище). Цей камінь в костелі простояв аж до 1932 р., до того часу коли місцеве компартійне керівництво цинічно не вирішило: використати білу мармурову тумбу з ім'ям графа для майбутнього постаменту під пам'ятник В. Леніну. Нікого при цьому не засмутило, що тумба підписана. Слюсарі зубилом збили напис «Графу Орловському» і вибили новий...

На цьому митарства храму не закінчилися. Петропавлівський костел за радянської доби зазнав кілька перевтілень, спочатку у *кіно-театр*, далі – *палац піонерів* [96]. У 1937 р. постала потреба у *будинку культури*, тому районне компартійне керівництво вирішило відповідно *переобладнати колишній костел*. Ось як про ці часи згадували сучасники: «Одного дня, сміливці, а може антихристи, за гроші, полізли на дах костелу, щоб зняти хрест, а був він з квадратного залізного бруска. Отож, зняли хрест (кржиж – пол.), скинули його з гостроверхого даху костелу, але падаючи хрест поцілів прямисінько у склеп-могилу графа Адама Орловського, що знаходився праворуч від входу до костелу і проламав склепіння. Навколо пробоїни зібралися робітники, а коли розійшлися люди, сюди підійшли учні, які повертались із школи і проявили інтерес до склепу, в якому була проламана діра. Хлопчики пролізли в склеп, але їх метушню помітив черговий енкаведист, оскільки поруч з костелом знаходилося приміщення НКВС. До склепу прибув наряд енкаведистів, знову запросили робітників. Коли відкрили труну, туди проникло повітря, уся одежа на покійному зразу ж зітпіла і розсипалася на очах. На зітпілих останках графа була чорна сукня. На черепі була золота корона, на грудях великий золотий хрест, десь сантиметрів на 40. В руках був золотий скіпетр – титул графської слави і влади. На усіх пальцях були одягнені золоті персні з коштовними каміннями-діамантами. Усі ці коштовності з склепу А. Орловського були конфісковані енкаведистами. Поблизу костелу був маслозавод, на якому мотористом працював Василь Лавренюк. Йому вдалося відламати кусок бронзи від домовини, розраховуючи, що то якийсь дорогоцінний метал. Допомогає йому їздовий маслозаводу Микола Мищинський (на псевдо – Дригула). Так той шматок і валявся у нього в майстерні серед металевого брухту... Пролом склепу разом з труною і останками графа засипали, а натомість збудували фойє костелу. Так під

підлогою фойе опинилася могила графа Адама Орловського, і на могилі, фактично, влаштовували танці...» [94, с.122].

Політика репресій не могла не проявитися також по ставленні до громадських організацій, що не впливали безпосередньо на політичний курс держави. Так, газета «Колгоспник прикордоння» сповіщала про ліквідацію у жовтні 1933 р. Ярмолинецького товариства «Мисливців та рибалок» [56].

Радянська влада організовувала на місцях масові заходи на підтримку ганебної політики репресій та терору. Зокрема, відносно справи «Антирадянського тоцькістського центру» на початку 1937 р. та ж місцева газета «Колгоспник прикордоння» у замітці під назвою «Трудящі Ярмолинеччини вітають вирок суду» повідомляла: «30-31 січня по всіх селах, колгоспах, установах промисловості, артілях, МТС району відбулися мітинги і збори на яких трудящі району вітали справедливий вирок пролетарського суду над учасниками антирадянського троцькістського центру» [89]. Зокрема подібні збори пройшли у артілі «Червоний партизан» (с. Нове Село), колгоспі і артілі Ярмолинців, колгоспах с. Вищої і Нищої Томашівки [90].

Загалом, масові репресивні операції продовжувалися до листопада 1938 р. і були зупинені директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Перша з них від 15 листопада 1938 р. відмінила практику розгляду справ арештованих «трійками», друга – від 17 листопада 1938 р. заборонила проведення «масових операцій через арешт і виселення». Отож, завершення на цьому етапі «Великого терору», як і його початок, було суворо централізованим процесом, яким керували Й. Сталін і його соратники. У післявоєнний час сталінське керівництво знову повернеться до репресивної політики [32, с.457].

Таким чином, здійснення політичного курсу керівництвом компартії завжди виглядало як поєднання правових дій та державного терору. Схильність комуністичних лідерів до терору загальновідома, тому не дивно, що їх політика – це періодичне широкомасштабне його застосування. Наступне за цим більш активне використання правових регуляторів державної діяльності було необхідною умовою виживання режиму, особливо після масового використання терору, що загрожувало підірвати основи суспільної стабільності.

Головною особливістю комуністичних репресій в Україні взагалі і на Ярмолинеччині зокрема було їх «антинаціоналістичне»

забарвлення. Звинувачення в українському націоналізмі, «націоналістичній контрреволюції» надавали репресивно-каральним органам універсальний привід до фабрикації будь-якої справи. Розоренню та пограбуванню були піддані культові будівлі.

3.6. Розвиток військового містечка залізничної станції Ярмолинці (друга половина 1930-х – початок 1940-х рр.)

На захід в 5-ти км від Ярмолинців тепер Хмельницького району розташувалась залізнична станція Ярмолинці. Залізниця, а для її обслуговування залізнична станція, були збудовані ще у 1897-1914 рр., (див. вище – Ю. Х.) і мали стратегічне значення для обороноздатності та відігравали важливу роль у веденні бойових дій періоду Першої світової війни [50, с.181-186]. З огляду на це 18 травня 1936 р. за розпорядженням Народного комісаріату оборони СРСР, поруч із залізничною станцією, у західному напрямку, розпочалося, на землях с. Нове Село, будівництво військового містечка. За планом передбачалось зведення казарм для особового складу РСЧА, гуртожитків для членів сімей офіцерів (будинки офіцерського складу), ангарів для технічної служби і навіть аеродрому, щоправда лише із ґрунтовою злітною смугою. І дійсно, незабаром, військовий аеродром розташувався на полях двох ярмолинських колгоспів, що праворуч від шляху Ярмолинці – Проскурів, за поворотом на с. Сутківці. Містечко зводилося досить швидкими темпами і уже на початку 1939 р. сюди, на постійну дислокацію, прибула танкова дивізія та артилерійський полк – головна ударна сила 8-го механізованого корпусу 12 армії [5, с.35]. В танковій дивізії утворили учбовий підрозділ для підготовки молодших командирів бойових екіпажів. У зв'язку з агресивною політикою нацистської Німеччини та ускладненням відносин на міжнародній арені у липні того ж року сюди, ближче до кордону, «підселили» передислокований з-під Пскова 278-й окремих зенітний дивізіон, що входив до 5-го кавалерійського корпусу. Місце будівництва мало стратегічне значення, ще тому, що зі станції Ярмолинці колії були прокладені, як на південь на м. Кам'янець-Подільський, так

і на захід на м. Гусятин, що і нині проходять під самою огорожею військового містечка. Отож за необхідністю, війська можна було швидко передислокувати впродовж кількох годин безпосередньо до кордонів СРСР з Польщею, або Румунією.

Сталінська пропаганда подавала підтягування військ до кордонів винятково як заходи для зміцнення рубежів «самої миролюбивої держави світу» і як відповідь на «загрозу вторгнення пілсудчиків (поляків – Ю. Х.)». Насправді сталінське керівництво готувалося до війни, «захоплювати чужі території малою кров'ю». Стратегічні плани будуть оспівуватись в піснях, як це «Если завтра война..(рос.)», так і виписуватись в секретних статтях пакту Молотова-Ріббентропа про одночасний радянсько-німецький розділ Польщі (23.07.1939 р.). Отож танки і кавалерія складали разом «міцний кулак» для наступальних операцій радянського командування, яке особливо не приховувало своїх намірів від теорії «перманентної революції» до «перемоги комунізму у всьому світі». Зокрема відому колонаду зведenu над р.Збручем у м.Гусятині прикрашав не лише напис «УРСР», але й «Комунізм змете усі кордони!». І вже тоді з'явилося відчуття нової війни [4, с.29].

Довго не довелося чекати і, згідно з радянсько-німецькими домовленостями за вказаним пактом, 14 вересня 1939 р. надійшов наказ відповідно директиві №16634 «Про початок наступу проти Польщі» виданої за підписом наркома оборони К.Ворошилова (1881-1969) і начальник штабу РСЧА Б. Шапошнікова (1882-1945). В директиві наказувалося: «До кінця 16 вересня приховано зосередити і бути готовими до рішучого наступу з метою – миттєвим ударом розгромити ворожі війська. Кам'янець-Подільська група, 12-а армія (командарм 2-го рангу тов. І. Тюленев)... виходить в район Гусятин – Кам'янець-Подільський – Нова-Ушиця – Ярмолинці... Далі завдати потужного удару по польським військам, надійно прикриваючи лівий фланг і відрізати польські війська від румунського кордону, при цьому рішуче і швидко наступати в напрямку на Чортків, Станіславів і в кінці 17 вересня вийти на р.Стрипу. До кінця 18 вересня захопити Станіславів і діяти в напрямку Старий Дрогобич» [7, с.251-253].

Так 17 вересня СРСР вступив у Другу світову війну (1939-1945). Й. Сталін навмисно відтягував від 1 вересня наступ на Польщу, щоб світове товариство побачило лише одного агресора – гітлерівську

Німеччину. Й. Джугашвілі уже тоді застосовував елементи гібридної війни, що стало традицією уже для сучасної Росії, яка нині веде загарбницьку війну проти України.

З початком Другої світової війни військове містечко на станції Ярмолинці почало жити активними прифронтовим життям, через яке рухалися ешелони з військовими та технікою. Однак, незабаром у містечка з'явилась ще одна функція. 20 вересня 1939 р. вийшла директива №12 наркома НКВС Л. Берії (1899-1953) про організацію пунктів прийому полонених. В директиві зазначалися станції: Волочиськ, Кам'янець-Подільський, Олевськ, Шепетівка і Ярмолинці. На залізничній станції Ярмолинці облаштували табір для польських полонених, обнесли колючим дротом велику територію, включаючи частину території військового містечка. Спочатку перші партії полонених поляків розташували у віддаленій казармі, потім коли полонених прибувало все більше і більше – поселяли їх у наметах на прилеглому полі, або утримували їх просто неба.

Ярмолинецький табір військовополонених не створювався як концентраційний, а лише як фільтраційний та пересильний, завданням якого було виявлення польських полонених, як найбільш небезпечних, так і, можливо, корисних для радянської держави. Щоправда статус табору не мав значення, адже умови утримання поляків були жахливими, а ставлення до «панів» – нелюдськими. Скільки саме полонених пройшло через цей табір з'ясувати важко, статистичні документи відсутні, однак мова може йти про десятки тисяч. Через непрямі документальні свідчення дізнаємося, що в останній декаді вересня 1939 р. НКВС отримало вказівку від уряду СРСР організувати будівництво шосейної дороги Новоград-Волинський – Львів. Тому уже 27 вересня заступник Л. Берії В. Чернишов видав розпорядження: «відрядити на нове будівництво 6 тис. польських полонених ув'язнених із ярмолинецького табору» [51, арк. 2-4].

Крім поляків у ярмолинецькому таборі утримували ще й чехів і словаків. Як виявилось, ще 3 вересня президент Польщі І. Мосьціцький (1867-1946) видав декрет про формування в Польщі чехословацького легіону під командуванням генерала Л. Прхали (1892-1966) та підполковника Л. Свободи (1895-1979). До легіону увійшли чеські і словацькі військові, які свого часу не змирилися із окупацією Німеччиною Чехії і перебралися до Польщі. Бойовий шлях

легіону проходив 15 вересня 1939 р. в районі Тернополя, вояки якого підсилювали протиповітряну оборону і навіть збили один ворожий бомбардувальник «Хенкель-111». Однак, 18 вересня РСЧА оточила чехословацьких легіонерів і примусила їх здатися. Легіонерів, в кількості 725 осіб, 6 листопада доправили до Ярмолинців. На відміну від поляків, чехи та словаки отримали статус інтернованих і мали певну свободу пересування, хоча умови їх утримання мало чим відрізнялися від умов у яких жили польські полонені. Перебували чехословацькі легіонери у ярмолинецькому таборі до 23 березня 1940 р. Далі, впродовж 1940-1941 рр., більшість вояків були відправлені на Близький Схід, де успішно воювали у складі Британської армії, зокрема під м.Тобруком (Лівія). В СРСР залишилася група з 93 офіцерів, які згодом стали осередком військової частини в складі Червоної армії, що формувалася, за р.Волгою, у м.Бузулук (Оренбурзька обл.). Ярмолинецький табір військовополонених протримався до червня 1941 р. На той час у ньому знаходилося 1 138 полонених, яких використовували на будівництві військових об'єктів. У перші дні радянсько-німецької війни всіх полонених вивезли в радянський тил [51, арк.2-4].

Передвоєнні роки розгул беззаконня дещо притих, однак великі випробування належало пройти військовослужбовцям. Зокрема, частина військового гарнізону, що розташовувалася у містечку відбула у кінці 1939 р. на спровоковану СРСР війну з Фінляндією, що безславно закінчилася із величезними людськими втратами – близько 400 тис. осіб убитими і пораненими [100, с.121-122]. Крім цього, мешканців містечка залучали до будівництва Кам'янець-Подільського та Летичівського укріплених районів – «Лінії Сталіна».

У 22 вересня 1937 р. після чергового адміністративного поділу Ярмолинеччину було виведено із складу Вінницької області і передано до новоствореної Кам'янець-Подільської. Поруч із неоднозначними подіями у зовнішній та внутрішній політиці держави продовжувалася розбудова Ярмолинців і району. Вирішувалися у кінці 1930-х рр. проблеми соціальної сфери в райцентрі. Зокрема, зводилося двоповерхове приміщення середньої школи, розпочалися роботи по забудові лікарняного містечка, запрацював театр [4, с.28-29].

В кінці 1930-х рр. у Ярмолинцях діяло кілька підприємств промислової кооперації, зокрема деревообробна та текстильна артілі. В цей час завершили будівництво нової лікарні на 60 ліжок, діяли

пологовий будинок на 10 ліжок, поліклініка, постійно діючі ясла та дитсадок, а на базі семирічної створено середню школу (с. Буринці), в якій працювали 30 учителів і навчалоя 722 учні [8, с.646; 102, с.8]. Методом народної будови, у вихідні дні, заклали сквер (у центрі), було розпочато роботи по будівництву стадіону [4, с.29]. Кошти на таке будівництво у квітні 1936 р. виділялися райвиконкомом [61]. Радянська влада підвищувала зарплату вчителям і шкільним працівникам. Так, учителі старших (УІІІ-Х) класів в містечку Ярмолинцях отримували від 300 до 800 крб. При цьому у селах зарплата була нижчою ніж в містах [62].

У 1939 р. на території району діяли 25 сільських рад, які спрямовували мешканців працювати над створенням соціально-економічної бази. Так, у 1940 р. Ярмолинецька МТС мала 94 трактори та 24 комбайни і виконувала 62% всіх польових робіт. Імена кращих механізаторів М.Т. Білоуса, С.Ф. Корольчука, О.І. Марусія за досягнення у праці занесли до «Почесної Книги» Всесоюзної сільськогосподарської виставки у м.Москва [5, с.35]. Учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки був бригадир колгоспу «Більшовик» Г.Я. Плахтів, який зібрав по 25 цнт пшениці на площі 29 га [8, с.646].

У передвоєнний 1940 р. активно розвивалося виробництво. Так, маслозавод, на якому трудилося більше 80 працівників, виробив продукції на суму понад 2 млн. крб. Підприємства промислової кооперації до яких входили деревообробна та текстильна артілі, ремонтна майстерні та райхарчокомбінат на яких працювали 158 робітників, виробили продукції на суму понад 8 млн. крб.[3, арк.3; 8, с.646].

Цей період стала до ладу містечкова електростанція, що освітлювала не лише приміщення але і вулиці. Інша, менш потужна електростанція обслуговувала потреби збирального пункту «Заготзерно».

Таким чином у травні 1936 р. за розпорядженням Нардного комісаріату оборони СРСР, поруч із залізничною станцією розпочалося будівництво військового містечка. Містечко зводилося досить швидкими темпами і уже на початку 1939 р. сюди на постійну дислокацію прибула танкова дивізія та артилерійський полк 12-ї армії. З початком Другої світової війни військово містечко на станції Ярмолинці почало жити активними прифронтовим життям, однак, незабаром у містечка з'явилась ще одна функція – пункт прийому полонених,

де утримували поляків, чехів та словаків. Передвоєнні роки розгул беззаконня дещо притих, однак великі випробування належало пройти військовослужбовцям – часина військ з містечка відбула на радянсько-фінляндську війну (1939-1940). Поруч із неоднозначними подіями у зовнішній та внутрішній політиці держави розбудова Яромлинців і району тривала.

3.7. Період німецької окупації (липень 1941- березень 1944 рр.)

Новим випробуванням як для яромлинчан, так і для всього радянського народу став період воєнного лихоліття боротьби з нацизмом.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина та її країни-сателіти розпочали бойові дії проти СРСР. 190 дивізій Вермахту, отримавши наказ А. Гітлера (1889-1945) під умовною назвою «Дортмунд», розпочали втілення стратегічного плану «Барбаросса», що передбачав захоплення СРСР, знищення РСЧА, перетворення на рабів слов'янських народів та інше. У перші години війни було завдано масового артилерійсько-мінометного удару по радянській прикордонній зоні на величезному просторі від Білого до Чорного морів. Одночасно зазнали інтенсивного бомбардування радянські військові аеродроми, залізничні станції, вузли зв'язку, місця дислокації військових частин та їх штаби, військові бази та інше.

В напрямку Поділля наступала група армій «Південь», що мала у своєму складі 57 дивізій і 13 бригад (36% Вермахту) і головного удару було завдано в районі Луцьк – Рівне – Дубно – Броди. Саме тут зосереджувалося одне з угруповань військ вторгнення – танкова група Е. Клейста (1881-1954). Групі «Південь» протистояли війська РСЧА Київського особливого військового округу Південно-Західного фронту під командуванням спочатку М. Кирпоноса (1892-1941), а згодом І. Тюленева (1892-1978) [52, с.70]. Танкова армада Е. Клейста, використовуючи розрив до 50 км., що утворився на вечір 24 червня між радянськими 5-ю і 6-ю арміями, прорвалася у напрямку Житомир – Київ, щоб у взаємодії з 6-ю і 17-ю арміями Вермахту відрізати війська центру і лівого крила Південно-Західного фронту.

Командування РСЧА відповіло контрударом, проте раптового запланованого маневру не сталося, як і не вистачило сил, щоб зупинити ворога. Щоправда бої були запеклими і з обох сторін у них брало участь до 2 тис. танків [52, с.71].

До кінця червня 1941 р. становище військ Південно-Західного фронту ще більше ускладнилося, оскільки танкова група Е. Клейста після нанесення удару в районі м.Дубно ринула на м.Острогоз з метою прорватися в тил основних сил РСЧА у напрямку на м.Житомир. На такий ворожий маневр швидко відреагувала Військова рада фронту і віддала наказ організувати оборону в Остропільському укріпленні на рубежі Старокостянтинів – Базалія – Вишнівець. Командувач фронтом М. Кирпонос направив сюди останні резерви: 24-й мехкорпус, 199-ту стрілецьку дивізію, 21-у повітряно-десантну бригаду. З новою силою розгорілися запеклі бої, однак сил РСЧА, щоб переламати хід подій на свою користь виявилось замало і відступ продовжувався. Вкотре негативно позначилися нестача бойового досвіду, як командирів, так і солдатів через масові довоєнні репресії, застаріле піхотне озброєння, обмеження в необхідній кількості боеприпасів, прорахунки командування і інше. Тому уже через тиждень після початку війни ворог увірвався спочатку у Північне Поділля (29 червня захопив перший населений пункт Кам'янець-Подільської області – с. Білотин Плузнянського району), а впродовж першої декади липня захопив все Західне Поділля [52, с.71-72]. Всупереч існуючій в СРСР військовій доктрині, що «якщо завтра війна», то вона повинна вестись на чужій території, дійсність виявилася зовсім іншою. У трагічне літо 1941 р. РСЧА не змогла, в силу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин, організувати належну оборону і дати відсіч ворогу, при цьому її поразки мали катастрофічні наслідки для населення залишених нею окупованих територій.

З початком радянсько-німецької війни (1941-1945 рр.) по всьому СРСР була оголошена загальна мобілізація. В доповідній записці Ярмолинецького райвоенкома капітана Судорженко про проведення мобілізації у Ярмолинецькому районі зазначалося, що всі приписники запасу викликані, створені також пункти для збору автотранспорту, коней, возів [16, с.42]. Всього з Кам'янець-Подільської області було мобілізовано тоді 100 тис. чол.[52, с.61]. Поруч з мобілізованими до військкоматів потягнулися і добровольці. Так, селянин с. Томашівка

В.І. Рощепоринський звернувся до Солобковецького райвійськкомату з проханням послати його на фронт добровольцем разом з призваними по мобілізації [74, с.27]. Загалом на 29 червня 1941 р. до Ярмолинецького райвійськкомату надійшло всього 15 заяв від бажаючих добровільно піти до лав Червоної армії: чоловіків – 9, жінок – 6, з них комуністів – 3, комсомольців – 5 і 7 безпартійних [74, с.36-37].

Початок війни ярмолинчани відчули з перших днів. Рано вранці 22 червня 1941 р. мешканці військового містечка були підняті по тривозі. На даній ділянці фронту ворогу протистояли військові частини 12-ї армії РСЧА під командуванням генерал-майора П. Понеделіна (1893-1950). Забігаючи наперед вкажемо, що доля бійців 12-ї армії та її командувача трагічно складеться: на початку серпня під Уманню вони потраплять в полон, а самого П. Понеделіна у 1950 р. за такі дії розстріляють.

У перший день війни за наказом командування 12-ї армії війська розпочали рухатись назустріч ворогу у західному напрямку. Танки, артилерійські тягачі з гарматами, вантажівки, гужеві підводи загромадили західне шосе на Городок. Частина війська добиралася іншими шляхами, щоб вчасно виконати завдання і вийти у задані райони та зайняти оборону. Відчувалась неузгодженість в діях військових, а місцями цілковитий хаос. Жінки офіцерів, їх сім'ї намагалися якнайшвидше евакуюватися на схід потягом. Щодо евакуації населення, то більшовицька влада не ставила завданням №1 евакуацію найціннішого скарбу держави – її громадян. Той факт, що під окупацію потрапили десятки мільйонів цивільного люду, слід кваліфікувати як одне з найтрагічніших явищ першого періоду війни, що привело до масової загибелі, Голокосту, вивозу на примусові роботи мільйонів людей. Це була гуманітарна катастрофа більшовицької влади та її системи [52, с.70].

А тим часом воєнком Судорженко доповідав, що в ніч з 23 на 24 червня ворожа авіація скинула вісім бомб поблизу складів воєнного містечка на станції Ярмолинці і шість бомб поблизу с. Соколівка [16, с.42]. Шокуючим для мирного населення став перший наліт німецької авіації, після чого з'явилися поранені, а один зенітник загинув. У перші дні війни більшість цивільного населення із гужовим транспортом району були зайняті терміновим обладнанням заново відведених «посадовчих площадок» військового аеродрому [74, с.37].

Авіаційний наліт повторився 6 липня з більшою силою так, як нацистські льотчики спрямували бомбовий удар по скупченню пасажирських і вантажних потягів та санітарному ешелону – евакошпиталю. Тоді загинули десятки солдат і офіцерів, четверо мирних мешканців с. Нове Село, що розташоване поруч. Руйнувань від бомбардування зазнав і райцентр, через який почали відходили війська і техніка у напрямку на с. Сутківці [4, с.33].

Авангард гітлерівців 17-ї армії Вермахту 8 липня 1941 р. дістався до околиць Ярмолинців. Німецькі мотоциклісти, рухаючись по шосе з південного напрямку, поблизу середньої школи №1, були обстріляні червоноармійцями. Однак, за передовими загонами німців підійшла колона ворожої техніки, у складі якої були також вояки угорського корпусу, що примусило бійців РСЧА відступити перед переважаючими силами ворога. Ворог того ж дня захопив містечко [8, с.647] і розпочався важкий період окупації [5, с.36].

З першого дня окупації озвірілі загарбники почали грабувати населення Ярмолинців та району, затримувати потрапивших в оточення радянських військовополонених, проводили арешти цивільного населення та публічні акції терору. Так, допитаний комісією свідок Гуменюк Г. Ф. 1883 р.н., мешканець с. Грабини (тепер Ярмолинці – Ю. Х.) засвідчив: «9-го липня 1941 р. німецькі солдати зловили у м. Ярмолинці 16 чол. місцевих активістів, привели до мене на город і розстріляли, а мене самого примусили викопати яму, зняти з мертвих взуття і закопати трупи». Тоді ж німці схопили двох радянських танкістів і розстріляли їх на городі громадянина І. Шведа. Нацисти в с. Варинці Ярмолинецького району перестріли біженців – чоловіка 45 р. і жінку 65 р., які йшли шосейною дорогою, і розстріляли їх, про що засвідчив очевидець Олексій Микитович Борецький [54, с.397].

Німецькими загарбниками на території колгоспу «Більшовик» с. Буринець (тепер Ярмолинці – Ю. Х.) був організований в липні 1941 р. пересильний табір для радянських військовополонених «Дулаг», в якому утримувалось понад 5 тис.чол. За свідченнями очевидців, зокрема Борецького О., військовополонених морили голодом, спрагою, один раз на день давали баланду із проса, тому там була висока смертність. Трупи померлих військовополонених гітлерівці вивозили вантажними автомобілями у невідомому напрямку. Свідок О. Борецький розповідав про жахливі картини знущань, як

німець кидав через огорожу рибу, а голодні бійці натовпом кидалися за цією подачкою, одночасно ворожі солдати заставляли інших військовополонених палкою бити тих, хто кидався за їжею, а хто відмовлявся бити своїх товаришів, били самі нацисти. Крім цього, ворожа охорона табору стріляла в натовп полонених, які, будучи голодними, накидалися на їжу, принесену цивільним населенням. Так нацисти розстріляли 16 чол. у таборі, яких на місці і закопали [54, с.397; 75, с.436].

У військовому містечку на станції Ярмолинці залишився неушкодженим ще один *табір для військовополонених*, у якому, як уже зазначалося, до війни утримували полонених поляків, чехів та словаків, тому фашисти, які захопили у липні Ярмолинці продовжили його використання, тепер уже для полонених червоноармійців [16, с.9]. Комендантом табору військовополонених був Шульц. Табір для військовополонених існував під назвою «Шталаг №301» [119, арк.24]. Як свідчать старожили, за гіркою іронією долі сюди потрапили і ті, хто тут служив до німецької окупації. Так, перед радянсько-німецькою війною у військовому містечку відбувалась підготовка молодших командирів для танкових військ. З початком війни всіх курсантів відправили на фронт, але залишилися щойно призовані до лав РСЧА новобранці, які навіть не прийняли присяги. Так ось, перед тим як їм повідомити про початок війни, молодих бійців, в терміновому порядку привели до присяги, озброїли «дідівськими трьохлінійками» Мосіна-Нагана моделі 1891 р. (знаходилася на озброєні радянської армії до 1965 р. – Ю. Х.) і «кинули» проти німців. До лінії фронту бійці добиралися пішки, але, так і не вступивши в бій, були оточені і потрапили в полон. Німці повернули червоноармійців назад до «своїєї частини», але уже в якості полонених. У Кам'янець-Подільській області подібні табори діяли також у Дунаївцях, Деражні, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Старокостянтиніві, Славуті, Шепетівці [16, с.9].

На окупованих гітлерівцями територіях активно впроваджувався «новий порядок», адміністративно-територіальний устрій. 20 серпня вийшов наказ А. Гітлера про утворення з частини захоплених українських територій райхскомісаріату «Україна». Його намісником фюрер призначив гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю і непримиримістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Тоді ж з'явилася директива міністра

окупованих територій Сходу А. Розенберга про адміністративний поділ у райхскомісаріаті «Україні». До нього входило шість генералбецірків (генеральних округів – Ю. Х.) : «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ» і «Таврія» [52, с.94].

Ярмолинеччина відійшла до генеральної округи «Волинь», яка з лютого 1942 р. отримала назву «Волинь-Поділля» і очолювалась поплічником Е. Коха генерал-комісаром Генріхом Шене (Шоне – Ю. Х.). В генеральній округі «Волинь-Поділля» було утворено 25 гебітскомісаріатів. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних одиниць (гебітів): Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинечський. До Ярмолинечького гебітскомісаріату увійшли: Городоцький район (площа 410 кв.км., населення – 32 647 чол.), Михалпільський район (площа 350 кв.км., населення 22 956 чол.), Сатанівський район (площа 435 кв.км., населення – 29 602 чол.) [52, с.95-97].

В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На районному рівні владу представляли районні управи. Керівниками районів призначалися місцеві мешканці. Від керівника району вимагалось виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Керівникам району заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (секція шкільництва) до п'яти працівників. Керівники секцій, у тому числі шкільництва, несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару.

Робота в окупаційних органах місцевого самоврядування оплачувалася гітлерівцями. Так, заробітна плата голови райуправи залежала

від кількості громадських господарств (колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова управи отримував заробітну плату у розмірі 1 тис. крб. Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їх благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада видавала їм грошову винагороду [16, с.7-8].

Окупаційна влада примушувала робітників відновити роботу на попередніх місцях, а селян сплачувати податки продуктами харчування, а у випадку не виконання – передбачалися штрафи. Так, 3 вересня 1942 р. староста Статичнюк повідомляв сільгоспвідділ Солобковецької районної управи, що за невиконання плану хлібопоставки в жителів Бобика К., Волинець Х., Дудика М., Криси В., Манжяя М., Мельник Г., Очеретної М., забрано на загальний двір сім корів [68, с. 315]. Обкладався податками навіть випас худоби. Зокрема в газеті «Вірним шляхом» за травень 1942 р. визначалися правила випасу худоби і вказувалося, що: «Хто хоче пасти корову... мусить заплатити 60 крб. одразу і 20 крб. щомісяця, а за вівцю, свиню чи теля – по 10 крб. За порушення правил – конфіскація худоби» [69]. Розпорядженням ярмолинецького гебіткомісара заборонявся самостійний забій худоби, свиней, телят та овець. Для такої дії потрібно було взяти квиток (дозвіл у коменданта – Ю. Х.), а за порушення німецька влада погрозувала штрафами, тюрмою і навіть смертю [73].

Зміни у впровадженому «новому порядку» зводилися до того, що вся влада зосереджувалася у руках райхскомісара, генерал-комісарів, гебітскомісарів, міських комісарів і різних «шефів» та комендантів, на посади яких призначалися тільки німці, а допоміжна адміністрація повинна була сприяти у поневоленні людей. На перших порах, в кінці липня 1941 р. за відсутності можливості швидко створити власну ефективну окупаційну адміністрацію, заграючи з українським населенням, німецьке військове командування дозволяло українським

патріотичним силам формувати українську допоміжну адміністрацію. Тому похідні групи Організації українських націоналістів (ОУН), що нараховували близько 2,5 тис. підготовлених партійців взялися формувати українські органи влади на місцях. 29 липня 1941 р. на організаційному засіданні було створено Кам'янець-Подільську обласну управу та обласну міліцію. На рівні міст та районів утворювалися міські та районні управи, на сходах сіл обирали сільські управи та старост, встановлювали контроль над господарськими організаціями, установами, пресою, церквою. Так, з організаційного засідання 30 липня 1941 р. дізнаємося що: «Рішено перекинути... рій (озброєний загін – Ю. Х.) з м.Чемеровець під роєвим Кметюком Тарасом до району Городок-Проскурівський для організування північної частини з осідком у м.Фельштині. Рій Солобківці – змінено роєвого зі Стадника Степана на друга Костинюка Мирослава» [75, с. 242-243].

Однак, після спроби ОУН проголосити у Львові та встановити українську державність по всій Україні, німецько-фашистські загарбники змінили тактику і 25 листопада 1941 р. у відповідності з наказом айнзацкоманди Ц-5 розпочали арешти і таємну страту, без суду, членів ОУН, репресії щодо її керівника Степана Андрійовича Бандери (1909-1959) [68, с.310-311].

Для наведення «нового порядку» в Ярмолинцях окружним німецьким комісаром Мертесом Емілем та його помічниками Кунном, Гессенкаером та Покером були утворені органи окупаційної влади – окружна жандармерія, комендатура, поліція, школа поліції і інші. Жандармерію очолив німець Бухгольц (з 19 жовтня 1942 р. – Глоссад – Ю. Х.), якому допомагали Берг та «обер кат» Брикнер Ю. Комендантом табору військовополонених був Шульц. На чолі поліції німці призначили місцевих поліцаїв Колбасюка (ймовірно Ковбасюка – Ю. Х.), а його помічником – Оманського, які на початку квітня 1942 р. замучили в катівнях поліції 10 літніх людей з Ярмолинців і 10 чол. з Фрамполя, після чого їх повісили на деревах і балконах будинків. Ними також були арештовані ні в чому не винні громадяни Бурковський Іван, Бурковський Станіслав, Витер, Пахолюк, Пригладь Іван, Токар і інші, яких на допитах били, застосовували тортури, а після цього вивезли до військового містечка і розстріляли. Тільки по Томашівській сільраді німецькі кати і їх

поплічники знищили 34 чол. мирних громадян, 15 чол. військовополонених і 10 чол. поранених та хворих [54, с.398, 400].

За наказом №5 тим же ярмолинецьким окружним комісаром Е. Мертесом вводилась «комендантська година», згідно з якою заборонялось перебування на вулиці дорослим з 22 год. (з 20 год. дітям до 14 р.) до 5 год. ранку [70]. За будь-яку допомогу членам руху Опору, військовополоненим чи євреям окупаційна влада погрожувала конфіскацією майна та смертю [72].

У зайнятих німцями районах, повідомлялося радянським інформбюро 27 серпня 1942 р., лютували голод і епідемії. Окупанти розгромили аптеки. Лікарям заборонялося надавати радянським громадянам медичну допомогу. У с. Шарівка Ярмолинецького району від різних інфекційних хвороб, передусім тифу, помирали сотні селян. На початку серпня нацисти наказали старості зібрати 30 тифозних хворих у будинку колгоспниці Симоненко. Кати облили будинок бензином і спалили усіх хворих разом з хазяйкою хати, її дочкою і сином [74, с.60].

Під час німецької окупації пошвавилось релігійне життя римо-католицьких громад. Розпорядження райкомісара у червні 1942 р. зобов'язувало протягом 3-х місяців зареєструвати релігійні громади, а всі організаційні рішення приймав райкомісар [71]. Загалом на території Кам'янець-Подільської області до кінця 1941 р. відновили діяльність 18 римо-католицьких парафій, у 1942 р. – ще 10, а до весни 1944 р. римо-католики мали в користуванні 26 храмів і каплиць у Вінківцях, Деражні, Оринині, Летичеві, Славуті, Ярмолинцях [6, с.34].

Фашисти на окупованій території встановили режим терору та репресій, що проявлявся у фізичному знищенні комуністів, військових, євреїв, а також тих, хто їх переховував. Місцем страти гестапівці обрали західну околицю містечка – урочище «Евеліна», а також табір військовополонених у військовому містечку. Пізніше післявоєнною експертизою комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів буде виявлено, що у жовтні-листопаді 1941 р. нацистськими катами проводились масові розстріли полонених червоноармійців. В значній кількості на трупах збереглися головні убори, гімнастерки червоноармійців, що вказує на масовий розстріл військовополонених, які утримувалися в казармі військового містечка. В переважній більшості розстріли проводились шляхом вистрілу звичайною кулею

в затилок, проте траплялися випадки, що вказували на використання розривних куль [54, с.399].

Найбільшою люттю відзначився окупаційний режим у ставленні до єврейського населення. Україна за кількістю євреїв – 2,7 млн. осіб – перед війною займала перше місце в Європі і друге місце у світі. У Кам'янець-Подільській області на той час проживали 121 335 євреїв [68, с.320]. В 1939 р. у Ярмолинцях мешкало 1 264 єврея (61% всього населення). Ще 1312 євреїв проживали у Ярмолинецькому районі, зокрема у селах Фрампіль (нині Косогірка. – Ю.Х.) і Шарівка [83, с.221]. З початком окупації нацисти спробували сіяти міжнаціональну ворожнечу шляхом організації провокацій та залучення місцевого населення до антисемітських акцій (погромів). Євреїв, як ворожу рейху націю, за спеціальними розпорядженнями, відокремлювали від решти населення у резервації, окремі квартали в містах, які отримали назву гетто.

Жахливі події розгорнулися у військовому містечку на станції Ярмолинці восени 1942 р. Місце польських, чехословацьких, радянських полонених зайняли цивільні особи – євреї. На початок окупації їх залишилося у Ярмолинцях понад 1 тис. чол. У липні-листопаді 1941 р. німецька окупаційна влада провела в містечку ряд антиєврейських заходів. Зокрема, була утворена єврейська рада (юденрат), котра повинна була інформувати та організовувати євреїв відповідно до вимог окупаційної влади. Від євреїв вимагалось: носити певну символіку (шестикутну зірку); виконували різні примусові роботи під час яких відбувалося побиття та інше насилля; виходити з міста. Примусові роботи для євреїв гетто передбачали земляні роботи для створення великої дамби, необхідної для будівництва електростанції неподалік Ярмолинців. У квітні 1942 р. голові юденрату гітлерівці наказали відібрати 10 євреїв в якості заручників, які мали бути повішеними за вбивство у містечку німця-чиновника. Свідки стверджували, що голова юденрату вибрав 10 старих і немічних євреїв. Коли до єврейського старости у с. Фрамполі фашисти звернулися з аналогічною вимогою щодо 10-ти заручників, мужній єврей вписав себе першого [120, арк.202].

Ще у червні 1942 р. у самому центрі Ярмолинців (район парку) гітлерівці, за наказом генерального комісара Шене, утворили гетто, начальником якого був очільник жандармерії Бухгольц. Спочатку

утворення гетто не було огороженим колючим дротом, тому, використовуючи вільний вихід, євреї намагалися добути на базарі продукти харчування, однак за це поліція їх ловили, били і, навіть, розстрілювали [54, с.397; 75, с.449]. Згодом гетто гітлерівці огородили і нікого не випускали, тому євреї голодували, адже отримували хлібний пайок лише 200 г на день. Місцеве українське населення допомагало євреям – підносило їжу до загорожі, яку іноді вдавалося передавати. Деяким євреям, особливо дітям, вдалося вижити за допомогою місцевих мешканців, які їх переховували до кінця окупації під загрозою смерті.

У цей же час гетто було утворене і у інших селах Ярмолинецького району. Так, з червня по жовтень 1942 р. подібні поселення євреїв зафіксовані у селах Шарівка та Фрампіль (нині Косогірка – Ю. Х.) куди місцевим мешканцям заборонялося заходити [75, с.450; 118, арк.123-125; 120, арк.202].

У серпні 1942 р. близько 400 євреїв з ярмолинецького гетто відправили до трудового табору в с. Лезнево, що за 6 км від Проскурова. Єврейські в'язні цього табору використовувалися на будівництві дороги.

З кінця жовтня 1942 р. за наказом гебіткомісара Е. Мертеса нацисти почали ліквідацію гетто в Ярмолинцях. Діяли німці шаблонно, за старими шахрайськими схемами. Євреям ряду населених пунктів (м. Городок, сіл Кузьмин, Купин, Косогірка, Михалпіль (нині Михайлівка), Солобківці, Шарівка та інших), що належали до Городоцького, Проскурівського та Ярмолинецького районів оголосили про переведення їх до нових місць перебування, після чого їх загнали на залізничну станцію Ярмолинці у військове містечко, начебто для відправки потягом до Німеччини [5, с.36-37; 83, с.217-218; 120, арк.203].

Про деталі тих жахливих подій Голокосту дізнаємося з архівних матеріалів СБУ у Хмельницькій області, зокрема із свідчень поліцей Мельника Михайла арештованого 21 квітня 1948 р. і переданого до рук правосуддя [53, арк.26-28].

Колабораціонізм на різних рівнях був не рідким явищем під час Другої світової війни, тому одразу після окупації нацистами Ярмолинців в червні 1941 р. Мельник М. був обраний загальними зборами громадян до сільської поліції, куди обрали також Благородного П.,

Нестора М., Славського М., Чижа П. Комендантом поліції було обрано Чижа П., а Благого П. призначили секретарем поліції, решту – рядовими поліцаями... [16, с.164].

У вересні 1942 р. Мельник М., Мельников Т., Петрушка Й. (із числа полонених) поступили до школи поліції в Ярмолинцях. Ярмолинецька школа поліції здійснювала підготовку поліціантів для всієї округи і на той час у ній навчалось до 200 чол. [65, арк. 135]. У поліцейській школі вони навчались три місяці і всі троє залишилися служити поліцаями при Ярмолинецькій окружній жандармерії. У цій школі навчались також Білохвост М. [66, арк.96], Мулик П. [67, арк.297], Осяк В. [64, арк.205], Римар З. [65, арк.199], Скроминський М. [63, арк.198]. В останній місяць (листопад) у поліцейській школі занять не було, оскільки всі поліцаї використовувалися жандармерією і СД (Німецька служба безпеки «Sicherheitsdienst» – Ю. Х.) для охорони, під час конвоювання перед розстрілом радянських громадян єврейської національності і викопування ям у військовому містечку на залізничній станції Ярмолинці.

На початку листопада 1942 г. всіх курсантів вишикували у дворі поліцейської школи, після чого офіцери з СД відібрали осіб, які мали краще взуття і відправили на облаву та конвой євреїв з містечка Фельштин (тепер с. Гвардійське Хмельницького району – Ю. Х.).

За свідченнями очевидця поліцая Мельника М. він особисто приймав участь у двох таких облавах і арештах євреїв. Зокрема, разом з іншими поліцаями виїжджав у м.Солобківці. Там поліцаї оточили містечко і так стояли до ранку. Тим часом німецька жандармерія разом з СД проводили арешти євреїв і на підводах відправили їх до військового містечка Ярмолинців в одну віддалену *чотириповерхову* казарму [53, арк.26-28]. Ряд джерел вказують, що казарма була *триповерховою* [54, с. 397].

В день масового розстрілу (очевидно перша декада листопада – Ю. Х.), вранці всі поліцаї району в том числі Мельник М., були зведені до військового містечка і вишукувались у дві шеренги від виходу з казарми до загорожі з колючого дроту, утворивши, у такий спосіб, живий коридор, по якому мали виводити євреїв до величезних ям на розстріл. Ями знаходились в 100-150 м. від казарми, де утримувалися арештовані євреї. Всього ям було три, одна довжиною до 12 м., дві

інші метрів по 8. Ширина ям 4-5 м, глибина не перевищувала 3 м [16, с.166-167].

За колючим дротом, в 15-ти метрах від казарми, біля воріт стояли групи поліцаїв, які повинні були конвоювати жертви прямо до величезних ям. Мельник М. особисто був в одній із таких груп.

Коли всі приготування закінчили, німецькі офіцери із СД наказали вести першу партію, приблизно 100-150 чол. Коли євреїв підвели до воріт офіцер СД наказав здати всім речі, гроші, золото і далі поліцаї повели їх до місця розстрілу. Біля ями інший офіцер наказував всім роздягатися догола і ставати в чергу до ями, на дні якої стояв інший німецький кат з автоматом, який уже був готовий розстрілювати. По три особи заходили в яму, лягали на землю, а німець пострілом в потилицю скоював убивство, про що свідчив очевидець, поліцай Мельник М. [53, арк.26-28]. Подібні вбивства характерні для військовополонених. Згідно з висновками комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів, розстріли євреїв, в більшості, відбувались автоматними чергами, тому жертви не одразу помирали, а були приречені на жакливу повільну смерть, будучи живо засипаними землею. Кров застигає в жилах від однієї уяви про такі злодіяння нелюдів, а особливо від того, що євреїв арештовували сім'ями і діти гинули разом з дорослими [54, с.398-399].

Спочатку все йшло як задумали вбивці, але після розстрілу першої партії, євреї, що знаходились в казармі, зрозуміли, в чому справа і виходити більше не хотіли, піднявши величезний галас. До казарми побіг перекладач і два німецьких офіцера, один із яких скоро вискочив назад, іншого винесли непритомного, прибитого каменем, а перекладача знайшли, після розстрілу, зарізаним в казармі [53, арк. 26-28]. Існують свідчення поліцайя М. Скроминського про те, що був ще один поліцай на прізвище Островський, якому у казармі євреї відірвали голову, коли той зайшов у казарму для конвоювання чергової партії людей до місця розстрілу [63, арк. 198].

Через піднятий галас і єврейський бунт розстріл було призупинено, хоча німці з поліцаями все намагалися продовжити виведення євреїв з приміщення казарми. Проте євреї почали чинити збройний опір. Із казарми в бік німців і поліцаїв пролунали постріли. Двоє євреїв, один з яких був з гвинтівкою, намагалися прорватися з казарми, але на їхньому шляху стояв кулеметник, і одного з євреїв було убито.

Озброєний гвинтівкою єврей сховався за двері, вистрілив і поцілів у начальника ярмолинецької поліції (ймовірно у Ковбасюка – Ю. Х.) [54, с.400], поранивши його у плече. Мельник М. в той час знаходився поблизу пораненого начальника поліції і лежав на землі, готуючись стріляти в євреїв у випадку спроби прориву [16, с.166].

Інші джерела, на відміну від свідчень Мельника М., вказують на більш потужний опір приречених, в ході якого було убито 16 поліцаїв і 5 нацистів із СД [91, с.226].

Того листопадового дня розстрілів більше не було. Наступного дня на станцію Ярмолинці для підсилення були зігнані поліцаї зі всіх районів округи і навіть викликані додаткові підрозділи з міст Луцька та Старокостянтинова, які прибули сюди на кількох автомобілях. Старокостянтинівську команду очолював гауптшарфюрер СС К. Граф.

А тим часом події продовжували розвиватися за жахливим сценарієм. В казармі, де перебував єврейський люд, було тісно, і спрага допікала живих людей. Цю обставину кати використали, щоб виманити євреїв вийти з приміщення, а тому викотили у двір діжку з водою. Це подіяло і люди почали виходити, набирали воду і безперешкодно заходили назад в казарму. Проте дуже скоро ті, хто виходили по воду назад уже не поверталися. Для того, щоб вивести людей з казарми, нацисти вдалися до підпалу будівлі і, в такий спосіб, викурити людей з приміщення. У закритому дворі казарми збирали у групи до 50 чол., схоплених в такий спосіб чергових жертв, і за вказаною послідовністю розстрілювали [54, с.397-398]. До кінця дня майже всі євреї з казарми були розстріляні. Залишилося небагато молодих людей, які вилізли на дах казарми і спускатися звідти не мали наміру нізащо. Кільком поліцаям вдалось через забарикадовані двері вдертися до казарми на останній поверх, а звідти потрапляти на дах. З десяток молодих єврейських хлопців кинулись з даху і розбилися.

Після закінчення розстрілу Мельник М. особисто бачив багато євреїв, які покінчили життя самогубством (повісилися) в кімнатах казарми – на вікнах і на даху [53, арк. 26-28]., серед яких були троє лікарів [54, с.397]. Трупні євреїв були винесені з казарми і покладено до ями. Німці навмисно залишили з десяток чоловіків, фізично розвинених євреїв, щоб засипати ями, але після закінчення цієї роботи їх також розстріляли. Ями засипали поліцаї, в тому числі Балакер М.,

Вербицький М., Зелін Ф., Мельник М., Мельников Т., Петрушко Й. Всі ці особи брали участь у масових розстрілах єврейського населення і були покарані в судовому порядку [53, арк. 26-28].

Таким чином, за свідченнями поліція Мельника М., на початку листопада 1942 р. до військового містечка в одну триповерхову казарму, було зігнано зі всієї округи **12-14 тис.** громадян єврейської національності [53, арк.26-28, 75, с. 449]. Разом з тим, більшість дослідників даної проблеми вважають, що вказаний показник не перевищував **8 тис.** євреїв, яких впродовж трьох днів розстріляли [4, с.35].

Під час німецької окупаційної влади казарми військового містечка на станції Ярмолинці виконували ще одну трагічну місію. В них у 1942-1943 рр. утримували зігнаних українців для відправки на примусові роботи, як до Німеччини, так і в межах України. В межах України вивозили людей для земляних робіт в Центральній та Південній Україні, де вони заготовляли і відвантажували чорнозем для вивозу до Німеччини [75, с.234-236].

Загалом, вивіз переважно молодих, працездатних робітників на роботу до Німеччини був складовою колонізаційного плану нацистів, що передбачав обезлюднення земель Східної Європи для переселення німців. Цей план нацисти активізували весною 1942 р., коли стало ясно, що «бліцкриг» провалився і А. Гітлер 10 січня 1942 р. директивою «Озброєння 1942» проголосив перехід до концепції тривалої війни на виснаження. Армії Вермахту поповнювали сотні тисяч німецьких новобранців, а дефіцит робочої сили вирішили заповнювати за рахунок населення в окупації. 21 березня для цього було створено спеціальне «Імперське бюро по використанню робочої сили» на чолі з Фріцом Заукелем, колишнім гауляйтером Тюрінгії. Він отримав статус Генерального уповноваженого по праці і підпорядковувався безпосередньо фюреру. У відповідності із запропонованим Ф. Заукелем планом вивіз робочої сили зі Сходу відбувався у 4 етапи. Перший (квітень-серпень 1942 р.) передбачав добровільний від'їзд молоді на роботу до рейху. Для цього була розгорнута широка агітаційна кампанія: об'яви у громадських місцях, газетах, листівки з емким переліком «благ», які чекають на добровольців, кольорові плакати різної величини на зразок: рум'яна усміхнена молода дівчина на кухні біля шафи з посудом витирає білосніжним рушником тарілку. Оптимістична картинка супроводжувалася відповідними

коментарями. Розповідями про закордонний рай рясніли газети про-
скурівська «Український голос», кам'янецька «Подолянин», «Урядові
Дунаєвецькі вісті», ярмолинецька «Вірним шляхом» та інші [68,
с.323-324]. Так, на шпальтах газети «Вірним шляхом» у травні 1942 р.
публікувалося звернення до ярмолинчан: «Українська молодь! З
свідомістю та довір'ям їдьте працювати до Німеччини. Там ви навчи-
тесь багато корисного, побачите високу культуру німецького села,
могутню індустрію та красу німецького міста. Будете поставлені в
добрі умови праці та одержуватиме добру оплату...» [69].

Молодь запрошували безкоштовно переглянути агітаційний
фільм «Дорога до Німеччини», та іншу пропагандистську «кінохро-
ніку». Більше того, навіть організовувалися агітаційно-туристичні
поїздки до Німеччини, а сім'ям тих, хто вирішив добровільно поїхати
до рейху, обіцяли грошову винагороду (180 крб.) та інші пільги.

Спочатку нацистам вдалося загітувати певну кількість добро-
вольців на роботу до Німеччини. У таких випадках організовувалися
показово-пишні проводи «вільних російських робітників», як на той
час називали працівників з окупованого Сходу. Але така назва про-
трималась недовго і була замінена на зневажливе «остарбайтер», тобто
«східний працівник» у становищі раба. Досить скоро з Німеччини
почали надходити листи, в яких попри цензурні заборони пробива-
лася правда про німецький «рай». Остарбайтери просили надіслати
одяг та взуття. Газета також друкувала листи з неволі. Так, подолянин
Синявський Іван до сестри Мотрі, що проживала в с. Якушинцях
писав: «Ти не думай, що мені тут паршиво, мені тут дуже добре. Гроші
одержуємо, харчують добре. Мотря, я одержав (переслані) черевики
і чоботи, так, що я забезпечений...» [69]. Катерина Ніколаєва писала
до родини на станцію Дунаївці: «Нашим дівчатам приходять листи та
посилки, якщо бажаєте, можете мені вислати тоже...» [68, с.324].

Всілякими методами – батога і пряника – поставлене службі
Ф. Заукеля завдання вдалося виконати. На 24 липня 1942 р. до
Німеччини гітлерівці відправили 1 634 794 особи, у тому числі зі
Сходу – 1 300 993, з інших країн – 338 801 [68, с.325].

На другому етапі (вересень 1942 – січень 1943 р.) тільки рейх-
скомісаріату «Україна» поставили завдання до 31 грудня 1942 р.
дати 225 500 робітників і до 1 травня 1943 р. – подвоїти вказану
кількість [68, с.325]. Однак, дуже скоро через звістки з неволі про

важкі умови праці добровільно на роботу уже ніхто їхати не бажав. Хлопці і дівчата, чоловіки і жінки, навіть літні люди і підлітки відправлялися з військового містечка Ярмолинців у неволю примусово. Солобківецький голова Мельник В. С. вирішив побувати в кожному селі, розібратися у ситуації, активізувати діяльність керівників сільських управ. В с. Удріївцях виявив наступну картину: мешканців 1922-1925 р.н., (віком 20-23 роки) які підлягали відправленню на роботу числилося 67. На виклик старости Стефанчука Ф. С. і секретаря управи Петровського Л. І. з'явилося аж 19, із них 13 з різних причин були звільнені від повинності. Проте 44 чол. не з'явилися, явно саботуючи вимоги окупаційної влади [68, с.325].

Намітивши план кожному району, Ярмолинецька окружна влада докладала максимально зусиль аби його виконати. Серед методів які застосовувалися були виклик повістками, арешти з відправкою на збірні пункти, облави, штрафи інші приховані пропозиції (запрошення до клубу на перегляд фільму, в звітти під дулами автоматів – на збірні пункти, на місці роботи доручали занести записку в управу, а звіди прямісінько до Німеччини та інші).

Звинувачують насильно вивезені до Німеччини – Адамчук Михайло Якимович, 1924 р.н., с. Микитені, Ярмолинецького району: «Німці забирали худобу в людей... І от прийшов час коли, брали на роботу в Кіровоградську область на чорнозем, говорили там працювати. Назначили мене, но я не хотів... То батько пішов замість мене, а я вдома лишився... А в сорок другому році... німці пригласили добровільно туди (до Німеччини – Ю. Х.). Кажуть: «Там вам добре буде, побачите Німеччину». Заробите гроші... Но добровольців при мені не було, ніхто не поїхав. А тоді знов. Вже був староста сусіда, складали списки в Німеччину відправляти. Зібрали нас всіх і казали так: «Обов'язково, хто записаний маєте поїхати. Не поїдете спалимо ваше обійстя, вас найдемо і все рівно відправимо». Як відправляли... збір в с. Михайлівці був... А тоді (під конвоєм – Ю. Х.) в поход на Ярмолинці, а там на поїзд. На Ярмолинці ми йшли через Шарівку, Правдівку пішки... Привели нас в Ярмолинці на станцію. А потом виступав їхній гебітскомісар (говорив – Ю. Х.): «Їдьте всьо хорошо будет»... А тоді погрузили, закрили на замок, дальше товарняк, є такі вагони, що ззаду будка, там в тій будці автоматники сидять і разом їдуть. Але поїзд відправився, а тоді там був поворот поїзда і хтось

вискочив, по ньому дали очирідь, я не знаю чи його вбили, чи ні...» [75, с. 234-236].

Марія Федорівна Гладій з с. Тинної, 1926 р.н.: «Коли мені було 15 років мене та інших молодих людей забрали в Німеччину. Одного літнього ранку ми з друзями вийшли на вулицю, щоб погратися, але здійнялася тривога і ми навіть не отямалися як опинилися в темних машинах. Нас привезли на залізничну станцію, всіх під вартою посадили в темні вагони без вікон, які не мали якоїсь нещасної лавочки. У вагонах люди так тісно стояли, що навіть не мали як дихати, були навіть такі, що помирали...».

Василь Олексійович Яворський з с. Тинної, 1923 р.н.: «...Я працював на заводі, де виробляли снаряди. Робота була дуже важка, під нагайкою. Коли одного разу нас вели на роботу, а назустріч військовополонених, один солдат попросив у мене закурити. Я дав сигарету і за це мене відправили в концтабір. Сидів я в одиночній камері, де на голову капала холодна вода. Так просидів три місяці. Коли повернувся в барак з товаришем, то були знесилені голодні. На смітнику знайшли гнилу рибу і з'їли. Товариш помер, не дійшовши до бараку, а мене врятували дівчата з нашого села» [68, с. 325-326].

У вересні 1942 р. генеральний комісар «Волині-Поділля» Г. Шене санкціонував спалення дворів і навіть розстріл тих, хто ухилився від поїздки до Німеччини. Тільки в сусідньому Проскурівському повіті з цього приводу окупанти розстріляли 117 мешканців і спалили 500 будинків. Втікачів відправляли до Кам'янець-Подільського трудового табору, де умови утримання були нестерпними. Такими методами план другого етапу був також виконаний [68, с.326].

Проте поразки під Сталінградом, Курськом вимагали ще більшого поповнення армій Вермахту, а отже заміщення звільнених робочих місць в економічному секторі рейху. Тому на третьому етапі, що тривав увесь 1943 р., німці діяли шаблонно, додаючи певні новації. Так, у розпорядженні Ярмолинецького гебітскомісаріату «Про покарання осіб 1922-1925 рр., які уникають реєстрації» від 15 червня 1943 р. вказувалося: «Цим повідомленням востаннє, що зазначені роки народження 1922-1925, які були зобов'язані з'явитись на огляд, мусять найпізніше до 21.УІ. 1943 р. о 12 годині з'явитись та зареєструватись в Ярмолинецькому лагері, який міститься у воєнних казармах біля вокзалу (бувний воєнний городок). Ті, які були

зобов'язані зголоситися, але не зголосилися, будуть поряд з їхніми рідними покарані:

1. Конфіскація всього рухомого і нерухомого майна (садиби, хати, худоби, продуктів харчування і т.д.).
2. Буде відмовлено у видачі харчових продуктів.
3. Недопущено до роботи, а також до заробітку.
4. При неявці зобов'язаних до поїздки будуть забирати до концтабору.

5. Повідомляємо всіх старост, голів заг. дворів та бригадирів, що будуть застосовані до них штрафи, якщо будуть приймати до роботи чи видавати продукти харчування тим, які зобов'язані до поїздки, або їх рідним. Приймати до роботи мають право лише тоді, коли дана особа матиме від прийомної комісії звільнення.

Далі *відповідатиме ціле село* за своєчасну явку робочої сили на медогляд. Якщо за останній час до 21.VI.1943 р. не з'являться до медогляду, то село буде оштрафовано найменше з кожної душі по 50 крб.

Штрафну суму внести до 28.VI.1943 р. до каси Окружного Комісара в Ярмолинцях, сума штрафу збільшується автоматично ...» [75, с. 134-135].

Якщо на попередніх етапах до Німеччини брали в основному хлопців і дівчат, то в наступному – чоловіків і жінок, і навіть жінок з дітьми. Обіцяний піврічний термін перебування на роботі, яким заманили на німецькі роботи не одну молоду людину, скоро замінили на 2 роки, а пізніше взагалі відмінили про що повідомлялось у місцевій пресі [68, с.326].

У 1943 р. людський ресурс Вермахту вичерпувався, тому німці на окупованих територіях закривали раніш відкриті навчальні заклади – інститути, технікуми, школи, а викладачів, вчителів, студентів і старшокласників віком від 14 років відправляли до Німеччини.

Для того щоб ухилитися від відправки на роботу люди вдавалися до заподіяння навмисного каліцтва. Так у березні 1943 р. насильно була вивезена до Ярмолинців для відправки до Німеччини громадянка с. Маниківці Михалпільського (тепер с. Михайлівка Ярмолинецького – Ю. Х.) району О.Й. Олійник (1924 р.н.). У Ярмолинцях (очевидно станція Ярмолинці – Ю. Х.) утримувалася під вартою на другому поверсі будинку (напевно йдеться про сумнозвісну казарму – Ю. Х.). Не бажаючи йти на каторгу, О. Олійник

вискочила з вікна, поламала ліву ногу і залишилася калікою. Громадянка Л.Л. Кисіль (1925 р.н.) з того ж села, наслідувала приклад вищеназваної, пошкодивши собі праву ногу і також залишилася калікою. Громадянка названого села М.І. Олійник (1916 р.н.), ще у квітні 1942 р. насильно була вивезена у німецьке рабство. Попрацювавши на збройовому заводі півтора місяця, від непосильної роботи дістала каліцтво лівої руки і ноги. Пролежавши 5 місяців у лікарні, її повернули додому як непрацездатну особу [74, с.86].

У 1944 р. з наближенням фронту, вивіз українців до Німеччини носив епізодично-вибірковий характер. Однак далеко не всім трудовим в'язням судилося повернутися додому, а ті хто повернулися пройшли крізь випробування фільтраційних таборів. Більше десятка ярмолинчан померли в неволі від хвороб, були розстріляні, замучені, або загинули під час бомбардувань [4, с.35]. Не можливо не погодитися з думкою: якби нацисти продовжили ще п'ять років посилений вивіз населення краю, то дуже скоро звільнився той «життєвий простір» для переселення аріїв, до чого й вони прагнули. Недарма головного організатора полювання за «білими рабами» Ф. Заукеля на Нюрбергському процесі було засуджено до вищої міри покарання.

За час окупації на каторжні роботи до рейху з Поділля нацистами було вивезено 313 110 чол., у тому числі з Кам'янець-Подільської області – 117 230 чол. [68, с.327], з Ярмолинецького району – 2 015 чол. [74, с.113].

Та населення не скорилося окупантам. У вересні 1941 р. була створена Проскурівська підпільно-партизанська організація. Організатором та керівником її був Микола Андрійович Храновський, який до війни працював секретарем Чернівецького РК КП(б) у Чернівецькій області. М. А. Храновський об'єднав підпільні групи Поліщука (20 чол.), П.М. Семенюка (5 чол.), та інших. Всього на той час було 30 підпільників. На першій організаційній нараді, що проходила на квартирі М. Храновського обрали комітет організації підпільників у складі: П.А. Віганова, Ф.В. Назарова, І.І. Селівнова, П.М. Семенюк, М.А. Храновського. Підпільний комітет розпочав свою діяльність з розміщення своїх членів на підприємствах і установах, створював там підпільні групи, вербував нових членів у навколишніх районах. Комітет вжив заходів для налагодження зв'язку з іншими підпільними групами Кам'янець-Подільської області. Деякі

з них увійшли до складу Проскурівської організації і працювали під безпосереднім керівництвом комітету. Такі групи були в Волочиську, Літині, Меджибожі, Сатанові, Фельштині, Ярмолинцях [75, с.262].

Так в містечку виникла підпільна група, яка підтримувала зв'язок з підпільниками Проскурова протягом 1941-1943 рр. і здійснила ряд акцій.

На території Ярмолинецького району діяла також підпільна група під керівництвом Івана Корнійовича Николюка, який до війни працював секретарем Дунаєвецького райкому КП(б)У. Ще у серпні 1941 р. Кам'янець-Подільським обкомом і ЦК КП(б)У він був направлений у тил противника для організації підпільно-диверсійної роботи і партизанського руху в Кам'янець-Подільській області. Лінію фронту І. Николюк перейшов під прізвиськом С.Ф. Хижняк і влаштувався у Михалпільському районі, що на Ярмолинеччині. Через свою сестру А.К. Кобаєву І. Николюк почав добирати надійних людей для боротьби з окупантами. Перша підпільна група була створена наприкінці вересня 1941 р. на території вказаного району. До її складу увійшли: агроном райземвідділу Л.Ф. Блохчук, редактор газети «Ударник» М.Р. Давидов, машиніст колгоспу «П'ятирічка за чотири роки» О.Ф. Заславський, зав. радіовузлом І.І. Купко, працівник міліції О.С. Побережний. Згодом до підпільної групи були залучені три брати Волкотруби – Володимир, Микола і Сергій та інші. Так склад підпільної групи збільшився до 17 чоловік. І. Николюк, як керівник, прийняв рішення організувати дві групи: одну – диверсійну, а другу – агітаційно-пропагандистську. Керівниками груп призначалися відповідно О. Побережний і М. Давидов.

Диверсійна група активно діяла переважно на східній території Ярмолинецького району впродовж двох років. З кінця 1941 р. свою діяльність підпільна група поширювала у інші місцини, сусідні з Ярмолинецьким районом. За цей час підпільники чотири рази підривали полотно залізниці Коржівці – Богданівці. На Маниковецькому спиртзаводі було випущено з баків понад 500 декалітрів спирту, зіпсовано 150 ц коріандру і 300 ц ячменю.

У 1942 р. підпільно-диверсійна група організувала ряд диверсій і шкідницьких актів у сільському господарстві, спрямованих на зрив збору і вивезення зерна до Німеччини, зниження врожайності

і псування сільськогосподарської продукції. За дорученням І. Николюка, член групи О. Заславський, працюючи машиністом на молотьбі зернових у колгоспі «П'ятирічка за чотири роки» організував роздачу колгоспникам 350 ц зерна. В селах Мазники, Михалківці, Пасічна були знищені молотильні агрегати, що відбулося на зборі урожаю і перешкодило вивозу зерна до райху. Зривалися плани посадки різних культур, збору урожаю цукрових буряків, мобілізації коней для вермахту.

Підпільно-пропагандистська група також провела значну роботу. Зокрема, член групи Купко використовуючи Михалпільський радіовузол, систематично приймав повідомлення радянських радіопередач і зведень Радіоінформбюро. Ці повідомлення розповсюджувалися серед населення усно і листівками членами групи. Агітаційною роботою займалися особисто І. Николюк, М. Давидов, Йонко, вони ж організували випуск трьох видів листівок загальним тиражем 1 тис. екземплярів із закликом саботувати виїзд людей на роботу та вивіз сільськогосподарської продукції до Німеччини. Тому гітлерівцям зі сходу Ярмолинецького району вдалося вивезти лише не більше 300 чоловік замість запланованих 5 тис. У березні 1942 р. пропагандистська група зірвала намір німецьких окупантів, які намагалися шахрайським методом вивезти 1 500 чол. на спорудження оборонних укріплень на Дніпрі.

Підпільна група І. Николюка надавала значну підтримку єврейському населенню. Підпільники організували збір продовольства для єврейських родин, що опинилися у скрутному становищі, а під час єврейських розстрілів близько 100 євреїв переправили на територію, окуповану румунами [74, с.216].

На початку 1943 р. підпільники зазнали провалу, тому частина патріотів потрапили під арешт і були розстріляні. Загинули брати Семен і Микола Волкотруби, О. Побережний [74, с. 217; 75, с. 269], постраждали робини Михаліних, Монастирських та багато інших героїв [4, с.33-35].

Поруч із боротьбою підпільників у 1943 р. на території області активізувався партизанський рух. 27 квітня 1943 р. було утворено Кам'янець-Подільський обласний штаб партизанського руху на чолі з командиром партизанського з'єднання Степаном Антоновичем Олексенком (1904-1976). Під керівництвом підпільного обкому,

очолюваного С. Олексенком, в тилу ворога діяло 37 партизанських загонів, об'єднаних у 5 з'єднань (понад 10 тис. партизанів), які героїчно проявили себе в районі Шепетівки [75, с. 247].

А тим часом, після провалу частини підпільних груп Ярмолинеччини, І. Николюк разом з Йонком організують нову підпільну групу із 17 чоловік. Ця група здійснила два збройних напади на станцію Коржівці (відтинок Проскурів – Деражня), убивши при цьому сім угорців і одного жандармського вахмістра. Пізніше, наприкінці 1943 р. на базі цієї групи виник партизанський загін, яким керував Володимир Волкотруб [74, с.217; 75, с.267-269]. Тоді ж партизани одного із підрозділів з'єднання під командуванням І. Никалюка розгромили у Ярмолинцях поліцейський відділок і забрали зброю [8, с.647].

З метою координації дій підпільних груп і партизанських загонів І. Николюк, який на той час виконував обов'язки секретаря підпільного обкому КП(б)У, скликав нараду керівних підпільних працівників Барського, Миньковецького, Михалпільського і Новоушицького районів, яка відбулася 13 грудня 1943 р. у с. Жабинці. Штаб партизанського руху розгорнув масштабну роботу по об'єднанню розрізнених груп і дій дрібних партизанських загонів. Вже на початку січня 1944 р. штаб організував 13 партизанських загонів, у яких налічувалося 896 чол. які проводили бойові операції в тилу ворога, у тому числі на теренах Ярмолинеччини [75, с.269].

У південно-західних районах Кам'янець-Подільської області переважно на Чемеровеччині діяла підпільна група на чолі з Й.І. Протоцьким (до війни працював директором середньої школи в с. Кутківцях). До складу підпільників входили І.І. Мельник, Й.Й. Сирваровський, М.Т. Тоскалюк, А.І. Цвігун. На початку 1943 р. підпільна група переросла у партизанський загін ім. Чапаєва, який очолив М.Т. Тоскалюк, а до війни працював заввідділом народної освіти Чемеровецького району. Крім бойової роботи, у партизанському загоні займалися виготовленням листівок для масової агітаційної діяльності. Агітаційні листівки розповсюджувалися у Ярмолинечському та інших районах [74, с.220-224].

Одним з головних напрямків боротьби партизан була «рейкова війна». В наказі від 31 грудня 1943 р. Українського штабу партизанського руху, партизанському з'єднанню під командуванням

Антон Захаровича Одухи (1910-1967) вказувалося: максимально порушувати рух на залізничних ділянках, серед яких знаходилась «Чортків – Ярмолинці – Проскурів» [74, с.154]. В аналогічному наказі по з'єднанню партизанських загонів на Поділлі та Волині під командуванням С. Олексенка про активізацію бойових дій партизанських загонів у районі залізничної магістралі Жмеринка – Проскурів – Волочиськ 31 січня 1944 р. вказувалося: «За 5-6 днів вийти в райони – Сатанова, Ярмолинців, Михалполя, Деражні, Вовковинець і приступити до диверсій на залізниці...» [74, с. 158; 75, с.253-254]. Наказом від 5 лютого 1944 р. по Кам'янець-Подільському обласному штабу партизанського руху було створено нове партизанське з'єднання з метою розвитку партизанського руху у південних районах Кам'янець-Подільської області під командуванням І.Я. Шишка. У його одне із завдання входило: приступити до диверсій на залізниці Проскурів – Ярмолинці – Гусятин [74, с.161-162].

Діяв на Ярмолинеччині також національний рух Опору Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН-УПА). Остання знаходилася у протистоянні як до військ Вермахту, так і до Червоної армії. З окупаційними військами, під час їх відступу, бойові зіткнення ОУН-УПА не були поодинокими явищами. В свою чергу між ОУН-УПА та підрозділами РСЧА розгорнулася запекла тривала боротьба, що розгорілася з 1942 по 1956 рр., а місцями аж до 1961 р. Сталінський режим проводив імперську політику, спрямовану на дискредитацію національно-визвольного руху з кінцевою метою його цілковитого знищення. За допомогою різних пропагандистських заходів робилося все, щоб витравити з свідомості людей справжні наміри ОУН-УПА, роз'єднати український народ, розділити його на «західників» і «східняків». Така сталінська політика посилилася тоді, коли РСЧА вступила на територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей. У березні 1944 р. армійські групи УПА-Південь та УПА-Схід перебували у скрутному становищі. Щоб поліпшити свою справу, їм потрібно було терміново перейти з лісо-степових районів Поділля на лісисту Волинь, прориваючись через німецько-радянський фронт та залишаючи на місцях свої підпільні осередки [82, с.461].

Підпілля ОУН(б) (послідовники С. Бандери – Ю. Х.) Ярмолинеччини, до складу якого увійшло 19 осіб, очолив В. Захарчук.

Підпільники створили первинні осередки у селах Косогірка, Левківцях, Новій Соколівці, Сутківцях. Підпільна націоналістична група «За Україну», що діяла у с. Крупець на чолі з І. Олійником, розповсюджувала націоналістичну літературу, рятувала населення від нацистського рабства, переховувала євреїв та військовополонених [55, с.112]. Пропагандистська діяльність підпільниками розглядалась як «особливий вид збройної боротьби». Вони закликали, через поширені листівки, вояків РСЧА, червоних партизан допомагати УПА боротися за Самостійну Соборну Українську Державу в Україні. В окремих листівках-зверненнях: розкривалась брехливість сталінської пропаганди; зривалась з Й. Сталіна маска визволителя і носія волі народам Європи; виставлялась його персона, у світлі жорстокого окупанта й поневолювача українського народу [82, с.463].

Таким чином, нацисти на окупованій території Ярмолинецького району, як і в інших регіонах Поділля, протягом неповних трьох років встановили режим тотального насильства. Ярмолиниччину виділяла концентрація в містечку багатьох підприємств, організацій, складів, зокрема елеватора хлібопродуктів та залізничної станції. Та найдорожчими завжди залишалися люди. Гітлерівці знищили десятки тисяч мирних мешканців та військовополонених, вивезли до Німеччини кілька тисяч юнаків і дівчат, завдали краю важких матеріальних, фінансових, людських демографічних втрат. Найбільшою люттю відзначився окупаційний режим у ставленні до єврейського населення. Через залізничну станцію Ярмолинці до рейху було відправлено, за рахунок стягнених податків і відкритого пограбування населення, сотні тисяч тонн нагробованого збіжжя, тисячі голів великої рогатої худоби, свиней. Та населення не скорилося окупантам. З вересня 1941 р. виникли ряд підпільних груп для боротьби з окупантами. Одні з них були викриті гітлерівцями, інші – переросли у партизанські загони, які успішно орудували на Ярмолиниччині. Діяв тут також національний рух Опору ОУН-УПА, що протистояв як військам Вермахту, так і РСЧА. Між ОУН-УПА та підрозділами РСЧА розгорнулася запекла боротьба, що тривала понад десятиліття після закінчення Другої світової війни.

3.8. Визволення Ярмолинеччини від німецько-фашистських загарбників (березень 1944 р.)

Весна 1944 р. принесла мешканцям Поділля довгоочікуване визволення. Очищення Ярмолинеччини від загарбників здійснювалося військами 1-го Українського фронту у березні 1944 р. Командувачем військами цього фронту був призначений 1 березня маршал Г. К. Жуков (1896-1974), який змінив на цій посаді генерала армії М.Ф. Ватутіна (1901-1944). Г. Жуков з військами 1-го Українського фронту мав взаємодіяти з 2-им Українським фронтом під командуванням маршала І.С. Конєва (1897-1973). Вранці 4 березня бойові підрозділи фронту, після артилерійської підготовки розпочали, розроблену Генштабом, Проскурівсько-Чернівецьку операцію, що тривала до 17 квітня 1944 р. Метою операції був розгром основних сил гітлерівської групи армій «Південь», якими командував спочатку генерал-фельдмаршал Е. Манштейн (1887-1973), а з 31 березня генерал-фельдмаршал В. Модель (1891-1945).

Дивізії Вермахту уже не могли утримувати фронт суцільним, тому, виконуючи наказ свого головного командування від 8 березня, гітлерівці перейшли до створення системи потужних укріпрайонів та опорних пунктів, котрі повинні були захищатись до останнього патрона, навіть у випадку оточення. Найближчим укріпрайоном оголошувалось м.Проскурів. В зв'язку з цим, в район наступу 1-го Українського фронту поспіхом прибули 15 ворожих дивізій, із них дев'ять танкових, у тому числі танкова дивізія СС «Адольф Гітлер» з під Умані в район Базалії [101, с.8], яку раніше гітлерівці планували відправити на Захід для відновлення [77, с.84; 104, с.42]. Більше того з Нормандії (Франція) було екстренно передислоковано сюди цілий есесівський корпус в кількості 300 танків [104, с.2]. Таке перегрупування сил привело до різкого зростання опору ворога, а також до кількох сильних контрударів.

Одним із опорних пунктів у німецькій обороні був район Ярмолинців. Ще після поразки на Курсько-Орловській дузі (липень 1943 р.) німці зосередили на західних околицях містечка величезну кількість боеприпасів, зброї та амуніції і розмістили їх на складах на захід від містечка в районі «Евеліни» та Чорного лісу. При наближенні

РСЧА до містечка ці склади, з величезною кількістю боєприпасів, нацисти висадили у повітря, при цьому вибухи було чути за десятки кілометрів. «У той же час, чимало боєприпасів ще залишилося неушкодженими, а тому були небезпечними для населення і особливо підлітків, які пізніше легковажно намагалися розбирати їх щоб отримати порохову складову», – пригадував згодом ярмолинчанин Хоптяр А.С. (1932-2003).

17 березня 1944 р. РСЧА прорвала німецьку оборону в районі Волочиська і 1-а та 4-а танкові армії, вийшовши на оперативний простір, рушили на південь в напрямку на Кам'янець-Подільський [101, с.9].

Найбільш потужного удару по ворогу 21 березня завдав 1-й Український фронт. Такий стратегічний маневр командування відбувся в межах запланованого другого етапу Проскурівсько-Чернівецької операції. Головний удар РСЧА спрямовувався в стик ворожих 4-ї і 1-ї танкових армій у загальному напрямку Тернопіль – Чортків, силами 60-ї і 1-ї гвардійської та 3 і 4-ї танкових армій, що мали на озброєнні 542 танки і САУ. Їх дії підтримувала 2-а повітряна армія. Потужним ударом підсилена оборона ворога була прорвана уже у перший день, а до кінця другого дня прорив розширився до 180 км. по фронту і 50 км. в глибину [77, с.83-84] (див.: додатки). 23 березня 1944 р. 3-я гвардійська армія генерала П.С. Рибалко (1894-1948) одержала завдання обійти Ярмолинці із заходу та півдня і наступати далі на Бар. Проте одразу виконати це завдання не вдалося, оскільки фронт в районі Нового Села, Томашівки і залізничної станції був добре укріплений німецькою обороною. 25 березня розвідка РСЧА донесла про велике скупчення автотранспорту, танків і обозів ворога, що відступав з Проскурова по шосе на Ярмолинці [74, с.294]. 25-26 березня в районі містечка та станції Ярмолинці ворог зробив більше чотирьох спроб контратакувати, тому довелося разом із 3-ю гвардійською танковою армією відбивати наступ піхоти і 25-30 танків гітлерівців [101, с.33,37,38]. У другій половині дня 26 березня гітлерівці продовжували відчайдушно оборонятися, час від часу контратакуючи. Боротьбу з ворогом ускладнювала погода. В ті дні сніжило та моросило при нульовій температурі, тому ґрунтові дороги стали не проїзні [101, с.41-42].

Врешті-решт, втримати оборону ворогу не вдалося і, повільно відступаючи у напрямку на Городок та Соснівку, гітлерівське

командування відчайдушно намагалося стримувати просування РСЧА. Три доби гриміли бої на цій ділянці фронту, в ході яких обидві сторони несли великі втрати у живій силі і техніці. 25 березня частини 309-ї стрілецької дивізії 17-го гв. стрілецького корпусу пройшли маршем з району Городка через Жилинці у напрямку на Фрампіль і на 16-00 досягли Солобківець, Соснівки і Томашівки. Ще три дивізії – 17-а, 68-а і 147-а вели бої з танками і піхотою противника поруч з 309-ю на рубежі східна і північна околиці Нового Села, південно-західна околиця Ярмолинців, Соколівки, північний захід від Солобківців і Глушківців. Внаслідок оперативного наступу РСЧА значні сили ворога опинилися в ніч на 26 березня в оточенні на південь від Ярмолинців (з умовним центром в Дунаївцях – Ю. Х.) аж до самої р. Дністер. У кільце потрапили понад 21 гітлерівська дивізія, у тому числі 10 танкових, 11 піхотних, загальною чисельністю до 200 тис. чол. [77, с.87-88]. Над фашистами нависла реальна загроза «нового Сталінграду». Для прориву з оточення гітлерівці терміново перекинути сюди з Франції та Угорщини свіжі сили [101, с.9]. Тому 1-му Українському фронту просто не вистачило військових ресурсів, особливо танків, щоб щільно закрити «котел» і остаточно знищити німецьке угруповання [76, с.340, 343; 101, с.18] (див.: додатки).

Звільнення ряду населених пунктів Ярмолинського району не було остаточним. Саме у ті дні німецьке командування спланувало прорив з оточення і відхід на захід основних сил 1-ї танкової армії під командуванням генерал-полковника Ганса-Валентіна Губе (Хубе) (1890-1944), тому бойові групи «рухомих котлів» почали пробиватися з «ярмолинсько-дунаєвського» оточення вздовж р.Дністер, міцно утримуючи шосейні дороги.

А тим часом, розгорілися запеклі бої південніше визволеного 25 березня м.Проскурова. Залишки розбитого у цьому районі 59-го корпусу військ Вермахту отримали наказ відступати по шосе на Ярмолинці і далі на Городок. Орієнтація на прорив від Проскурова дозволила гітлерівцям вивільнити бойові частини і зібрати у Ярмолинцях сильний танковий кулак. У 59-му корпусі навіть була створена, так звана «танкова група Вальденфельса» у складі 6-ї, 11-ї, 19-ї танкових дивізій [104, с.223]. До вказаної групи входило 37 танків, переважно «Тигрів» і «Пантер» (підрахунки авторів).

25-26 березня в районі містечка та станції Ярмолинці ворог зробив більше чотирьох спроб контратакувати, тому довелося разом із 3-ю гвардійською танковою армією відбивати наступ піхоти і 25-30 танків гітлерівців [101, с.33,37,38]. Боротьбу з ворогом ускладнювала мінлива погода. Однак, гітлерівцям вдалося своїми контрударами атакували радянські підрозділи у фланг і домоглися ситуативного успіху. 26 березня о 10-00 в районі Ярмолинців нацисти розсікли на кілька частин, неабияк виснажені в попередніх боях, дивізії РСЧА, блокували їх і, прорвалися в західному напрямку на Пільний Олексинець, через який пролягає шосе Ярмолинці – Городок [104, с.224]. Ворогу вдалося знову заволодіти Новим Селом, що на трасі Ярмолинці – Косогірка. У другій половині дня 26 березня гітлерівці продовжували відчайдушно оборонятися, час від часу контратакуючи 68-му гв. стрілецьку дивізію [101, с.218]. О 16-00 від 13 до 15 гітлерівських танків і до роти автоматників від Солобківців по шосе повели контрнаступ на Савинці, які обороняла 309-та стрілецька дивізія. О 18-00 противник оволодів Савинцями, а в 19-00 6 танків увірвалися у Косогірку, що створило загрозу підрозділам 395-ї стрілецької дивізії у Соснівці. В результаті втрати Савинець і Косогірки частини 309-ї дивізії опинилися відрізнаними від основних сил фронту і вимушені були відійти у південному напрямку [76, с.344-345]. Проте сюди підійшли 17-й гвардійський і 47-й стрілковий корпуси і за підтримки 3-ї танкової армії зав'язали бій на знищення напівоточених та розрізнених підрозділів ворога [101, с.46].

І все ж, після запеклих боїв з танковими групами Вермахту 27 березня 1944 р. воїни 18-ї армії 167-ї стрілецької дивізії та 91-ї танкової бригади, внаслідок форсованого наступу з півночі і заходу, уже в першій половині дня до 14-00, все ж визволили Ярмолинці від ворога [101, с.14, 45, 204]. А першими увірвалися в райцентр бійці батареї самохідних артиллерійських гвардії капітана П.П. Крюковецького. І сьогодні САУ-152 стоїть на постаменті (зведеному у 1989 р. – Ю. Х.) при в'їзді у Ярмолинці з боку Кам'янець-Подільського.

Оточені гітлерівці, у другій половині дня 27 березня, одночасною контратакою, відступаючих танків із району Ярмолинців і Солобківець, вирвалися у район Фрамполя і Савинець. Червоноармійці 17-ї і 47-ї стрілкових дивізій разом з 3-ю танковою армією вели бої на знищення напівоточених та розрізнених

підрозділів ворога на вогневому рубежі – сіл Тинна, Мала Тернавка, Томашівка, хутора Дубина [101, с.46].

Гітлерівці почали поспіхом відступати. За даними авіарозвідки до 2 тис. автомашин рухалися в напрямку Ярмолинці – Дунаївці – Жванчик – Студениця [101, с.47]. Наступного дня, 28 березня, південніше Ярмолинців РСЧА знищила полк ворожої піхоти, захопили 21 танк, 10 броневих автомобілів, 14 автомашин з вантажем та інше [74, с.298]. 29 березня РСЧА звільнила с. Солобківці [74, с.298-299], а 2 квітня за підписом маршала Г.К. Жукова було пред'явлено ультиматум до гітлерівців, які потрапили в оточення. В ультиматумі гарантувалися: життя, безпека, нормальне харчування, медична допомога, право носити військову форму, погони, ордени. Більше того, офіцерам обіцялося право носити холодну зброю і, навіть, мати особисті транспортні засоби! [101, с.49-50; 104, с.254].

Дорогою ціною далася перемога. У боях за Ярмолинці загинули 215 червоноармійців. Втрати ворога становили понад 100 танків і самохідних гармат до 5 тис. чол. вбитими та полоненими [5, с.38; 8, с.647; 101, с.14, 204]. Захоплені чималі трофеї: автомашин – 400, гармат – 30, 20 складів з боєприпасами і амуніцією [101, с. 204, 262].

28 березня 1944 р. партизанські загони і підпільні організації Ярмолинеччини під керівництвом І. Николюка з'єдналися з РСЧА. Після цього 150 цивільних осіб з лав партизанських загонів були направлені на господарську і радянську роботу. Решта людей, разом з матеріальною частиною, передавались відділам комплектування армійських військових підрозділів і продовжили військову службу [75, с.271]. Одразу після визволення містечка розгорнув діяльність військкомат і всіх, хто не мав звільнення від призову за станом здоров'я – призвали до лав РСЧА.

Масовим став героїзм ярмолинчан на фронтах війни. Навіднику 493-го винищувального протитанкового полку сержанту С.І. Хоптяру 10 квітня 1945 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу за спалених ворожих 9 танків, 4 бронетранспортери, 12 автомашин з боєприпасами та інше [105, с.14]. На жаль, за кілька днів до капітуляції, 30 квітня Степан Іванович загинув смертю хоробрих під час наступу на Берлін [7, с.251-253]. Ім'ям хороброго артилериста була названа середня школа №2 в Ярмолинцях, одна з вулиць містечка, а на будинку, де він проживав, встановлено пам'ятну дошку. На краю

поля, при повороті на с. Сутківці встановлено пам'ятний знак з ім'ям героя [5, с.38].

Чимало інших земляків-фронтовиків виконали свій обов'язок до кінця, здійснили бойові подвиги і повернулися з бойовими нагородами. Серед ветеранів-героїв – Г.Ф. Горбатенко, М.М. Малюк, Ю.М. Перебийносок, П.К. Посікера, І.Ф. Тарасов, Г.С. Хитряк, Любов Бернада, Євдокія Кульба, Марія Мазур та інші [105, с.14-15].

Перемога далася нелегко, оскільки 423 воїни-ярмолинчани загинули на полі бою, померли від ран чи пропали безвісті. Їх імена виписані на гранітних плитах меморіалу «Загиблим воїнам-односельчанам» та занесені у «Книгу Пам'яті України» [5, с.39].

За період окупації Ярмолинеччини гітлерівцями було знищено десятки тисяч мирних жителів, заподіяно господарству чималої шкоди. Для розслідування злочинів німецько-нацистських загарбників ще у березні 1943 р. створювалася обласна комісія у складі: Устенка А. (голова комісії), Ковбасюка А. (заступник голови), Крикливого В., Лапчинського Г., Руденка, Тонкочеева Г., Хоптяра П. Чауша, Шика Б., [75, с.392-393]. Значну роботу по встановленню і розслідуванню злочинів нацистів в Ярмолинецькому районі провела районна комісія, що розпочала роботу 20 червня 1944 р. у складі: голови комісії Томашенка П. К. (голови виконкому Ярмолинецького району) та членів комісії Бохонського Ф. А. (райпрокурора), Заїкіна А. А. (капітана медичної служби в/ч № 05879), Заокіпної К. (колгоспниці), Осипенко Ф. П. (лікаря), Ремовського М. Д. (головного лікаря райлікарні), Селітреннікова О. (священника), [51, арк. 2-4].

Комісія шляхом проведених розкопок та досліджень виявила, що на території військового містечка станції Ярмолинці знаходиться *шість великих ям довжиною 35 м., шириною 7 м., глибиною 3 м. В одній із них укладено 10 шарів трупів в кількості близько 8 тис.чол. В п'яти інших – понад 7 тис.чол.* [54, с.398]. *Як уже зазначалось, за період окупації нацистськими нелюдами було знищено у військовому містечку станції Ярмолинці 15-20 тис.чол. мирних мешканців чоловіків, жінок, дітей* [54, с.400; 74, с.113; 75, с.449], *у тому числі 5 тис. чол. військовополонених* [74, с.113].

Таким чином, в ході розробленої Генштабом Проскурівсько-Чернівецької операції Ярмолинці 27 березня 1944 р. були визволені від гітлерівців. Нелюдськими зусиллями далася перемога, так, як

понад 400 воїнів ярмолинчан загинули на полі бою, померли від ран чи пропали безвісті, а у боях за Ярмолинці віддали своє життя 215 солдатів і офіцерів [8, с.647]. За період окупації нацистськими нелюдьми було знищено у військовому містечку станції Ярмолинці 15-20 тис. чол. мирних мешканців чоловіків, жінок, дітей у тому числі 5 тис. чол. військовополонених. Роки не владні над пам'яттю народу. У наших серцях вічно житиме безмежна вдячність захисникам вітчизни, героям-визволителям. Тому турбота про ветеранів війни і тилу постійно повинна бути в полі нашого зору. Надання допомоги у розв'язанні невідкладних проблем ветеранів, покращення їх соціального становища, повинні бути серед головних завдань органів державної влади.

3.9. Рух Опору ОУН-УПА (травень-грудень 1944 р.)

Визволення Ярмолинців, як і всієї території України не зупинило Рух Опору загонів УПА. Так, архівні джерела за травень-червень 1944 р. свідчать, що в Ярмолинецькому, сусідньому Вовковинецькому та інших районах області боротьба українських патріотів тривала у різних проявах від агітації до фізичної розправи з представниками комсомольсько-партійного активу, працівниками міліції, підрозділами НКВС, НКДБ, МДБ СРСР [75, с.256-258].

Архівні документи свідчать про існування чіткої організаційної структури в боротьбі за незалежну Україну. Зокрема, що на території сучасної Тернопільської області знаходився обласний провід ОУН по Кам'янець-Подільській області. З обласним проводом підтримував зв'язок окружний провідник. Окружними провідниками були в різний час: 1-ий округ Ярмолинецький (провідник «Тарас»); 2-ий округ Чемеровецький («Хмара»); 3-ий Смотрицький («Волох»); 4-ий Кам'янець-Подільський («Гроза»). При проведенні чекістсько-військових операцій впродовж зими 1944-1945 рр. були викриті і загинули окружні провідники «Тарас» і «Волох» [75, с.315].

Проте боротьба тривала. Так, за оперативними даними НКВС, 6 листопада 1944 р. військово формування вояків ОУН, одягнених у форму червоноармійців в кількості до 80 чол. на 19 підводах,

озброєними 2-ма станковими кулеметами, 4-ма ручними кулеметами, прибули з Тернопільщини в район с. Нігин (тоді Смотрицького району) і вирушили рейдом у напрямку с. Фрампіль Ярмолинецького району. Командиром загону був провідник на псевдо «Лис-Ластівка» в чині капітана Червоної армії. Проте оунівців очевидно попередили, що міліціонери НКВС влаштували під Фрамполем засідку, тому повернули у напрямку с. Куява того ж району. В сільраді села бійці діяли шаблонно: зняли телефонний апарат, нищили документи радянської влади, реквізували 5 000 крб., в колгоспі взяли 2,5 ц цукру, 2,5 ц муки, арештували голову колгоспу Кахановського Й. Ф. і трьох червоноармійців. Після цього через с. Мудриголови Городоцького району загін продовжив свій рейд по лісах у напрямку на захід до Сатанівщини [75, с.316-317].

Інше військове формування ОУН, під проводом командира на псевдо «Гроза», 22 листопада прибуло в с. Татариски Солобковецького району. І знову діяли бійці за відомою схемою: переривали телефонний зв'язок, знищували документацію, реквізували харчі. У цей же день опергрупа Солобковецького РВ НКВС вступила в бій з борцями за незалежну Україну, в результаті чого одного месника було убито, п'ятеро поранено, а одного взяли в полон. Із показів полоненого бійця ОУН дізналися, що боївкою командує на псевдо «Гроза», його заступник на псевдо «Розбійник», чисельність групи орієнтовно 70 чол. на озброєнні яких 8 ручних кулеметів, до 40 автоматів, решту – гвинтівки [75, с.317].

З 20 по 26 грудня бойовим рейдом по території Кам'янець-Подільської області пройшов загін бійців ОУН в кількості 30 чол. під проводом «Тараса». Зокрема, оунівці побували і в селах Фрампіль, Сказинці Ярмолинецького району. Діяли за вказаною вище схемою. Для переслідування і ліквідації вояків були направлені оперативні групи Ярмолинецького та сусідніх РВ НКВС і один підрозділ міліцейських кавалеристів. Міліціонерам вдалося нав'язати бій народним месникам. Після бою вояки ОУН відійшли на територію Тернопільської області [75, с.319].

23 грудня в с. Барбарівка Солобковецького району відбувся бій вояків ОУН-УПА з оперативними групами Солобковецького та Віньковецького РВ НКВС та підрозділом міліцейських кавалеристів. В результаті вояки зазнали значних втрат, адже загинуло тоді 31 чол.,

а решта – розчинилися у лісі. До рук міліції потрапило озброєння відбите у месників: 2 ручних кулемети, 19 гвинтівок, 4 пістолети, 900 набоїв. На полі бою енкаведисти підбрали до 400 листівок національно-патріотичного змісту. Із допитів місцевих мешканців міліції стало відомо, що військове формування оунівців діяло під проводом «Наливайка» у якому знаходилось понад 200 вояків і що він планував рейд у східному напрямку – на Вінницьку область. Однак, після бою вояки вимушені були відмовитися від попередніх планів і залишатися у місцевому лісі [75, с.321]. В зв'язку з цим 29 грудня сюди прибули автоматники однієї з військових частин (близько 80 чол.) і оточили місце відпочинку групи бійців УПА. Розпочався запеклий бій що тривав годину. Загинули воїни УПА кулеметник Тарас, стрілець Жарко, поранено стрільця Чуя і Сливку, які від ран померли. З міліцейської сторони вбитими було близько 10 чол. Упівці прорвалися до лісу і відірвалися від переслідування у західному напрямку [75, с.282].

Загалом Рух Опору методом рейдів, переважно у Західній Україні, тривав до початку 1960-х рр.

3.10. Перехід до мирного життя та відбудови (1944-1950 рр.)

Одразу після визволення Яролинців 1 квітня 1944 р. відновили роботу радянські установи і мешканці містечка приступили до відбудови зруйнованого господарства. Героїчно довелося потрудитися ярмолинцям, адже нацисти заподіяли збитків на 6,6 млн.крб. [8, с.547]. Робітники і службовці райцентру включилися в широкомасштабну діяльність по відновленню зруйнованих війною будинків, впорядкуванню вулиць, парків, комунікацій. Мінімальний відробіток для кожного працездатного складав 40 год. Райвиконком зобов'язав керівників розпочинати робочий день о 7-й год. ранку. До відбудови містечка залучали також червоноармійців. Про фінансові витрати та вкладення коштів у різні сфери суспільного життя свідчить бюджет Ярмолинецького району на 1945 р. Аналіз бюджету показав, що прибутки становили 1,9 млн. крб., при цьому дотації склали

2,4 млн. крб. Найбільше коштів виділялося на освіту (2,6 млн.) управління (0,8 млн), охорону здоров'я (0,6 млн.) [9, арк.61].

Для відбудови райцентру була створена будівельна організація під назвою «Ремонтно-будівельна дільниця», керівниками якої були А. Богатиков (до 1953 р.), В. Димінський. Впродовж 20-ти років будівельниками керував П.Ф. Гетун, пізніше Б.В. Грох, У.Ф. Бобко, А.Б. Краснодович, також 20 років – В.В. Черпак та інші. Це руками будівельників були зведені приміщення шкіл, лікарні, адмінбудівлі, культурно-спортивного комплексу, пошти і телеграфу, гастроному, житлові будинки. Слова вдячності заслуговують малярі-штукатури Е. Плахтій, Г. Швець, кранівник М. Змерзлий, майстер М. Кушнір, бухгалтер М. Гевал та інші [105, с.42].

На 1 травня 1944 р. у містечку відновили роботу електростанція, хлібопекарня, лікарня, яка через три роки збільшила прийом пацієнтів стаціонару до 82-х ліжок [105, с.36]. Постановою обкому КП(б) У «Про відновлення випуску газет в районах Кам'янець-Подільської області» з 1-го травня відновлювався випуск районних газет. Зокрема у Ярмолинецькому районі почала виходити двічі на тиждень газета «Шляхом Леніна» тиражем у 500 екз. [75, с.359-360]. У липні завершився ремонт середньої школи, бібліотеки і кінотеатру [8, с.648].

Значних руйнувань зазнали понівечені війною шляхи сполучення довкола Ярмолинців, тому, на швидкоруч утвореному «Райшляхвідділу», одним із першочергових завдань ставилось – відновлення мережі доріг. Одним із перших завідуючих ремонтного шляхового господарства призначено Онуфрійчука, якого замінив ініціативний, вимогливий керівник – В.А. Твердохліб. Щороку зростали відстані прокладених та відремонтованих доріг, до населених пунктів мостилися кам'яні бруківки, насипалися гравійні шляхи, проводилося озеленіння трас. Одночасно із спорудженням шляхів (220 км.) будувалися автобусні зупинки. Поступово камінь, як основний шляховий будівельний матеріал, замінювався новим сучасним покриттям – асфальтом [105, с.43].

У травні 1944 р. пройшли вибори до районної ради, депутатами якої стали Т. Альошко, Ф. Бохонський, М. Вовк, М. Кулик, О. Кулик, А. Левицький, А. Рудик, В. Сімчук, П. Стрілець, І. Фішерман, А. Чавалах, А. Черновська. Головою ради і виконавчого

комітету обрали П. Томашенка, якого у 1945 р. змінив більш успішний Т. Жидовленков [5, с.71].

Колгоспи, МТС навесні 1944 р. включилися в боротьбу за досягнення успіхів у рільництві по виконанню і перевиконанню плану весняної сівби. Так, у постанові Кам'янець-Подільської обласної ради Ярмолинецький район відзначався за перевиконання плану щодо проведення весняного посіву, зокрема колгосп ім.Хрущова. В укомплектуванні тваринницьких ферм у передовиках ходив колгосп ім.Леніна також Ярмолинецького району [75, с.378]. Поруч з переважаючим жіноцтвом на селі, битву за врожай в серпні 1944 р. вела сільська молодь. Так, близько 1 тис. комсомольців та молоді Ярмолинецького району працювали біля молотарок, а комсомольсько-молодіжна молотильна бригада колгоспу ім.Комінтерна с. Сутківці (бригадир Фурман І.) щоденно намолочувала по 14-17 т. при завданні 12 т. [75, с. 386]. В МТС, яку очолив К. Врублевський, утворили 8 тракторних бригад, що допомогли колгоспникам розпочати і провести сівбу у 36 господарствах. Колгоспники Ярмолинецького району взяли на себе зобов'язання здати у фонд Червоної армії 55 500 пудів хліба та 6 тис. ц картоплі. На 24 листопада було здано 30 тис. пудів хліба і 36 тис. пудів картоплі [74, с.355].

Ярмолинчани взяли шефство над шахтою №59 «Фрунзевугілля», відрядили туди робітників та надіслали продукти харчування [8, с.647]. Питання про взяття шефства над шахтою №12 «Ворошиловград уголь» (рос.) було позитивно вирішено у серпні 1944 р. на засіданні Солобковецького райкому КП(б)У, тому з однойменного району було відправлено на роботу в Донбас 659 чол., до того ж відвантажено 500 пудів харчів.

Мешканці Ярмолинеччини надавали відчутну допомогу фронту, що все далі просувався на Захід. Одразу після визволення містечка розпочався збір коштів на побудову танкової колони «Радянське Поділля» [75, с. 382-383], а згодом і ескадрильї. 24 серпня повідомлялося, що до державного банку на ці потреби трудящими району внесено 618 404 крб. [74, с. 345]. У лютому 1945 р. танкова колони «Радянське Поділля» вирушила на фронт для поповнення бойової техніки військ генерал-полковника П.С. Рибалко, війська якого звільняли Ярмолинці.

Після визволення Ярмолинців не пустувало і військове містечко на залізничній станції. Тут у відремонтованих казармах налагодили навчання у школі молодших спеціалістів авіаторів, а після її розформування у 1945 р. з перемогою прибули з фронту на мирну дислокацію стрілецькі підрозділи Червоної армії [105, с.54]. До речі, Червона армія, як назва Збройних Сил СРСР проіснувала з лютого 1918 р. до лютого 1946 р.

А тим часом, повсемісно працювали комісії по визначенню індивідуальних збитків завданих громадянам. Так, громадянам М.А. Хлебановській, що мешкала у с. Антонівці Ярмолинецького району було завдано збитків на суму 48 120 крб., а її односельчанці Д.І. Заєць – 41 410 крб. [54, с.402, 404].

Відчутною втратою для історії Ярмолинеччини стало знищення під час німецько-фашистської окупації районного архіву, матеріали якого частково було знищено вогнем, а те що не згоріло – викрадено. У архівному сховищі знаходились на зберіганні, на початок війни, документальні матеріали з 1921 по 1937 рр. Це були документи сільських рад, колгоспів, радгоспів і інших організацій, що зосереджувалися у 60 фондах до 30 тис. одиниць зберігання. Вони мали надзвичайну цінність з історії району, як довідкового, так і наукового характеру, його господарського та культурного будівництва. Райархів знаходився в приміщенні Ярмолинецького РВ НКВС у двох кімнатах площею 220 кв.м. Під час відходу німецьких військ приміщення повністю вигоріло. Загальна сума матеріальних збитків склала 63 250 крб. [54, с.400-401].

Подібно до архіву постраждала також і мережа бібліотек. Працівникам культури довелося важко працювати, щоб уже в липні 1944 р. відчинила двері районна бібліотека. Вона розташовувалась в одній не обладнаній кімнатці у приміщенні Аврумідера, де нині «Ощадбанк», а силами читачів здійснили необхідний ремонт [105, с.33]. Прагнучи відновити бібліотеку, мешканці містечка та району приносили до неї власні книги і, в такий спосіб, поступово формувалися її фонди. В цей час на посаду першого бібліотекаря районної бібліотеки призначили Е. І. Васіштейна. У післявоєнні роки, через нестачу бібліотек, у районі при районній бібліотеці діяли пересувні фонди. На початку 1946 р. налагодив роботу районний відділ культури (зав. відділом М. Міхеева), першочерговим завданням якого

став розвиток культури на Ярмолинеччині взагалі і нарощення бібліотечної справи зокрема. Так, відповідно до наказу №3 від 24 жовтня 1946 р. в Ярмолинцях, у приміщенні школи, відкрилась бібліотека для дітей та юнацтва, роботу якої очолила З. В. Коновалова. Поруч з тим, постійно працювала районна бібліотека для дорослих, хоча не мала окремого приміщення і знаходилась у будинку культури. Працівники бібліотеки Н. Дудко, Н. Рак активно трудилися над поповненням фондів, залученням ширшого кола читачів, вихованням справжніх любителів книги. В кінці 1940-х рр. бібліотеки почали відкриватися у Ярмолинецькому районі. У 1949 р. в с. Правдівка відкрилась перша сільська бібліотека, а ще через рік утворились бібліотеки в селах Березівці і Буринцях [5, с.65].

Відновлення освітнього процесу, на який виділялася значна частина районного бюджету, розпочалося одразу після визволення – 1 квітня 1944 р. Ярмолинців. Тоді відкрили двері три школи: Ярмолинецька семирічна, Буринецька і Грабинецька початкові школи. Навчальний рік тривав 4 місяці. Першим післявоєнним директором Ярмолинецької школи №1 став Н.Ф. Стройніков. Нелегко доводилося учительському колективу на чолі з директором, адже знищено було все, залишилися лише обвуглені стіни школи. Педколектив школи складався із 17 учителів, з них 6 – з вищою освітою, 2 – з незакінченою вищою, 5 – з середньою педагогічною освітою, 2 – з педкурсами, 2 – з військовою середньою освітою. У школі відновили 17 шкільних класів, у яких навчався 621 учень. У 1945 р. був набраний до школи 8-й клас. Наступний директор школи Д.Г. Чижук працював на цій посаді впродовж 20-ти років. Школа постійно розвивалася, проводилося постійне будівництво нових приміщень для початкової школи, спортивного залу. Одночасно у Буринецькій школі (директорка Є.Г. Халаїм) у 1944 р. діяло 4 класи та 6 учителів, які навчали 117 учнів. У 1947 р. Буринецька школа стала семирічною (директор Д.М. Янчишин, далі В.А. Новікова). В школі працювало 9 учителів та 147 учнів. У 1945 р. була відкрита Ярмолинецька вечірня школа (директори П.А. Цегольнік, Н.А. Якимчук), яка проіснувала до 1970-х рр. [102, с.10-13].

Поступово життя набувало цілком мирного характеру. Однак відголосків війни ще залишалося чимало, адже земля була буквально нашпигована боеприпасами. Військові сапери разом з бійцями

винищувального загону здійснювали пошуки вибухової зброї, що була розкидана по лісах і доквіллі. Тільки з 1 квітня по 8 вересня 1944 р. ними відправлено у військові частини 1-го Українського фронту 228 вагонів боеприпасів загальною вагою 4 287 т. Однак, зібрали сапери далеко не все. Тому бійці другої саперної роти ще раз перевірили дороги та їх узбіччя загальною довжиною 126 км. І знищили 12 мін, 14 авіабомб і 583 снаряди, про що свідчить акт від 26 жовтня 1944 р. [4, с.37].

Те що пропустили військові, знаходили цивільні. Від вибухівки гинули як дорослі, так і діти, а найбільше трагедій, через безпечність та необережність, зазнали сім'ї, де були підлітки, колишніх сіл Березівки та Грабини.

Для відбудови зруйнованого господарства використовувалася праця військовополонених, яких після визволення станції Ярмолинці утримували у ярмолинецькому таборі. Місцеві мешканці пригадували, що полонені гітлерівці відбудовували залізничну станцію і саме військове містечко до кінця 1940-х рр.

У 1945-1948 рр. райраду і райвиконком очолював А. Кошай і С. Остроушко. В. Хмара працював на цій посаді у 1948-1953 рр. [5, с.71]. У 1945 р. пройшли вибори до сільських рад, в результаті чого сформували тоді 24 сільські ради, у яких працювали 130 депутатів [10, арк.12].

Ще одним випробуванням для населення району стала боротьба за врожай 1945 р., який, практично вручну, вдалось зібрати майже без втрат. Цілодобово працювали механізатори МТС. Так, Л. Штогрин збирав по 25-30 т. зерна на добу, а І. Замогильний за 18 робочих днів скошив у буринецькому колгоспі 172 га. Тоді район перший в області виконав план по хлібозаготівлі.

В кінці 1945 р. відповідно до рішення райвиконкому розформували єврейський колгосп, а його землі розділили між сільгоспартілями та виділили під городи робітникам і службовцям 50 га., МТС – 14 га., райхарчкомбінату – 10 га., та іншим [3, арк.4].

Після закінчення воєнного лихоліття розпочався антирелігійний наступ влади, особливо на римо-католиків. У 1945 р. обласний виконавчий комітет Кам'янець-Подільської області не дав дозвіл на відкриття костелів в Ярмолинцях та Ярмолинецькому районі та у багатьох інших місцях. Відібрані два костели у Ярмолинцях

передавалися православній церкві [6, с.45; 92, с.417]. Одночасно посилювалася боротьба з релігією, що було порушенням Конституції УРСР, зокрема права на свободу совісті та віросповідання [11, арк.40-43].

Поступово розвивалася сфера соціального обслуговування. Облаштувався райпобуткомбінат, якому передали на баланс колишній гараж райвиконкому і частина приміщення деревообробної артілі. Роботу нового виробничого колективу налагоджував директор Б. Кульчицький. З фонду державного страхування виділили 190 тис. крб. на завершення будівництва райветлікарні, а з місцевого бюджету 25 тис. крб. планувалося виплатити на ремонт районного будинку культури [5, с.42]. В жовтні 1946 р. почав працювати відбудований районний клуб, пізніше відкрив двері будинок культури [8, с.648].

У 1946 р. колгоспам повернули землі, що свого часу вилучалися на вимогу військового відомства. В такий спосіб передали 230,5 га. на південному заході району, а також землі під селами Кадиївкою, Ясенівкою та станцією Ярмолинці. Крім того, колгоспи сіл Боснячини та Шарівки одержали 210 га. Загальна площа всієї поверненої землі становила близько 714 га. Збільшення посівних площ ряду колгоспів Ярмолинеччини, таких як ім.Петровського, ім.Шевченка, «Більшовик» у 1948 р. добитися врожайності, що перевищувала доведену, значного збільшення поголів'я худоби. Передовою в області стала Ярмолинецька МТС. Для поширення передового досвіду ярмолинчан у січні 1948 р. в райцентрі проходила обласна агротехнічна конференція.

Важкою працею трудівники села намагалися покращити становище із хлібом. За високі результати у вирощуванні зернових та технічних культур у 1948 р. звання Героя Соціалістичної праці присвоїли О. Ф. Брико, М.Т. Крамар, О.С. Шувері з с. Правдівки та С.У. Бачинському з с. Шарівки.

Сільські ради у цей час активно сприяли будівництву методом народної будови сільських клубів у таких селах як Буринці, Вихилівка, Кадиївка, Левківці, Правдівка, Соколівка, Шарівка.

Продовження сталінським керівництвом грабінницької політики щодо українського селянства привело до нових соціальних катаклізмів – голоду 1946-1947 рр. Найважчою видалася весна 1947 р. Рятуючись люди тоді харчувалися кропивою, лободою, ріпаком, так

як буханець хліба коштував більше 1 тис. крб. Відновилися репресії та виселення селян до Сибіру. 2 червня 1948 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». На підставі цього рішення одразу розпочався поспішний «відбір кандидатур» на виселення, що привело до обурення населення і масових втеч з місць проживання. З архівних документів стали відомі випадки шельмування небажаних, фабрикування справ тощо. Так, уповноважений Ярмолинецького райкому партії Кам'янець-Подільської області І.І. Кіселівський, голова сільської ради с. Буйволівці С.В. Рябий, голова колгоспу В.М. Сімчук, секретар сільської ради М.Д. Фурман домоглися ухвалення рішення про виселення колгоспників К.І. Дурняка та К.Г. Розгона шляхом фабрикування на них характеристик, в яких, свідомо зводячи наклеп, вказували, що К.І. Дурняк і К.Г. Розгон ніде не працювали, вели паразитичний спосіб життя, а в період окупації перебували на службі у поліції. Прокурорська перевірка виявила, що насправді колгоспники були учасниками війни, перебували у Червоній армії, а після демобілізації працювали в колгоспі і нічим себе не скомпрометували. Облвиконком визнав рішення про виселення колгоспників безпідставним, тому голові Ярмолинецького райвиконкому С.П. Остроушко було оголошено сувору догану з попередження, а фальсифікатори отримали умовні терміни покарання [93, с.432-433].

Станом на 1 січня 1949 р. в Кам'янець-Подільській області було прийнято 2 952 суспільні ухвали про виселення мешканців за межі УРСР, що складало 11% від загальної кількості виселенців СРСР [93, с. 434]. Виконання вказаного рішення дозволяло партійно-державним владним структурам проводити політику залякування селянства, застосовуючи при цьому грабіжницьку політику на селі, за допомогою репресій проводити викачування сільськогосподарської продукції, яка вироблялася колгоспами та радгоспами. Одночасно проводилося посилене податкове обкладання господарств, яке привело до збільшення відрахувань на користь держави. За вказаних обставин селянство пережило чергове економічне розорення. Репресії і непосильні податки не вирішили державних проблем, а сільськогосподарське виробництво вимагало державної матеріальної підтримки та уваги.

Таким чином, після визволення Ярмолинців 27 березня 1944 р. відновили роботу установи радянської влади і жителі містечка розпочали відбудову зруйнованого господарства. Доводилося героїчно попрацювати ярмолинцям над подолання розрухи, адже збитки становили мільйони карбованців. У травні 1944 р. пройшли вибори до районної ради, до якої обрали кращих представників громадськості. У сфері сільського господарства колгоспи та МТС Ярмолинеччини досягли високих результатів праці і були передовиками обласного рівня. Мешканці Ярмолинеччини надавали відчутну допомогу фронту, здавали у фонд РСЧА тисячі тонн продовольства. Тривав збір коштів на іменні танкову колону та ескадрилью. Після закінчення воєнного лихоліття розпочався антирелігійний наступ влади, особливо на римо-католиків. Продовження сталінським керівництвом грабіжницької політики щодо українського селянства привело до нових соціальних катаклізмів – голоду 1946-1947 рр., нової хвилі репресій. Одночасно проводилося посилене податкове обкладання господарств, яке привело до збільшення відрахувань на користь держави і чергового розорення селянства.

3.11. Соціально-економічні процеси краю (1950-1991 рр.)

У другій половині ХХ ст. настав найбільш сприятливий період розвитку радянського суспільства за умов пом'якшення політичного режиму і його трансформації від тоталітарного до авторитарного. На той час припинилися Голодомор, політичні репресії, зменшувалися податки. Одночасно компартійне керівництво СРСР продовжувало політику «холодної війни» і гонки озброєнь. Держава функціонувала за рахунок експорту нафти, газу, сировини, продовольства і іншого. Поступово завершилася відбудова народного господарства на місцях.

У 1950-х рр. велика увага приділялася розвитку енергетики, що впливало на усі сфери життєдіяльності. В період з 1954 по 1961 рр. на посаді голови райвиконкому працювали П. Сукачев та Д. Сусяк. Ставка робилася на місцеву енергетику, оскільки потужностей зведених великих електростанцій не вистачало. Тому за активної участі сільських рад у районі відбувалося будівництво місцевих

електростанцій. Тоді планувалося побудувати як гідроелектростанції у селах Боднарівка, Борбухи, Лисівка, Правдівка, Соколівка, Сутківці, так і теплоелектростанції, на торф'яному паливі, у селах Березівка, Вихлівка, Голохвасти, Лехнівка, Перегінка, Скаржинці [11, арк.44]. А тим часом, на околиці Ярмолинців була змонтована потужна підстанція 110/35/10 квт, яка повністю задовольнила потреби райцентру [105, с.45].

У Ярмолинцях плідним видався 1950 р., тоді чимало було зроблено: запрацював цегельний завод, методом народної будови спорудили стадіон, стали до ладу постійнодіючі ясла на 20 місць, а ланка, організована з працівників контори колгоспу ім.Мічуріна, виростила по 511 ц цукрових буряків з гектара [5, с.71]. Восени того ж року у Ярмолинцях проходила сільськогосподарська виставка, місцем проведення якої традиційно стала ярмаркова площа. Одночасно обласна преса критикувала Ярмолинецьку МТС, яка виконувала роботи недоброякісно і невчасно, а договори з колгоспами виконувалися лише на 16,2 % [103].

За вказівкою з центру відбувалося укрупнення місцевих колгоспів, внаслідок якого із чотирьох господарств утворилося два: ім. Сталіна с. Березівка (з 1957 р. "Іскра") та ім. Мічуріна с. Буринці (колишні ім. Шевченка та «Більшовик») [5, с.43]. За рахунок збільшення посівних площ значно зріс прибуток вказаних господарств. Так, колгосп І. Мічуріна (1957) зібрав зернових і бобових культур по 17,5 ц з га, цукрових буряків – по 263 ц, мав майже 900 голів тваринництва [8, с.648-649].

Тривав колгоспний рух, зокрема у 1950-х рр. у Ярмолинецькому районі діяло 27 колгоспів у: Антонівцях, Боднарівці, Буйволівцях, Вихлівці, Волудринцях, Глушківцях, Жилинцях, Кадиївці, Корначівці, Косогірці, Лошківцях, Правдівці, Проскурівці, Савинцях, Сказинцях, Скаржинцях, Соколівці, Солобківцях, Соснівці, Стріхівцях, Сутківцях, Тарасівці, Томашівці (два колгоспи ім.Кірова та ім.Дзержинського), Удріївцях та Ярмолинцях [5, с.43].

У цей час компартійна політика була спрямована на розвиток сільського господарства і особливо – тваринництва. Трудівники Ярмолинеччини добивалися передових результатів у даній сфері. Так, у 1956 р. по району здобуто по 2 040 кг молока на корову, одержали по 8,5 ц свинини, по 2970 штук яєць [4, с.47]. У 1957 р.

кращих показників добилися доярки колгоспів: с. *Правдівки* О. Лиса, яка надійла по 4 812 кг молока на корову; Г. Крамар – по 4 685 кг, Н. Чомкал – по 4363 кг; С. *Волудринці* «Прапор Жовтня» Т. Проскурівська – по 3 187 кг; с. *Жилинці* ім.Щорса Г. Гаврилюк – по 3 071 кг; с. *Скаржинці* «Шлях Леніна» Г. Стойко – по 3 025 кг; с. *Томашівки* ім. Дзержинського Х. Маркова – по 2 324 кг; с. *Солобківці* ім. Сталіна Т. Бурковська – по 2 144 кг; с. *Сутківці* ім. Жданова П. Влас – 3 000 кг. Пташниця ярмолинецької птахоферми (Грабина) О. Белінська виробила 1 312 трудоднів і одержала 2 624 кг хліба та 6 540 крб. премії [5, с.44].

Не відставали і хлібороби. Бригада Героя Соціалістичної праці С. Бачинського з Шарівського радгоспу вирощувала на 50-ти га по 25 ц озимої пшениці, а з 18 га накопувала понад 7 650 ц, або по 425 ц з га буряків. Сутковецький колгосп ім. Жданова зусиллями своїх колгоспників одержав на всій площі посіву врожай цукрових буряків по 291 ц з га, а бригада Бежа – по 322 ц з га. Ширилось вирощування фруктових дерев. Зокрема, в колгоспах району було 545 га садів.

Компартійне керівництво пропагувало соціальну рівність для всіх верств населення, проте в реальних умовах для своїх членів створювалися усілякі привілеї. Так, для керівних працівників у с. Куява діяв санаторій [5, с.44].

У 1953 р. після реформування Михайлівського, Солобковецького і Ярмолинецького районів був утворений Ярмолинецький райвідділ внутрішніх справ. На службу тоді прибуло 15 кадрових офіцерів, які демобілізувалися із Збройних Сил СРСР, а саме: С.С. Головатюк, Л.А. Жовтобрух, М.Д. Зеленецький та інші. Райвідділ міліції розвивався, ряди працівників поповнювалися молодими кадрами з юридичною освітою, що набирали службового досвіду. Тривалий час начальниками міліції працювали: В.Є. Грищенко, В.Ф. Побігушко, Ф.С. Паславський. Зусиллями В.Ф. Побігушка міліція отримала нове приміщення (1970), а завдяки ентузіазму Ф.С. Паславського, було споруджено гаражі, господарські приміщенні, три нові житлових будинки. З року в рік набиралися досвіду та розвивалися місцеві кадри. Від слідчого до замісника начальника УМВС у Хмельницькій області пройшов Л.Г. Малюсько, від оперативного працівника райвідділу до обласного начальника карного розшуку виріс В.І. Кіс, від

оперативного працівника до начальника міліції – М.П. Гулько, від сержанта до майора – начальник паспортного столу К.Д. Русінович, від сержанта до майора – начальник ДАІ А.А. Пакалюк, від оперативного працівника до начальника райвідділу – І.Н. Вознюк. Словами подяки ярмолинчани згадують В.О. Гука, М. Каревича, П. Колотила, І. Курілова, О. Лабаня та інших. Заслужив повагу мешканців містечка старший державний інспектор В.Ю. Снісар, начальник В.І. Кривий із пожежної служби [105, с.50].

У післявоєнні роки діяльність населення району зосереджувалося на промисловості, сільському господарстві, освіті, культурі. Покращувалося побутове обслуговування населення, в системі споживчої кооперації діяло 123 магазини. У 1958 р. *Ярмолинці віднесено до розряду селищ міського типу*. Тут утворилися і розвивалися підприємства: районне об'єднання «Сільгосптехніка», кукурудзо-калібрований і два цегельні заводи, будівельна організація, ліспгоспзг, харчокомбінат, комбінат побутового обслуговування, друкарня, хлібоприймальний пункт. На цих підприємствах в кінці 1950-х рр. працювало понад 800 чол., а випуск валової продукції досягав 2,4 млн. крб.

Зміни відбувалися у сфері освіти. Як уже зазначалося, в Ярмолинцях працювала російська початкова школа, що була утворена на базі єврейської. Після 1953 р. вона двічі змінила свій статус на неповно-середню і середню під назвою Ярмолинецька СШ №2 (директор З.Й. Герасимчук). Однак, у 1958 р. російську школу закрили, а приміщення передали для середньої школи №1 [4, с.47]. Російську школу перевели на станцію Ярмолинці у с. Нове Село, де було багато російськомовних дітей військовослужбовців. Російська школа працювала у другу зміну, бо у першу зміну навчалися рідною мовою місцеві учні [102, с.6-7]. Пізніше, на початку 1980-х рр., один із авторів цієї книги працював учителем історії у вказаній школі, де директором був Володимир Іванович Лопатюк, випускник історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

У 1954 р. закрили Грабинецьку початкову трудову школу і приєднали до Ярмолинецької НСШ, яка, у свою чергу, стала правонаступницею Буринецької НСШ [102, с.7]. Одинадцять років у Буринецькій неповній середній школі працював

директором С.Д. Максимішин. За роки його роботи здійснювалося будівництво нового приміщення і у 1954 р. школа дістала нову назву – Ярмолинецька семирічна школа. У тому ж році до неї приєднали Грабінецьку початкову школу. Тривалий час на новій посаді директора працював Д. Д. Сусляк. У 1967 р. школа отримала двоповерхове приміщення з спортзалом і була реформована у Ярмолинецьку школу №2 [102, с.12].

Тривало розгортання мережі бібліотек. Перед бібліотеками району ставились завдання щодо залучення всього дорослого населення до читання, поєднання комплексного та індивідуального підходу до різних груп і категорій відвідувачів. На поповнення книжкових фондів бібліотек виділялись кошти колгоспів, радгоспів, підприємств, профспілок. Тому, як наслідок, впродовж 1944-1955 рр., тільки у районній бібліотеці книжний фонд зріс до 10 тис. примірників, якими користувалися понад 500 читачів.

У 1955 р. на посаду завідуючої районної бібліотеки призначили С. М. Широку, під керівництвом якої здійснювалась перебудова усієї роботи, а також розпочалось будівництво нового приміщення (завершилось 1966 р.) [105, с.33].

Виконавчий комітет Ярмолинецької районної ради, райвідділ культури проводив роботу щодо поліпшення змісту і поживлення діяльності культурно-освітніх закладів. У 1956 р. в Ярмолинецькому районі систематично проводився інструктаж та навчання завідувачів і працівників бібліотек [11, арк.77]. Виконком у своїх звітах відзначав сільські бібліотеки сіл Буйволівці (205 читачів із них 69 колгоспників), Борбухи, Соснівки та інші [11, арк.78]. Крім того, у своїх рішеннях Ярмолинецька райрада підкреслювала необхідність підвищення рівня роботи сільських і клубних бібліотек, наполягала на максимальному залученню населення до читання книг шляхом проведення читацьких конференцій, колективного обговорення прочитаних творів [11, арк.79].

Ярмолинецька районна бібліотека у 1958 р. отримала новозбудоване приміщення із просторим читальним залом, допоміжними кімнатами для книжних фондів і абонементом. Вона стала головною книгозбірнею району звідки здійснювалося організаційно-методичне керівництво роботою сільських бібліотек, мережа яких зросла до 30. В цей час у бібліотеках відбувалось оформлення книжкових

виставок, проводились огляди літератури, читацькі конференції, зустрічі. Робота бібліотек неодноразово висвітлювалась на сторінках преси [107].

Як уже зазначалось, у 1958 р. Ярмолинці переведено до розряду селищ міського типу, що вимагало поруч з іншим і поліпшення матеріальної бази бібліотек. Особливо не відповідали вимогам життя старі приміщення більшості сільських закладів культури, тому збільшувались асигнування на їх будівництво та літературу. Комплектація бібліотек літературою здійснювалась різними шляхами, як централізовано через книжні магазини, так і надходження від читачів. На початку 1960-х рр. фонди районних бібліотек у Ярмолинцях помітно зросли і становили 30 593 примірники в бібліотеці для дорослих і 16 972 – для дітей [34, с.223].

Виконком Хмельницької обласної ради у 1960 р. прийняв спеціальне рішення про перспективний план розвитку бібліотечної мережі і поліпшення культосвітнього обслуговування населення області на 1960-1962 рр. В зв'язку з цим, у Ярмолинцях та сільських радах розроблялися єдині міжвідомчі плани удосконалення роботи у всіх бібліотеках, які обслуговували на той час 45% населення району.

Перед бібліотеками ставилось завдання щодо залучення всього дорослого населення до читання, ведення пропаганди комплексно, з індивідуальним підходом до різних груп і категорій населення. Планувалось відкрити стаціонарні бібліотеки у всіх населених пунктах, де проживало 500 чоловік [108].

У зв'язку з цим, почала зростати інформаційна функція бібліотек, пропаганда літератури з різних галузей знань. У районній бібліотеці запровадили відкритий доступ до книжних фондів, створили алфавітний каталог, склали списки рекомендованої літератури, бібліографічні покажчики літератури, картотеки, оформили бібліотечні плакати. У 1962 р. обласна преса відзначала роботу бібліотек сіл Баламутівка, Іванівці, Михалківці [109].

У 1965 р. до районної бібліотеки для дорослих добудували нове приміщення, а дитяча районна бібліотека у 1966 р. перемістилась у нове світле приміщення площею у 302 кв.м. До послуг читачів стали читальний зал на 100 місць, два абонементи, кімната для методичної роботи. Фонд районної бібліотеки для дорослих налічував тоді 24 350 томів [8, с.650].

Бібліотеки району розгорнули масову виробничу, технічну, сільськогосподарську і, особливо, партійно-політичну пропаганду. Почала розгортатись краєзнавча робота, широкого розповсюдження набрали історико-літературні, меморіальні куточки, що знайомили читачів з життям і діяльністю видатних земляків, громадських діячів, письменників, героїв. Так, у районній бібліотеці проводились вечори пам'яті присвячені героїчному шляху ярмолинчанина С.І. Хоптяра.

Однією із найбільших в районі була бібліотека у с. Михайлівка, фонди якої нараховували понад 15 тис. книжок. Тут широко пропагувалась творчість земляка – українського письменника К.О. Гордієнко.

У 1969 р. до послуг населення Ярмолинецького району були 52 сільські і 2 районні бібліотеки, з книжковим фондом 457 705 примірників. До читання залучались тоді понад 57 тис. чол., що складало 72,4 % дорослого і майже всіх дітей шкільного віку [11, арк.37].

В районі особливо виділялась робота бібліотек у селах: Буйволівці, Глушківці, Жилинці, Іванківці, Корначівка, Левківці, Лугове, Москалівка, Проскурівка, Савинці, Соколівка, Сутківці, Ясенівка, а також Ярмолинецька районна бібліотека [11, арк. 48]. Налагоджували роботу у цих населених пунктах вмілі організатори бібліотечної справи, активні пропагандисти книги: Л. Альошко, Л. Бойко, І. Вознюк, Ф. Криклива, В. Чомкал та багато інших.

В цей час досить значний масив літератури зосереджувався у с. Солобківці, де діяли чотири бібліотеки. Тут у сільській бібліотеці для дорослих нараховувалось близько 27 тис., а в бібліотеці для дітей – 15 тис. книжок. Ще у двох шкільних бібліотеках налічувалось близько 10 тис. примірників [11, арк. 49].

Виконання намічених планів, програм лягало на плечі працівників виконавчих комітетів рад. У 1960 р. райвиконком прийняв рішення про будівництво двоповерхового універмагу та молокозаводу. XII сесія районної ради 12 січня 1961 р. одногосно обрала головою райвиконкому М. Міхеєву, яку 14 березня 1962 р. змінив П.Ю. Белінський. Важливу роль в роботі рад району відігравали їх структурні підрозділи – постійні комісії, зокрема, бюджетна, з питань сільського господарства, народної освіти, культури, охорони здоров'я, шляхового будівництва, благоустрою, законності. Загалом, у 1962 р. місцевими радами району створено 103 постійні комісії, до складу яких обрано 504 депутати, серед яких своєю

активністю виділялися А.О. Левицький (Ярмолинецька районна рада), М.С. Обухівська (Шарівська сільська рада) та інші.

У післявоєнний період стало інтенсивно розвивати свою матеріально-технічну базу підприємство «Заготзерно» (засновано у 1932 р. – Ю. Х.), тому на його базі звели кукурудзо-калібрований завод продуктивністю у 750 тис.т. річної продукції – каліброваного насіння кукурудзи [105, с.40].

У 1962 р. утворився в Ярмолинцях спецгосп ім. Мічуріна, що спеціалізувався на тваринництві з добре розвиненим рільництвом, птахівництвом, городництвом і садівництвом. Це господарство тривалий час очолював В. Нагірняк. В його користуванні знаходилося 4 529 га землі, з них орної – 3554 га., сінокосів – 86 га, садів – 64 га, пасовиськ – 23 га. В господарстві тоді налічувалося 32 трактори, 22 комбайни, 20 вантажних автомашин, 67 електродвигунів. Стадо великої рогатої худоби досягло 3 113 голів, а птиці – 16 664. врожайність у 1967 р. становила зернових культур 33,7 ц з га, цукрових буряків – 336 ц [5, с.44-45].

Певних успіхів господарство досягло завдяки систематичній праці колгоспників. За рішенням райвиконкому та районної ради занесені до районної Книги пошани з присвоєнням звання «майстер – золоті руки» бригадирів комплексних бригад В.П. Овчарука та О.В. Школьник, ланкових Г.М. Басюк, Н.Я. Бобик, Н.М. Гуменюк, М.А. Клепач, В.П. Крачківську, С.В. Марусій, Н.І. Чаплій, а старшому агроному районного об'єднання «Сільгосптехніка» А.О. Левицькому присвоєно звання «Заслуженого агронома України». Умілим бригадиром рільничої бригади показав себе М. Хлівак. Високими нагородами позначено його трудовий шлях з рекордними врожайми зернових до 60-65 ц і понад 400 ц цукрових буряків.

Зернові культури вирощені в районі виділялися високою якістю, тому окремі види, зокрема кукурудза, відправлялася на експорт до Болгарії, Німеччини, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Чехословаччини та інших [5, с.46].

Державна політика в сільському господарстві на той час, як уже зазначалося, спрямовувалася на створення спеціалізованих тваринницьких господарств. В зв'язку з цим Ярмолинцям відводилося особливе місце, а тому у східній і західній частині райцентру

споруджувалися два потужних тваринницьких комплекси для відгодівлі 8 тис. голів свиней [8, с.649].

У 1965 р., виконуючи заплановане у сфері енергетики, стали до ладу місцеві електростанції, тому була утворена нова організація – Ярмолинецькі електростанційні мережі (РЕМ). Першим директором РЕМ став С. Банас. Далі на посаді керівника працювали П. Рибко, В. Яцина, О. Слободян, Р. Слободян. Тривалий час головним інженером РЕМ трудився В. Орловський. Ярмолинецький РЕМ через 30 років (1995) став структурним підрозділом ВАТ ЕК «Хмельницькобленерго», основними завданнями якого стали: купівля і продаж електроенергії та експлуатація ліній електропередач і трансформаторних підстанцій [105, с.45].

У другій половині 1960-х рр. місцеві ради Ярмолинеччини значно посилили увагу до питань господарського і культурного будівництва, підвищили рівень організаторської роботи, стали більше займатися сільськогосподарським виробництвом, благоустроєм. Крім того значна увага приділялася справі підбору кадрів. Зокрема, з 25 голів сільських рад 23 мали середню і один вищу освіту. З боку райвиконкому проводилася політика гендерної рівності та паритету у розстановці жінок на посади. З квітня 1967 р. при райвиконкомі запрацював постійнодіючий семінар керівників сільських рад, що сприяло підвищенню правових знань і обміну досвідом роботи. Семінари проводилися на базі кращих сільських рад: Солобковецької, Шарівської, Ярмолинецької, Ясенівської [5, с.72].

У 1960-90-х рр. утворилося кілька промислових, переробних і будівельних організацій, що розташовувалися на околицях селища. Найбільшим підприємством став завод «Кристал». Населення району у повному об'єму забезпечувалося електроенергією районного управління «Вінницяенерго». У 1969 р. промислові підприємства Ярмолинців реалізували готової продукції на 3,2 млн.крб. З 1970 р. почала діяти фабрика господарських товарів на якій працював 41 робітник [5, с.46].

Організаційно-масова робота сільських і селищної ради була пов'язана у 1960-70-х рр. з вирішенням конкретних завдань господарського і культурного будівництва. На розгляд сесій рад і їхніх виконкомів виносилися найбільш актуальні питання роботи: колгоспів, радгоспів, підприємств торгівлі, громадського харчування

і побутового обслуговування, шкіл, культурно-освітніх та лікувальних закладів, постійних комісій і самодіяльних громадських організацій та благоустрою сіл. Активізували діяльність постійні комісії місцевих рад, яким передали для вирішення ряд питань, що раніше належали до компетенції виконавчих органів. У червні 1967 р. кількість комісій зросла до 291, у яких були зайняті понад 700 депутатів місцевих рад. Активною роботою виділялися постійні комісії Кадіївської, Михайлівської, Пасічнянської, Правдівської, Савинецької, Солобковецької, Соснівської, Шарівської та деяких інших рад. Сільські і селищні ради також здійснювали контролюючі функції щодо додержання законності та виконання рішень вищих органів влади і управління, за раціональним використанням земельних фондів правліннями колгоспів і інше. Тільки у першій половині 1967 р. місцевими радами району було відмінено 9 рішень правління колгоспів, що приймалися з порушенням законодавства. Виконкоми сільських і селищних рад використовували таку форму громадського самоуправління як збори громадян (сільські сходи). На розгляд і вирішення сільських сходів виносилися питання благоустрою населених пунктів, звіти виконавчих комітетів, товариських судів, про роботу шкіл, хід закупівлі продуктів харчування у населення і інші. Всього впродовж 1965-1967 рр. пройшли 576 сільських сходів, на яких вирішувалося 1 083 питання. У 1969 р. ради району проводили агітаційну роботу серед населення по організованому набору робітників та переселенню сімей в Амурську, Миколаївську та Павлодарську області. Окремі сільські ради району потребували поліпшення умов праці, тому у 1969 р., відповідно до рішень районної ради, проходило будівництво необхідних приміщень у Антонівцях, Михайлівці, Сутківцях, Ясенівці і селищної у Ярмолинцях. Проте недостатнім залишався контроль за виконанням виробничих планів організаціями, підприємствами та установами. Так, на засіданні виконкому районної ради 4 червня 1969 р. констатувалось, що за останні роки на Ярмолинеччині хоча і проводилась значна робота щодо поліпшення культурного, торговельного і комунально-побутового обслуговування населення, однак, побутове обслуговування населення ще залишалось на незадовільному рівні [5, с.72-73].

Місцеві ради були в руках компартійного активу інструментом широкої атеїстичної кампанії, окремі з них, що не могли впоратися

з поставленими завданнями, критикувалися на різних рівнях. Під тиск подібної критики у червні 1963 р. потрапили Глушковецька та Савинецька сільради. Депутати вказаних рад у 1965 р. продовжували ігнорувати критику, про що свідчили протоколи засідань райради і зафіксували зростання прибутків церкви і випадків обряду хрещення. А на теренах Стріховецької сільради взагалі зібрали близько 400 підписів на вимогу відкриття місцевої церкви. Керівники району дорікали вказаним сільрадам, що вони за виявленими фактами не притягнули жодного винуватого за порушення радянського законодавства [5, с.74].

В зв'язку з проведенням Всесоюзного перепису населення райвиконком постановив провести з 15 по 22 січня 1970 р. перепис населення району, за ходом якого спостерігали спеціальні інструктори-контролери. Перепис зафіксував 9 440 мешканців Ярмолинців [8, с.641].

Через містечкову тісну автобусну станцію, що була розташована по вул. Хмельницькій і більше нагадувала розширену зупинку, щодня проходило понад 170 автобусів, сполучаючи Ярмолинці з Києвом та іншими містами і селами краю. Для покращення обслуговування населення у 1970 р. спорудили новий, просторий автобусний вокзал у районі Петропавлівського ринку [8, с.649]. Щоправда, на перших порах водії автобусів частенько ігнорували заїзд до новобудови.

У червні 1971 р. пройшли вибори до місцевих рад. Перша сесія Ярмолинецької райради 18 червня обрала О.Ю. П'явчика своїм очільником, а головою райвиконкому – М.І. Садлія.

Загалом у 1960-70-х рр. у Ярмолинця динамічно розвивалося нове будівництво, а відтак побудували та реконструювали такі об'єкти як адміністративний будинок, ковбасний цех, магазин «Гастроном», хлібокомбінат, молочний та кукурудзо-калібрований заводи, універмаг, ресторан «Черешенька». У 1960 р. звели двоповерхове приміщення комбінату побутового обслуговування. Широко розрослася сітка споживчої кооперації. Згодом на ринковій площі зусиллями будівельників з'явилися торгові ряди по реалізації продтоварів, у тому числі з індивідуального сектора і спеціалізований магазин по продажу молока і м'яса. Мережа магазинів споживчої кооперації поширилась і на села району.

Одночасно у райцентрі широкого розмаху набуло житлове будівництво. Тоді було збудовано у селищі на кошти підприємств, організацій і колгоспу 9 житлових будинків загальною площею 2 340 кв. м та 61 індивідуальний житловий котедж. Значні роботи проведено відносно благоустрою селища. Прокладено 5,5 км водогону, заасфальтовано та освітлено вулиці, обсаджено їх декоративними кущами і деревами [8, с.649].

Розвивалася медична сфера. Впродовж 1965-1968 рр. тривало будівництво нового триповерхового корпусу центральної районної лікарні на 335 ліжок. За новобудови ярмолинчани завдячують головним лікарям Ю.Г. Лізунову та Ф.А. Огороднику [105, с.36]. Загалом у восьми діючих лікарняних закладах району працювало 43 лікарі, 273 медсестри [5, с.47]. Медичний пункт відкрився на станції Ярмолинці, де працювали 35 лікарів і 92 медсестри. Медичні установи отримали нове лікувальне обладнання [8, с.650]. У 1970 р. головним лікарем райлікарні призначили Г.І. Кульбабу, а його заступником В.М. Циц [105, с.36].

На початок 1970-х рр. гарними результатами звітували освітяни та працівники культ-освітніх закладів. У селищі діяли дві середні школи, у яких навчалося понад 1 100 учнів і 79 вчителів. Працювали вечірня і заочна школи робітничої молоді. Одній із найдосвідченіших учительок Г.Т. Ткачук присвоєно звання «Заслуженого учителя УРСР». Ще у 1966 р. відкрилася музична школа. В новозбудованому приміщенні розмістилася районна бібліотека з читальним залом на 100 місць, абонементом, книгосховищем. Фонд бібліотеки налічував 24 350 томів. Тут проводилися читацькі конференції, літературні вечори, книжкові виставки. Прийняв перших відвідувачів новий кінотеатр [8, с.650].

У 1970 р. Ярмолинецька районна бібліотека для дорослих вийшла переможцем у Всесоюзному огляді роботи бібліотек і удостоєна нагороди диплому I-го ступеня. До того ж, за наполегливу працю бібліотеку включили до Книги Трудової Слави району. Сільські бібліотеки сіл Березівки і Буринець у 1972 р. перейменували у міську, відповідно, №1 і №2.

Новий етап розвитку бібліотек району розпочався у середині 1970-х рр. З метою надання населенню більших можливостей для використання книжкових фондів, розширення об'єму

бібліотечно-бібліографічних послуг, економічного і раціонального використання коштів, у квітні 1977 р. в районі утворили централізовану бібліотечну систему, центром якої стала районна бібліотека (ЦРБ). Ця система складалась з двох районних, 54 сільських, 40 шкільних бібліотек, 84 галузевих пересувок та 5 пунктів видачі [11, арк.140-141].

У зв'язку з цим, суттєво змінилась структура ЦРБ, де утворилися нові функціональні відділи: комплектування та обробки літератури, організації і збереження книжкового фонду, методичний центр. Штат цього закладу зріс до 22 працівників, на чолі з С.М. Широкою. Щорічно до ЦРБ надходило 5-6 тис. книг., а загалом по району – 60-65 тис.одиниць.

Працівники бібліотек знаходились у процесі постійного пошуку нових форм популяризації книги, роботи з читачами та їх обслуговуванням. З метою поглибленого вивчення запитів та уподобань відвідувачів проводилось анкетування, усне опитування, що сприяло зростанню інтересу до цих закладів. Особлива увага приділялась індивідуальній роботі з молоддю та дітьми.

На початку 1987 р. ЦРБ отримала просторі приміщення у ново-збудованому будинку культури. Вона розташувалась на одному із поверхів, де гостинно розчинили двері світлого читального залу, абонементу, краєзнавчої кімнати. Відвідувачі отримали можливість не тільки знайомитись з книгами та періодичними виданнями, але й користуватися технічними засобами [105, с.33].

Постійно здійснювалась робота щодо пошуку нових форм обслуговування читачів, зокрема утворювалися клуби за інтересами, а також проводилися тижні дитячої, юнацької книги, зустрічі з письменниками та поетами Поділля.

Варто зауважити, що протягом тривалого часу у бібліотечній роботі мало місце чимало формалізму, приписування у формуляри міфічних читачів, були й звіти про читацькі конференції, які, насправді, не проводилися. Заходи, що дійсно відбувалися, були наскрізь заідеологізовані, перейняті ідеями «пролетарського інтернаціоналізму» та багатьох інших «ізмів». Окремі недоліки в роботі знайшли своє відображення у звітах та постановках райради [11, арк. 50-51].

У звітах Ярмолинецького району про підсумки виконання планів часто лунала критика на адресу місцевих рад. Так, у 1974 р. ради не добилися якісного виконання бюджету. Із 25 сільських рад п'ять не виконали видатків по освіті. По окремих сільським клубам і бібліотекам зокрема Сутковецької та Стріховецької сільрад не використаними залишилися кошти на господарські видатки, а Соколівська сільрада не використала кошти на утримання дитячих ясел (449 крб.), придбання господарського інвентаря (165 крб.), допустили заборгованість по заробітній платі (163 крб.). Виконками Баламутівської, Пасічнянської, Скаржинецької сільрад порушувались терміни виплати заробітної плати. Окремі виконками сільрад незадовільно займалися закупівлею продуктів сільського господарства у населення, особливо Баранівська, Скаржинецька сільради, які не виконали план на 3-7 %, Томашівська – на 12 %, Михалковецька і Соколівська – на 24 %. У вересні 1975 р. головою виконкому Ярмолинецької райради обрали А.І. Накутного, а 25 червня 1977 р. його замінив А.А. Матковський (заступник І.П. Дуда) [5, с.74].

Архівні матеріали від 16 березня 1978 р. Ярмолинецької райради XVI скликання свідчать про, те що обрані депутати виконували чималий обсяг робіт. Одночасно вказується на те, що виконками Баламутівської, Вербецької, Москалівської, Правдівської сільрад не надавали належної допомоги депутатам у прийомі виборців.

22 березня 1979 р. головою райвиконкому обрано В.О. Сироту.

Загалом у кінці 1970-х рр. ради Ярмолинеччини активно працювали над питаннями подальшого поліпшення культурного обслуговування населення. Змістовну і цілеспрямовану роботу вели заклади культури Савинецької, Солобківецької, Михайлівської, Шарівської, Ясенівської, Ярмолинецької селищних і сільських рад, що сприяло подальшому культ-освітньому розвитку краю. Чарівна Ярмолинеччина оспівана у народних піснях та легендах. Вона znana за межами області та країни своїми самодіяльними колективами, фольклорно-етнографічними ансамблями, музикантами, співаками.

Осередками культурного відпочинку стали місцевий будинок культури, п'ять клубів, що впроваджували у життя нові свята та обряди, а агіткультбригада будинку культури виборола перше місце в області. Перед ярмолинчанами частими були виступи фольклорно-етнографічного ансамблю «Кудрявчик» районного будинку

культури, який широко використовував записи мелодій, зібраних дояркою Я.В. Решетняк с. Лугового. Історія ансамблю започаткована у 1967 р., коли при районному будинку культури організували вокальний ансамбль «Ярмолинчанка» під керівництвом талановитого музиканта, композитора, «Заслуженого працівника культури України» *П.П. Широкого*. Під його керівництвом ансамбль швидко поповнився талановитими виконавцями, ентузіастами народного фольклору. Згодом ансамбль змінив назву на «Кудрявчик». В його репертуарі виключно народні пісні, співанки, жарти. Перша програма ансамблю за пропозицією відомого етнографа і фольклориста М. Орла одержала назву «Вінку мій вінку, зелен барвінку». До програми увійшли зібрані по селах області подільські веснянки. За відродження та пропагування народних традицій і звичаїв міністерство культури України 21 травня 1970 р. ансамблю «Кудрявчик» присвоїло звання «Народний». Ансамбль двічі виборював звання лауреата республіканських конкурсів, був активним учасником усіх конкурсів, масових свят, які проводились на Хмельниччині. Шанувальникам народної пісні був добре відомий народний хор «Барвінок» с. Баламутівка. Колектив хору став творчою лабораторією для керівника і диригента Л. Нагорного, котрий впродовж чотирьох десятиліть створював чудові концертні програми

Впродовж 1970-80-х рр. нарощувалося житлове будівництво та спорудження закладів соціально-культурного призначення. Зокрема, колектив райсільгосптехніки своїм рішенням започаткував будівництво клубу. Південно-західна частина селища перетворилася на місце оздоровлення, де розташувалися лікарняне містечко, з триповерховими корпусами, стадіон «Юність». Швидкими темпами зводилося приміщення середньої школи №2. Характерно, що все що призначалося для здоров'я і культури ярмолинчан, зводилося методом народної будови. Так було при спорудженні будинку культури і стадіону, нового корпусу середньої школи №1 із спортзалом і музичної школи, корпусів райлікарні і місць відпочинку [5, с.47-51]. В середині 1970-х рр. у містечку збудували двоповерховий будинок, у якому розташувалися зв'язківці. До цього часу телеграфна станція тіснилася (з 1917 р. – Ю. Х.) у помешканні, яке конфіскували у ксьондза (ліворуч від костелу)[105, с.45].

На початку 1970-х рр. у Ярмолинцях розпочався процес газифікації зрідженим газом, яку проводило, утворене у 1972 р. підприємство під назвою «Виробничо-експлуатаційна контора» (нині Філія ВАТ «Хмельницькгаз» – Ю. Х.). З того часу у пересічний лексикон ярмолинчан увійшло слово «балон». Першим її директором став В. Кудасов, під керівництвом якого працювало 16 працівників. Далі до керма господарства став досвідчений господарник Д. Слободян. Впродовж кількох десятиліть підприємством керував М.А. Пулько. Це під його керівництвом: заведені у райцентр труби з голубим паливом; проходила трансформація «Виробничо-експлуатаційної контори» у Філію ВАТ «Хмельницькгаз»; збільшення споживачів до 9 400 абонентів природнього газу і 6 800 – зрідженого [105, с.41].

І все ж адміністративних приміщень не вистачало. Тому напіврозвалену будівлю колишнього Бернардинського монастиря було передано під приміщення цивільного призначення, а в 1970-х рр. у ній знаходився райвійськкомат. Після капітального ремонту у 1979 р. приміщення зайняв міжшкільний навчально-виробничий комбінат [95, с. 47-48].

Поруч з турботами про нарощування виробничих потужностей продовж 1979 і по липень 1980 рр. здійснювалася підготовка траси до проходження Олімпійського вогню для 22-х літніх Олімпійських ігор. В селищі реконструювалися вулиці Пушкінська та Хмельницька, по яких 8 липня 1980 р. пробігли ярмолинецькі спортсмени [5, с.47].

У 1980-х рр. тривали роботи по упорядкуванню райцентру, модератором яких став керівник району В.С. Романюк. З 1986 р. почались роботи по газифікації Ярмолинців. У цей час було споруджено новий будинок культури, оскільки попередній існував з 1937 р. у приміщенні Петропавлівського костелу. Православні християни методом народної будови розпочали будівництво церкви св. Петра і Павла.

Впорядковувалися вулиці з тротуарами, створювалися бази відпочинку «Лісова пісня» і водна станція. Дороги з райцентру у напрямку навколишніх сіл отримали тверде покриття, що дало можливість відкрити нові автобусні маршрути. Відтоді автобусом можна було дістатися практично у кожне село району. Безпечнішим став рух транспорту з часу пуску в експлуатацію мостового переходу через колії на станції Ярмолинці. Такому стану речей у 1980 р. можна було завдячувати роботі місцевого «Райавтодору» на чолі

з директором В.П. Вовком, який понад 20 років очолював його колектив. Сумлінно ставилися до своїх обов'язків головний інженер В.Й. Котлінський, майстер Л.В. Паламарчук, шофери А.Д. Олійник та В.І. Панчук, грейдерист В.Д. Скроминський. Тривалий час, зважаючи на зростаючі об'єми шляхового будівництва та його модернізацію, у Ярмолинцях працювала ще одна шляхова організація – пересувна шляхово-експлуатаційна контора, яку очолював В. Мантуляк [105, с.43].

Благоустрою містечка додало освітлення вулиць, практика запровадження санітарних днів, що зробило їх чистішими. У цьому зв'язку в районі щорічно проводилися екологічні акції «Зелена весна», «День довкілля», під час яких проводилася посадка дерев, розчищалися замулені криниці, джерела, струмки тощо.

У вказаний період тривала практика виведення усіх промислово-виробничих об'єктів за межі райцентру. На станції Ярмолинці відводилася землі під виробничі потужності верстатобудівного заводу і два цехи хмельницького об'єднання «Кристал». Нарощення промислового потенціалу району покращувало добробут його мешканців, адже сотні ярмолинчан отримали роботу, здобули високу кваліфікацію [4, с.49].

Восьма сесія районної ради XVII скликання 1 серпня 1981 р. обрала головою виконкому райради П.С. Коцюбу. На той час ради району працювали над виконанням продовольчої програми, планами економічного і соціального розвитку, займалися реорганізацією господарств та іншим. Так, рішенням третьої сесії райради 15 грудня 1982 р. було утворено агропромислове об'єднання, до якого увійшло 22 колгоспи і 5 радгоспів [5, с.76].

У 1980-х рр. значна увага приділялася питанням покращення матеріально-побутового, медичного і культурного обслуговування одиноких громадян похилого віку. Ярмолинецька районна лікарня займала п'яте місце за потужностями серед аналогів у області (350 ліжок), адже було зведено три нових корпуси, де розташувалися відділення: терапевтичне (1980), інфекційне (1987), пологове (1990). У 1980 р. було добудовано 3-й поверх поліклініки, де розташувалася стоматологія із 5-ма кабінетами забезпеченими лікарями та зубними техніками. Слова вдячності ярмолинчан заслуговують завідувач стоматологічним відділенням Л.А. Клембовський, лікарі-стоматологи

Ф.В. Борецький, П.П. Войт, В.В. Смучок. За значні заслуги головного лікаря Г.І. Кульбабу нагородили орденом «Знак Пошани». Поряд працювали висококваліфіковані фахівці, знавці своєї справи: З.П. Бартова, Л.М. Білан, А.Є. Данчук, В.А. Кукало, В.А. Мамаєвський, В.І. Маратовський, Є.В. Могильницький, Л.В. Присяжнюк, Г.П. П'янкоська, Л.В. Таневська, П.П. Тиндюк, М.Г. Ніконенко, В.М. Шалоумов, В.М. Штогрин, Є.В. Яворський та інші [105, 36]. Гарні показники демонстрували й інші лікарняні заклади. По 40, 80, 95 ліжок мали відповідно лікарні у селах Шарівка, Михайлівка та Солобківці. До того ж, медичну допомогу мешканцям району надавали 47 фельшерсько-акушерських пунктів, 9 колгоспних пологових будинків. У лікувальних закладах працювали майже 100 лікарів і 350 працівників середнього медичного персоналу [5, с.75].

Ярмолинеччина славилася своїми спортивними досягненнями. Серед кращих спортсменів були Б. Антонецький, С. Бахтова, М. Дядя, О. Гайдамашко, О. Кравець, В. Марцинкевич, О. Мельник, Л. Пеналюк, С. Пюра, Е. Руда, які стали переможцями багатьох змагань у 1984 р. У місті і районі діяло 16 спортивних залів, 45 спортмайданчиків, 20 тирів, 39 колективів фізкультури, які підготували 2 кандидати у майстри спорту, 152 розрядники, 9 тис. спортсменів масових розрядів [5, с.52].

Тривав поступальний розвиток культурної сфери. У звітній доповіді районного виконавчого комітету 19 лютого 1980 р. відзначалася культ-масова робота високого рівня в селах Баламутівка, Михайлівка, Правдівка, Проскурівка, Солобківці, Соснівка, Стріхівці, Шарівка, Ясенівка. Розглядаючи питання 13 серпня 1984 р., стосовно роботи клубних установ району по організації культурного відпочинку, райвиконком констатував, що у будинках культури сіл Баламутівка,, Соколівка, Шарівка, Ясенівка проводилися змістовні вечори відпочинку, цікаві зустрічі з відомими людьми, вечори запитань і відповідей, систематично демонструвалися художні та документальні фільми, утворювалися клуби за інтересами.

Мешканцям Хмельниччини була відома творчість самобутнього ансамблю Ярмолинеччини «Шарівчанка». Творчий колектив було створено 1985 р. у с. Шарівка Л.О. Калиновським. Його учасниками стали аматори різного віку і професій, а репертуар колективу

включав місцеві народні пісні. Фольклорні тематичні збірники переросли у великі програми: «Шарівські вечорниці», «Шарівські посиденьки», «Шарівський ярмарок». За роки творчої діяльності колектив регулярно виступав перед земляками, давав гастрольні концерти на виїзді. Учасники ансамблю брали участь у фестивалі «Подільські візерунки», давали концерти на Співочому полі у м. Києві, були частими гостями на телеогляді народних талантів «Подільське намисто». Значним рівнем виконавської культури, цікавим високохудожнім репертуаром виділявся чоловічий хор районної лікарні, хор ветеранів, учительський хор.

Особливе незабутнє враження на мільйони слухачів справляли і продовжують справляти, ось уже понад сорок років, виступи ансамблю «подільських соловейків» – братів Вадима (Владислава) і Євгена Гжегожевських, випускників (1981 р.) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Участь у міжнародних, всеукраїнських, регіональних конкурсах та фестивалях мистецтв таких як «Молоді голоси», «Кримські зорі», «Чорнобільські мотиви» та інші принесло ансамблю визнання і популярність далеко за межами малої батьківщини. Двадцять призових місць на конкурсах високих рівнів, заснування і проведення на Яромлинеччині, в містах Кам'янець-Подільському та Києві всеукраїнського фестивалю творчих близнюків «Співучі дзеркала», посилило визнання зіркового дуєту. 1992 р. митці стали лауреатами обласної педагогічної премії імені М. Смотрицького. За багатолітню самовіддану працю брати Гжегожевські нагороджені знаками «Відмінник освіти України» (1992 р.), нагрудними знаками «90 років Яромлинецького району» (2014 р.), а у 2019 р. Президентом України Вадиму та Євгену присвоєно високе звання «Заслужені артисти України» [5, с.49].

На той час на Яромлинеччині діяло 60 клубних установ, 2 дитячі музичні школи, 18 музеїв, 57 бібліотек з книжковим фондом понад 717 тис. примірників. У клубних закладах у розпорядженні мешканців були музичні інструменти для вокально-інструментальних ансамблів, а також 36 баянів і акордеонів, 61 магнітофон. Утворилися і діяли 17 духових оркестрів [5, с.75].

Одночасно райвиконком вказував на недоліки у культ-масовій роботі. Зокрема, в окремих клубах і будинках культури художня самодіяльність занедбана, відсутні сценічні костюми, а серед

відстаючих були села Вербка, Кадиївка, Монастирок, Москалівка, Пасічна. Серед недоліків називалися також порушення розпорядку роботи окремими клубами, що проявлялося у затягуванні демонстрації кінофільмів до глибокої ночі.

До того ж, у кінці 1985 р. райвиконком зазначав, що в районі повільно проходить процес створення музеїв, тому сільрадам приписувалося утворити ініціативні групи по організації громадських музеїв із залученням учителів, працівників культури для оперативного збору експонатів [5, с.76].

Значна увага приділялася на Ярмолинеччині природоохоронній діяльності. На VII сесії XIX скликання районної ради 31 травня 1986 р., підкреслювалося, що питання додержання законодавства про охорону природи і раціональне використання природних ресурсів періодично обговорювалося на сесіях рад, засіданнях виконкомів, постійних комісій. Тоді на охорону довкілля використали 800 тис. крб., рекультивовано 512 га землі, виконано значний обсяг агротехнічних, протиерозійних і біотехнічних робіт. На вказаній сесії головою райвиконкому обрали В.Г. Пасічника.

У березні 1990 р. в країні пройшли вибори до рад усіх рівнів. Досить активно вони пройшли на Ярмолинеччині. У районі було утворено 49 виборчих округів для виборів депутатів райради, у яких зареєструвався 71 кандидат, тобто 1,4 на один депутатський мандат. Серед претендентів на депутатський мандат були 62 комуністи, 2 комсомольці, 7 безпартійних, 13 жінок. В результаті виборчих перегонів головою райради обрали комуніста В.С. Романюка, заступником голови – В.С. Волощука, головою райвиконкому – В.Г. Пасічника. Відділи і управління райвиконкому очолили: народної освіти – В.М. Коломієць, фінансовий – М.І. Фют; культури – О.Д. Сусяк; внутрішніх справ – А.М. Теліцин; соціального забезпечення – В.Ф. Білявський; з питань роботи рад – Л.Р. Лис; загальний – Г.Д. Ясінська; комітет з фізкультури і спорту – Л.В. Главун; районний архів – Н.І. Сноз [5, с.79].

У квітні 1991 р. до військового містечка на залізничну станцію на постійну дислокацію з колишньої НДР прибула 207-ма Помаранська Червонопрапорна ордена Суворова II ступеня стрілецька дивізія, яка незабаром, після проголошення незалежності України, була

перейменована на «128-му Памаранську базу зберігання озброєння та техніки» (командир полковник В.Ф. Лоза) [105, с.54].

Таким чином у другій половині ХХ ст. настав найбільш сприятливий період розвитку радянського суспільства за умов пом'якшення політичного режиму. Поступово завершилася відбудова народного господарства на місцях. Ширився колгоспний рух. За вказівкою з центру відбувалося укрупнення місцевих колгоспів. Зростали темпи будівництва об'єктів промисловості, житлового сектору. Розвивалася освітянська сфера, медицина. Не ідеалізуючи період 1960-1970-х рр. на Ярмолинеччині, можна стверджувати, що вказаний час став для містечка і району апогеєм соціально-економічного розвитку ХХ ст. Однак, уже на початку 1980-х рр. у житті радянського суспільства почали проглядатися загрозливі симптоми загальної глибокої кризи, яка на початок наступного десятиліття стала реальністю і проявилася у значній міграції сільських мешканців до великих міст (зокрема м. Хмельницького – Ю. Х.), особливо молоді, у пошуках кращої долі. В результаті міграції молоді відбулося різке постаріння населення Ярмолинців та району, а відтак його депопуляція, тобто перевага смертності відносно народжуваності. У 1991 р. у Ярмолинському районі зареєстровано 502 новонароджених і 868 померлих, 367 шлюбів і 81 розлучень, у тому числі в смт. Ярмолинці: 138 новонароджених і 120 померлих, 105 шлюбів і 37 розлучень [5, с.54].

Зміни відбулися і у національній демографії. Практично все єврейське населення містечка, що дивом уціліло, у повоєнний час поступово емігрувало до далекого зарубіжжя. Небагато залишилося і поляків, яких на 1989 р. у Ярмолинцях налічувалося всього 86 чол. [92, с.402]. Все це та інше стало причиною розвалу СРСР.

Розділ IV

Ярмолинеччина в добу незалежності України (1991 - поч.ХХІ ст.)

4.1. Розвиток промисловості і сільського господарства

Після розпаду СРСР у серпні 1991 р. розпочався перехід до ринкової економіки, що супроводжувався кризовими явищами, особливо у промисловості. Тривав процес розвалу промислово-економічного комплексу держави. Як наслідок, на той час у Ярмолинцях зупинялися заводи, філії промислових підприємств, не діяли будівельні організації тощо.

Загальна динаміка соціально-економічного розвитку Ярмолинеччини демонструвала зниження, а подекуди падіння виробництва, причиною чого стало падіння рівня договірної дисципліни, відсутність сировини, матеріалів, втрата зв'язків з підрядниками і інше. Проти 1990 р. виробництво промислової продукції у 1991 р. знизилось на 1 678 тис.крб. (30%) і складало 21 888 тис. крб. Чи не єдиним підприємством, де спостерігався ріст продукції на 26%, була друкарня [5, с.52].

Порівняно з 1990 р. виробництво м'яса в господарствах району зменшилось на 11 тис. ц, молока – на 30 063 ц, яєць – на 1 286 тис. штук, вовни на 15 %. Середній надій молока на корову у 1991 р. становив 2 806 кг, що на 287 кг менше порівняно з попереднім роком. поголів'я великої рогатої худоби знизилось на 287 одиниць і складало 37 176. поголів'я свиней на початок 1992 р. складало 21 822 одиниці, що свідчило про зниження на 2 089 голів, а птиці – на 29 928 одиниць проти 1991 р. [5, с.53].

Промисловістю району за 1991 р. вироблено товарів народного споживання на 30 175 тис. крб., що на 1 472 тис. крб. менше ніж було

у попередньому році. Загальний обсяг продовольчих товарів народного споживання за 1991 р. склав 28 854 тис. крб., що було меншим на 1 520 тис. крб. ніж у 1990 р. Найбільше падіння виробництва харчових продуктів зазнав завод продовольчих товарів та районна споживча спілка. Протягом року на 10 % знизилась продуктивність праці [5, с.53-54].

Інерційно у 1991 р. спрямовувалися капіталовкладення на будівництво об'єктів: житлово-комунального призначення в агропромислового комплексу – 3 222 тис. крб.; газифікацію – 882 тис. крб.; водогін – 257 тис. крб.; народної освіти – 720 тис. крб.; 245 тис. крб. – установ культури; охорону здоров'я – 17 тис. крб. Введено у дію 1 568 кв.м. загальної житлової площі. Зусиллями райдержадміністрації та її голови В.С. Волощука новосілля відзначили мешканці вулиць Спортивної, Щорса, Шевченка. До новобудов також підводилося «голубе паливо» [4, с.50].

Через відсутність рентабельності почали розпадатися колгоспи, натомість у селах Виноградівці, Волудринцях, Іванівці, Луговому, Соснівці, Тарасівці, Томашівці були створені окремі селянські господарства. Зменшили у 1991 р. надання послуг населенню Ярмолинеччини: радгосп імені Комінтерну, райсільгоспхімія, шляхові ремонтно-будівельні управління, птахорадгосп. Одночасно спостерігалось позитивне сальдо по наданню платних послуг. Так, за 1991 р. цей показник склав 4 829, 7 тис. крб., що на 19 % більше попереднього року. Значно збільшили обсяги реалізації платних послуг сільські ради, районна електромережа, тепла мережа, зв'язок, райлікарня, нотаріальна контора, міжрайгаз, комбінат комунальних підприємств, ветеринарна станція. Загальний обсяг роздрібного товарообороту кооперативної торгівлі склав 69 753 тис. крб. і збільшився на 30 596 тис. крб. У розрахунку на душу населення району сума товарообороту склала 1 490 тис. крб., що на 68, 2 % більше за попередній рік [5, с.54]. (При економічному аналізі показників зростання варто враховувати інфляційні процеси – Ю. Х.).

В результаті податкового тиску, зростання цін на енергоносії, розриву міжнародних економічних зв'язків гальмувалась і навіть паралізувалась діяльність промислових і агропромислових підприємств. Виробництво товарів народного споживання становило на

кінець 1991 р. 3 млн 794 тис. крб., з яких 98,6% склали продукти харчування.

На той час у Ярмолинцях «втрималися на плаву» лише два підприємства – сільськогосподарське закрите акціонерне товариство «Агропрод-ЗПТ» та держлісгоспзг. Так, впродовж 1990-х рр. у трудовому колективі СЗАТ «Агропрод-ЗПТ», який очолював В.В. Гуменюк, не лише збереглися робочі місця, але й запрацювали нові потужності, піднялися нові корпуси по переробці сільськогосподарської продукції. На цьому підприємстві виготовлялося виробів на суму 4 млн грн., причому використовувалося майже 80 найменувань сировини, одержаної з різних районів України. Ділові зв'язки із дальнім зарубіжжям підтримував держлісгоспзг, керівництво яким здійснював В.В. Гудловський, поставляючи напівфабрикати в Болгарію, Іспанію, Італію, Німеччину, Словаччину та інші країни. На початку 1990-х рр. розпочалося прокладення об'їздної дороги через урочище «Соколівщина», що стала до ладу у серпні 2003 р. [4, с.49-50].

Кукурудзо-калібрований завод також зумів наростити свій виробничий потенціал. Станом на 1991 р. місткість прийому зерна була доведена до 56 тис.т. Всі технологічні процеси механізовані, а кількість працюючих на підприємстві становила 110-120 чол.

Після складного періоду ринкової турбулентності у 1990-х рр. пов'язаної з переходом на ринкові відносини на початок 2000-х рр. до найбільших підприємств району пробилися: Завод «Кристал» (керівник В. Іванюга), ВАТ «Сільгосптехніка» (Ю. Чарторийський), Держлісгосп (В. Гудловський), ЗАТ «Агробуд» (В. Чарнюк), КРБП «Модерн» (В. Черпак), СЗАТ «Агропрод-ЗПТ» (В. Гуменюк), Еомбікормовий завод (М. Пастернак), дочірнє підприємство ДАК «Украгролізинг» (В. Шумивода), районне споживче товариство (В. Гуменюк) [5, с.90].

А тим часом, в нових, ринкових умовах не стабільно, але розвивалося сільське господарство, демонструючи зниження показників проти попереднього десятиліття. Зокрема, урожайність зернових у районі за 1999 р. знизилася з 27,1 до 22,4 ц з га. Зменшувалося виробництво картоплі і складало 919 т., овочевої продукції – 374 т., 195 ц з га. з гектара цукрових буряків. За рік усіма категоріями господарств вироблено 27 680 ц м'яса у живій вазі, 106 409 ц молока, 3 848,4 тис. штук яєць, 13 ц вовни. У колгоспах поріділо поголів'я худоби.

Середньодобові прирости на вирощуванні та відгодівлі худоби зменшилися на 9 % проти 1998 р. [5, с.55].

Поступово різке падіння показників у промисловості і сільському господарстві припинилося і настав період відносної стабілізації, у якому то піднімалися окремі показники, то навпаки – опускалися. Зокрема, підприємствами та організаціями району за 1999 р. отримано 2 126 тис. грн. прибутку. У групі промислових підприємств Ярмолинців тільки «Агропрод-ЗПТ» отримало прибуток 912 тис. грн. Усі решта підприємств в галузі будівництва і торгівлі були збитковими. Забудовниками усіх форм власності введено в дію основних фондів на 6 111,6 тис. грн. Обсяги капітальних вкладень у порівнянні до 1998 р. зменшилися на 4,1%, а будівельно-монтажних робіт – на 18,1%. За рік введено в дію 6 833 кв.м. житла. Індивідуальними забудовниками споруджено 24 житлових будинки площею 3 001 кв.м. Протягом року введено в експлуатацію 0,7 км водопроводу та 4,9 км газопроводу. Завершено будівництво 6,2 км доріг внутрішнього призначення. Будівельні організації КРБП «Модерн», ЗАТ «Агробуд», «Агроспецмонтаж» підвищили рівень виробництва в середньому на 63,8%. Виріток на одного працюючого у будівельних організаціях збільшився на 39,8 % і становив 5 563 грн. У 1999 р. номінальна зарплата зросла на 1,2% і становила 104,2 грн. Більше платили у ВАТ «Ярмолинецьке ХПП» (193,9 грн.) ВАТ «Райагропостач» (147 грн.) [5, с.56].

Одночасно накопичувалися негативні явища невиклати зарплат у промисловості. Станом на 10 січня 2000 р. 2 592 працівники містечка своєчасно не отримували заробітну плату. Заборгованість в середньому становила по 255,3 грн. на чол.

Місцеві органи влади турбувалися про розвиток транспорту і зв'язку, будівництва шляхів, тому практично усі населені пункти району зв'язані з райцентром дорогами з твердим покриттям. На початку ХХІ ст. було телефонізовано 58 населених пунктів, а послугами телефонного зв'язку користувалися 4 190 абонентів. Радіопрограми транслювалися через 8 550 радіоточок, із них 7 129 у сільській місцевості [5, с.59].

У 2001 р. у районі було прийнято програму соціально-економічного і культурного розвитку, головними завданнями якої стало підвищення життєвого рівня населення, забезпечення економічного

зростання, підвищення конкурентоздатності економіки. В межах району знаходилося 89 911,9 га земель, у тому числі сільськогосподарських – 76 293,61 га. З них угідь – 74 509,91 га, із них ріллі – 59 287,52 га, сіножаті – 6 582 га, пасовищ – 6 783,71 га. В індивідуальному користуванні 16 824 господарів нараховувалося 9 611,31 га землі. Цією землею також користуються 92 фермерських господарства на 9 400,42 га сільгоспугідь [5, с.60].

Відповідно до прийнятої програми, у галузі молочних продуктів та тваринництва набирало обертів виробництво сільського господарства. У 2001 р. зростає кількість виробленого молока, найбільше у дослідних господарствах «Проскурівка» та «Шарівка» – відповідно 4 289 та 1 503 ц, а також у селах Савинцях – 563 ц, Михайлівці – 509 ц. Зростало і поголів'я великої рогатої худоби. У агроформуваннях зафіксовано 11 198 голів, а найбільше було у селах Правдівка – 1 648, Сутківці – 1 210, Ставчани – 971, Михайлівки – 888. Росло поголів'я свиней. На той час на відгодівлі зафіксували 1 1790 свиней. Рекордсменами були господарства сіл Косогірки, Правдівки, Проскурівки, Ясенівки. У той же час третина господарств району не займалися цією важливою справою. У сільськогосподарському закритому акціонерному товаристві «Ярмолинецьке» тваринники розводили 29 726 штук птиці, а у приватно-орендному підприємстві «Фенікс», що у с. Михайлівці – 1 460 [5, с.56,58].

Не легким видалися 2001-2002 рр., оскільки на розвиток району впливали ряд факторів. Це і вибори до Верховної Ради, місцевих рад, несприятлива цінова політика на сільськогосподарську продукцію, вкрай важкі погодні умови. Цим переважно і пояснюється різноплановість господарювання підприємств, установ і організацій.

Протягом 2002 рр. промисловий розвиток відносно стабілізувався. Підприємствами вироблено промислової продукції на суму 2 202,3 тис.грн., або 101,2% до 2001 р., товарів народного споживання – 1 969,3 тис.грн., або 106,3%. За підсумками 2002 р. приросту обсягів продукції добилися працівники хлібокомбінату. У той же час недостатня якість не дозволила суттєво зменшити обсяг продукції яка реалізовувалася на бартерних умовах, а у 2002 р. 72% продукції реалізовувалися саме у такий спосіб [5, с.59].

Хлібороби Ярмолинеччини з надією зустріли Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування

аграрного сектора економіки» (1999), сподіваючись, що реформування колишніх колективних сільськогосподарських підприємств і їх трансформація в агроформування ринкового типу на основі приватної власності на землю і майно, зніме основні проблеми села, сформує ефективного господаря-власника.

Однак, далеко не всім вдалося здійснити заплановане. Лише окремі господарства змогли просунути у визначеному напрямку. Так, ПОП «Колос» стало одним з найбільш рентабельних реформованих сільськогосподарських підприємств. У цьому господарстві 490 власників земельних паїв одними із перших в районі одержали державні акти на право приватної власності на землю, причому 94% власників уклали договори оренди земельних ділянок і щорічно, згідно умов договорів, повністю одержували орендну плату.

Соціально-економічний розвиток аграрного району, зрозуміло, залежав від показників роботи сільськогосподарських підприємств усіх форм власності. До позитивних результатів 2002 р. слід віднести те, що окремими категоріями господарств збільшилося виробництво валового продукту. Аналіз виробництва основних видів продукції за 2002 р. показує, що виробництво зерна по всіх категоріях господарств склав 68,7 тис. т при врожайності 28,4 ц/га. На той час в районі виростили 33,7 тис. т озимої пшениці при врожайності 34,2 ц/га, а також кукурудзи – 34,9 ц/га, гороху – 27,3 ц/га, ячменю – 26,2 ц/га. Сільськогосподарськими підприємствами району було вирощено зернових по 25,2 ц/га на площі 20,7 тис.га, цукрових буряків по 182,2 ц/га на площі 2 196 га, картоплі по 57 ц/га на площі 96 га, кукурудзи по 33,4 ц/га на площі 306 га, овочів по 52 ц/га на площі 75 га. У всіх категоріях господарств поголів'я складало: 9 971 корів, 2 142 свиней, 171 985 штук птиці. Реалізовано зерна – 60 423 т, цукрових буряків – 65 088 т, картоплі – 51 560,9 т, овочів – 5 704 т, м'яса – 1 732 т, молока – 4 550 т. [5, с.60].

Помітних результатів у вирощенні зернових добилися СТОВ «Маяк» (В.В. Андріаш), де врожайність склала 55,5 ц/га, СТОВ «Берегиня», ПОП «Колос» (П.Т. Лохвицький), в фермерському господарстві «Проскурівка» (В.П. Хижун), СТОВ «Берегиня» (М.П. Парацин) та дослідгоспі «Шарівка» (О.Й. Ягодзінський). Такі результати одержали завдяки реалізації програми «Зерно Ярмолинеччини – 2002 р.». Для забезпечення її виконання підживлено

посівів зернових культур на площі 22,3 тис.га, оброблено зернових від бур'янів на площі 22,3 тис. га, від хвороб – на площі 6,2 тис. га, від шкідників – на площі 3,1 тис.га [5, с.61].

Погодні умови 2002 р. негативно вплинули на врожайність цукрових буряків. Всіма категоріями господарств виростили тоді 65 тис. т цих рослин, в тому числі 38 тис. т сільськогосподарськими підприємствами, що на 13,5 тис. т менше, ніж у 2001 р. Проте, навіть у таких складних умовах окремі господарства досягли високої врожайності цукрових буряків. Так, в ПОП «Колос» (директор П.Т. Лохвицький) одержали по 270 ц/га, СТОВ «Маяк» (директор В.В. Андріаш) – 271 ц/га, у кооперативі «Поляна» (голова В.В. Лучко)– 259 ц/га, СФГ «Трембіта» (голова В.Д. Горобець) – 257 ц/га.

В 2002 р. в районі зменшилися об'єми виробництва картоплі та овочів, оскільки окремі підприємства перестали вирощувати ці продукти харчування за винятком сіл Косогірки, Савинець, Соснівки, Сутковець, Ясенівки.

Серйозні проблеми виникли і в галузі тваринництва. Через низькі ціни на молоко і м'ясо, які не відшкодовували виробничих затрат галузі, та нестачу обігових коштів підприємства різко скоротили поголів'я тварин, а в 10 населених пунктах району тваринницьких ферм взагалі немає. На той час у сільськогосподарських підприємствах поголів'я скоротилося на 30% і залишалося біля 8 тис. голів великої рогатої худоби.

Успішний розвиток сільського господарства залежить від забезпечення технікою. Проте в 2000-2002 рр. кількість техніки помітно скоротилася. Так, тракторів залишалося 609, а вибуло 190, або 24%, вантажні автомобілі скоротилися на 127 одиниць, або на 15%, комбайнів залишалося 160, а вибуло 41, або 20%.

Керівники сільськогосподарських підприємств одностайно стверджували, що проблем на селі було б значно менше якби переробні підприємства зайняли позицію партнера товаровиробника і своєчасно проводили розрахунки за одержану продукцію. З ініціативи районної держадміністрації (горова В.С. Волощук) здійснювалося залучення приватного інвестора на село. У в такий спосіб створено в с. Буйволівцях мале приватне підприємство «Агро-Віт» (власник В.І. Дзюба) та в с. Москалівці – мале приватне підприємство «Москалівське» (власник С.Б. Любозян) [5, с.62].

Незважаючи на фінансові труднощі в районі продовжувалося будівництво. У 2002 р. здали в експлуатацію два одноквартирні житлові будинки, управління юстиції та 26 будинків індивідуальних забудовників, загальною площею 3 265 м². У 2001-2002 рр. тривала газифікація сіл району. В цей час ввели в дію 5,68 км. Газових мереж в с. Лисівці і Соколівці та газифіковано 162 квартири [5, с.63].

Значні інвестиційні надходження, починаючи з 2004 р., отримав кукурудзо-калібрований завод («Хлібоприймальне підприємство» ХПП) (1,7 млн.). Вони спрямовувалися на реконструкцію приміщень і виробництва. Зазнав модернізації і змінив своє обличчя сушильний комплекс, оновлена поточна лінія ДСП-50 та ДСП-32. У минулому потужність сушильного комплексу складала всього 300 т збіжжя на добу. Нині Ярмолинецьке ХПП здатне прийняти, висушити і відправити на склад зерна кукурудзи – 800 т, а пшениці – 1200 т за добу. Гордістю підприємства є лабораторія визначення якості зерна та продуктів його переробки, яка оснащена новітнім устаткуванням, що відповідає усім сучасним вимогам. Директорами ХПП працювали: Т.А. Котяков, А.Я. Грицишин (26 років – Ю.Х.), В.І. Піскун, М.Д. Димчук, Г.Г. Шквиря [6, с.40].

За виробничими показниками знаходяться люди. Середня зарплата по району у 2002 р. склала 167,5 грн., а найнижча в аграрному секторі – 114,5 грн. Хоча в останні роки борг по виплаті заробітної плати дещо зменшився, але заборгованість складала 15 432 тис.грн.

Поступальними темпами розвивалося підприємство газової галузі «Філія ВАТ «Хмельницькгаз». На середину першого десятиліття ХХІ ст. на підприємстві працювало 85 чол., які виконували монтажні роботи, вели облік використання блакитного палива, яке постійно дорожчало. *І якщо раніше селянство прагнуло до проведення у домівки газу, то тепер відмовляються через непомірну ціну.* На обслуговуванні філії знаходилося 488 км. газових мереж, 108 промислових та комунально-побутових підприємств та інше. На підприємстві шанують своїх працівників та ветеранів, серед яких: П.В. Бородій, Г.А. Велієва, Н.С. Вознюк, П.Г. Макогон, В.А. Огороднік, П.З. Слободян та інші [6, с.41].

За досягнені успіхи у галузі виробництва, соціальної сфери у 2003 р. розпорядженням райдержадміністрації до районної дошки пошани «Працею звеличені» занесено *трудові колективи:*

СТОВ «Маяк» – директор **В.В. Андріаш**; СКООП «Поляна» – голова **В.В. Лучко**; ПОП «Колос» – директор **П.Т. Лохвицький**; СТОВ «Берегиня» – **М.П. Парацин**; Дослідгосп «Проскурівка» – директор **В.Є. Чарнюк**; Ярмолинецький держлісгосп – директор **В.В. Гудловський**; СЗАТ «Ярмолинецьке» – директор **А.В. Стасишин**; СЗАТ «Агропод-ЗПТ» – генеральний директор **В.В. Гуменюк**.

Кращими передовиками праці стали: **Андріаш Валерій Вікторович** – директор СТОВ «Маяк», с. Косогірка; **Баніта Олена Михайлівна** – оператор СЗАТ «Ярмолинецьке»; **Баран Анатолій Іванович** – комбайнер СФГ «Іскра», с. Тарасівка; **Верба Антоніна Миколаївна** – швачка будинку побуту, с. Солобківці; **Боднар Іван Опанасович** – електромеханік Ярмолинецького вузла поштового зв'язку; **Годованюк Володимир Володимирович** – головний інженер ВАТ «Ярмолинецьке хлібоприймальне підприємство»; **Горбець Володимир Данилович** – голова селянського фермерського господарства «Трембіта», с. Жилинці; **Гудима Анатолій Анатолійович** – механізатор СФГ «День врожаю», с. Кадиївка; **Гудловський Володимир Васильович** – директор Ярмолинецького держлісгоспу; **Заморський Василь Володимирович** – головний зоотехнік дослідгоспу «Проскурівка», с. Проскурівка; **Котюк Любов Миколаївну** – оператор машинного доїння СЗАТ «Дніпро», с. Соснівка; **Кривошия Ілля Михайлович** – водій Ярмолинецького КРБП «Модерн»; **Кульба Сергій Матвійович** – голова ветеранської організації Ярмолинецької селищної ради; **Лохвицький Павло Тимофійович** – директор ПОП «Колос», с. Правдівка; **Лучко Володимир Васильович** – голова СКООП «Поляна», с. Савинці; **Мартинова Валентина Михайлівна** – бригадир городньо-рільничої бригади СТОВ «Маяк», с. Косогірка; **Мельник Ніла Іванівна** – голова громади, с. Виноградівка; **Паламарчук Леонід Володимирович** – майстер філії «Ярмолинецький райавтодор»; **Пастушенко Олександр Леонтійович** – електромонтер електричних мереж; **Равлюк Марія Василівна** – завідувачка терапевтичним відділенням центральної районної лікарні; **Сурник Михайло Васильович** – директор СТОВ «Михайлівське», с. Михайлівка; **Тарасюк Валентина Михайлівна** – оператор машинного доїння дослідгоспу «Шарівка», с. Шарівка; **Ткачук Наталя Василівна** – заступник директора з виховної роботи Соколівської ЗОШ І-ІІІ ст.;

Трачук Євдокія Федорівна – заступник директора централізованої бібліотечної системи; **Француз Микола Григорович** – електромонтер енергопостачання Ярмолинецького цеху електрозв'язку №2; **Хижун Володимир Петрович** – директор дослідгоспу «Проскурівка», с. Проскурівка; **Чарнюк Валерій Євгенович** – голова управління ЗАТ «Агробуд»; **Яровий Віктор Володимирович** – агроном СКООП «Поляна», с. Савинці; **Ястремський Іван Іванович** – водій СТОВ «Відродження», с. Томашівка; **Яцина Людмила Броніславівна** – кондитер Ярмолинецького хлібокомбінату районного споживчого товариства.

Діяльністю державного підприємства «Ярмолинецьке лісове господарство» є охорона природи, відновлення лісового багатства краю на території 19 тис.162 га. Підприємство розташоване у південній частині Хмельницької області на території п'яти районів. До складу лісгоспу входять чотири лісництва – Віньковецьке, Сатанівське, Ярмолинецьке, Зіньківський лісовий розсадник, Зіньківський та Лісоводський лісопункти, ремонтно-механічна майстерня. Для забезпечення підприємства посадковим матеріалом лісовий розсадник вирощує щорічно близько 1 млн. штук сіянців таких лісових порід, як дуб, ясен, клен, бук, береза, липа. В господарстві зайняті на усіх роботах 281 чол. Серед заслужених працівників підприємства та ветеранів є: А.П. Бистрицький, І.Т. Касьянов, В.С. Ковальчук, Г.О. Ковальчук, В.М. Леbedенко, М.П. Опенько, С.Ф. Хоптяр та інші [6, с.38].

У містечку з 3 жовтня 2006 р. функціонує також «Ярмолинецький центр поштового зв'язку №8», який об'єднує три колишні райони: Ярмолинецький, Городоцький та Віньковецький. Йому підпорядковані також 87 поштових відділень, де працює близько 380 працівників усіх рівнів, надаючи послуги понад 100 тис. громадянам. Серед послуг: доставка періодики, посилок, бандеролей, товарів народного вжитку, поштових переказів, книги поштою, ліки на замовлення, продаж карток мобільного зв'язку, а найголовніше – обслуговування пенсіонерів. За результатами роботи «Ярмолинецький центр поштового зв'язку» у 2007 р. посів четверте місце на Хмельниччині. Планові завдання становлять 1,5 млн. грн., а до районного бюджету перераховується близько 100 тис. грн. [6, с.44].

Не пасуть задніх і ярмолинецькі зв'язківці. Нині в автоматичній телефонній станції (АТС) понад 5 тис. абонентів, а лінійна служба обслуговує близько 2,5 тис.км повітряних і кабельних ліній зв'язку [6, с.45].

Із засобів масової інформації в містечку виходять газети: «Вперед» (видається з 1932 р.), «Шкільний світ» та інші. Тривалий час часопис «Вперед» творили її кореспонденти: В.П. Борецька, А.М. Гуменюк, І.С. Делікатний, К.А. Рибицький, В.В. Тищук, Б.А. Фурман, І.Ю. Школьник та інші. Впродовж десятиліть на шпальтах газети публікувався Почесний громадянин Ярмолинців, краєзнавець, журналіст *Олександр Семенович Снігур* [6, с.33].

Продовжуючи традиції Петропавлівського ярмарку у Ярмолинцях, поступально розвивається нинішній Ярмолинецький ринок, під назвою «Петропавлівський», який перетворився у сучасний торговельно-сервісний центр, на майданчику якого працює понад 400 підприємців. Ринок працює стабільно, одночасно ведеться його реконструкція, шляхом інвестиційних вкладень самих підприємців для поліпшення умов праці. Останнім часом на ринку задіяні, разом із торговельною мережею 25 основних працівників під керівництвом С.П. Сухораба. Показники роботи ринку зростають, що дозволяє займати передові місця серед ринків Хмельницької облспоживспілки. Пам'ятаючи історичні традиції краю, приватний підприємець Ю.В. Сусяк, депутат райради, став ініціатором відродження знаменитого Петропавлівського ярмарку, назвавши відкритий ним гастроном «Петропавлівський». Загалом, у Ярмолинцях зареєстровано 1 650 підприємців (2007). Щорічно відкриваються нові торговельні комплекси: «Союз» (2005), «Тритон», «Асорті» (2006), «Економ» (2007) та інші [6, с.46-48].

Швидкими темпами в добу незалежності України розвивалася банківська система, яка була представлена у Ярмолинцях трьома відділеннями всеукраїнських банків: «ПриватБанк» (2002), «Ощадбанк» і ВАТ «Райфайзен Банк Аваль» (2000). Відділення надають широкий спектр послуг, намагаючись задовольнити всі потреби клієнтів, у тому числі 2,5 тис. пенсіонерів. Широко розповсюджені кредитні програми, а власниками кредитних карток стали понад 3,5 тис. чол., які отримали кредитні кошти на придбання автомобілів, житла, бізнесу та іншого [6, с.52].

Таким чином, із здобуттям незалежності України темпи економічного зростання спочатку знизилися та за кілька років стабілізувалися. З одного боку ряд підприємств припинили своє існування, з іншого виникали нові приватні сільськогосподарські, торговельні, промислові підприємства.

4.2. Громадське та культурно-освітнє життя

Із здобуттям незалежності України 1991 р. активізувалось громадсько-політичне життя краю, зокрема органів місцевого самоврядування, районної, селищної та сільських рад. На той час усі вони працювали над забезпеченням ефективного державного регулювання економічних та соціальних процесів для цього була розроблена і затверджена на сесії районної ради довгострокова програма соціально-економічного розвитку району. Аналіз її виконання здійснювався щоквартально на спільних засіданнях президії районної ради і колегії райдержадміністрації. Проводилися об'їзди населених пунктів, щомісячно підводилися підсумки роботи підприємств, організацій, установ району, спрямовувалися зусилля на усунення допущених недоліків. Однак, у нових умовах органам самоврядування необхідно було здійснювати пошук нових форм діяльності та розбудови власної структури. Розбудова нової структури представницьких органів завершилась після проведення ряду виборів місцевих рад та їх очільників у березні 1998 р. 8 квітня 1998 р. відбулася перша сесія районної ради XXIII скликання. Головою районної ради було обрано В.С. Волощука, його заступником – М.А. Бодя. Незабаром В.С. Волощука було призначено головою Ярмолинецької районної державної адміністрації. Рішенням VII сесії районної ради 14 травня 1999 р. головою ради було обрано М.А. Бодя, а його заступником А.І. Безушко. Керуючим справами секретаріату виконавчого комітету апарату районної ради став А.М. Лис, а завідувачем організаційним відділом – Н.М. Хоптяр.

Загалом до діючого складу районної ради обрали тоді 90 депутатів, до селищної – 25, до сільських рад – 435 депутатів. Структурний аналіз депутатського корпусу районної ради показав, що більшість депутатів мали вищу освіту (66), решта незакінчену,

середньо-спеціальну та середню освіту. За віком більшість депутатів були у віці від 30 до 60 років (85). За фахом депутати були працівниками промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, але більшість професії депутатів були пов'язані з агропромисловим комплексом (40) та освітою і культурою (15). За партійним представництвом переважала «Аграрна партія України» – 5, «Батьківщина» і «Партія регіонів» – по 2, «Народно-демократична партія» – 1. У районній раді працювали 9 постійних комісій, які очолювали І. Буньковський, В. Гудловський, І. Драгомерецька, П. Лохвицький, М. Парашин, М. Побережний, В. Рихльовський, В. Сусяк, С. Сотник.

Місцеве самоврядування володіло рядом об'єктів власності у Ярмолинецькому районі. У 2003 р. до них належали: районна друкарня, МП «Бюро технічної інвентаризації», Госпрозрахункове архітектурне бюро, МП «Теплокомуненерго», вісім аптек і аптечних кіосків, центральна районна лікарня з чотирма амбулаторіями, Ярмолинецький технологічний ліцей, дитяча музична школа, районний будинок культури, редакція газети «Вперед», лісгосподарське підприємство «Агроліс», школи та бібліотеки району і інші [5, с.79-81].

Зміни проходили у системі освіти. На початку 1990-х рр. в Ярмолинецькому районі діяло 8 початкових, 23 неповносередніх, дві допоміжні школи, один міжшкільний навчально-виробничий комбінат і 12 середніх шкіл. Загалом у вказаних навчальних закладах здобували освіту 5 060 учнів: у початкових школах – 70, неповносередніх – 1 539, допоміжних – 280, середніх – 3 854. Характерною рисою став процес укрупнення шкіл. Так із 60 населених пунктів у 16 не було начальних закладів, як це у селах Васильківцях, Голохвасті, Круті Броди, Майдані-Морозівському та інших. Впродовж кількох десятиліть районний відділ освіти очолював Коломієць В. М. [5, с.78, 88].

Значними темпами розвивалася дошкільна освіта. У 1993 р. відкрились двері нового приміщення дитячого садочку «Калинка». У садку працювало 6 груп із 150 дітьми. У 2003 р. садок став закладом нового типу – «Центр розвитку дитини».

Проходили зміни і у закладах середньої освіти. Значно поліпшилася матеріально-технічна база середньої школи №1 (директор В.В. Глушук). У 2001 р. на базі цієї школи відкрилася гімназія з поглибленим вивченням предметів гуманітарного циклу. Повний

цикл навчання у гімназії – 7 років. З метою вивчення пізнавальних здібностей учнів гімназійних класів запропонована система спецкурсів як елементів до профільного навчання. Старші класи Ярмолинецького НВК «Загальноосвітня школа I-III ст. і гімназія» функціонують як профільні з поглибленим вивченням англійської мови, відповідно до гуманітарного профілю (директор з 2008 р. В.М. Пустовіт).

Помітних здобутків набула Ярмолинецька ЗОШ I-III ст. №2 (директор А.С. Попіль). Ентузіасти школи створили власну історію закладу, виховують підростаюче покоління на місцевих традиціях. Серед випускників, якими пишається заклад: М.П. Дзюбак, Л.Г. Малюсько, Б.Ф. Мазур, І.В. Лабань, О. С. Дронг, Т.А. Онопріюк, А.В. Зваричук, А. Цюпак та іншими. Сьогодні школа живе в ритмі сучасності, застосовуються нові методики проведення уроків. Учителі та учні беруть участь у конкурсах, олімпіадах, змаганнях, виставках. Юні вихованці, які щодня здобувають нові знання – втілення надій на майбутнє України, адже серед учнів чимало талановитої молоді [8, с.19-22].

Після проголошення незалежності України у діяльності бібліотек району відбулися зміни. Ці заклади культури одразу включились в процес відродження історичних традицій, у вивчення історії свого краю. В зв'язку з цим, зросла потреба у літературі рідною мовою. У бібліотеках організовувались куточки народознавства, де вчителі проводили з учнями уроки. Працівники бібліотек району стали ініціаторами створення альбомів пам'яті загиблих воїнів-земляків та альбомів з історії сіл.

У 1994 р. мережа бібліотек Ярмолинецького району складалася з ЦРБ, міської, дитячої та 50 сільських бібліотек, у яких працювали 83 бібліотекарі. Кількісний показник бібліотечних фондів на той час складав 596,5 тис. примірників у всій мережі бібліотек району, в тому числі у ЦРБ – 52,6 тис., міській – 12,4 тис., дитячій – 26,3 тис., сільських – 505,3 тис. Кількість читачів в цей час у бібліотеках району становила 32 086, із них 3 279 зареєстровані у ЦРБ, 580 – у міській, 1 250 – у дитячій, 26 977 – у сільських. Поруч з тим, економічна криза, в якій опинилась Україна у 1990-х рр., боляче вплинула на стан бібліотечної справи. З кожним роком почали зменшуватися надходження на придбання літератури, підтримання матеріальної бази. У 1995 р.

на кожен сільську бібліотеку припадало, в середньому, по 2-3 газети і 1-2 журнали. Однак, становище ставало дедалі складнішим. Періодом випробування через відсутність фінансування стали 1996-1998 рр. В цей час скорочуються об'єми надходжень книг. Якщо до ЦРБ у 1996 р. надійшло 1 800 книг, то у 1997 – 104, а у 1998 – 90. Брак коштів призвів до скорочень робочих місць, зокрема скоротили 4 посади у ЦРБ і закрили 13 сільських бібліотек. Натомість утворили 11 бібліотечних пунктів, а за рахунок вивільнених фондів і перерозподілу літератури відкрили бібліотеку-філію у мікрорайоні ст.Ярмолинці [7, с.227-230].

На початку 1990-х рр. склалися сприятливі умови для розвитку культури загалом, і національних культур різних народів зокрема, особливо польського етносу та зміцнення відповідних організаційних форм польської спільноти. У 1992 р. у Ярмолинцях запрацювала «Спілка поляків в Україні», до якої входило 150 осіб [1, с.299]. А ось стан єврейського населення відновити не вдалось. Віддаючи данину пам'яті загиблим, у 1992 р. відкрили меморіальний комплекс жертвам війни на ст.Ярмолинці та у 1993 р. пам'ятний знак жертвам Голодомору на старому кладовищі у Ярмолинцях. Крім того, впорядковувався парк, розбудовувався південно-західний мікрорайон селища. Тривалий час на посаді керівників районних відділів внутрішньої політики та культури працювали «Заслужені артисти України» Вадим та Євген Гжегожевські [5, с.88].

У серпні 2000 р. ярмолинчани і гості містечка гучно відсвяткували 600-ліття з року його заснування. На честь вказаної дати, було засновано нову, центральну площу, що отримала однойменну назву. Площа розташувалася на місці старого скверу, дерев'яного Будинку піонерів і декількох непримітних магазинчиків. Тепер на площі розташувалися нові магазини, кафе, адміністративні будинки, просторий Будинок культури, дві районні бібліотеки – для дітей і дорослих, велике приміщення дитячої спортивної школи, а також пам'ятники архітектури XIX століття – будинок Грінберга (Соцстрах) і будинок Аврумідера (Ощадбанк).

Подію з нагоди 600-ліття містечка, ярмолинчани зустрічали із неабиякими здобутками: три бібліотеки, дві середні школи, будинок школяра із спортзалами, центральна районна лікарня на 250 місць, музична школа і, навіть, оперна студія ДМШ – ось ті місця, де

народжувалися, розвивалися, набиралися досвіду подільські таланти. Нарощували свою майстерність, гордість селища – народний фольклорно-етнографічний ансамбль «Кудрявчик» (керівник **П. Широкий**). Славу Ярмолинцям створювали і ті, хто працював далеко за їх межами. Зокрема, рухали вперед науку: професори **Є.Ю. Лизунова, В.П. Лис, Н.Г. Нестер, І.М. Ройтер, В.Й. Скиба, М.Д. Фасоляк (1916-1999)**. Тут народилася художниця тканини і килимів, заслужений майстер народної творчості України О.Й. Француз. Ярмолинчани займали високі державні пости: заступник начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-майор **М.П. Дзюбак**, член колегії, начальник управління загального нагляду Генеральної прокуратури СРСР генерал-лейтенант **А.В. Борецький (1939-2022)**. «Сіяли розумне, добре, вічне» Заслужені учителі України **М.П. Бистрицька, Г.Т. Трачук та інші** [4, с.50].

На початку ХХІ ст. більше літератури почало надходити до всіх 45 бібліотек району. Так, у 1999-2000 рр. надійшло, відповідно, 758 і 938 примірників. [4, с.50]. Певне пожвавлення стану трьох бібліотек спостерігалось у Ярмолинцях, де працювало 14 спеціалістів, які обслуговували 5,5 тис. читачів. Директором центральної бібліотеки призначили М.А. Гриб, яка доклала чимало зусиль, щоб бібліотека стала справжнім інформаційним центром, центром спілкування і духовного надбання. Про це свідчили діючі при бібліотеці клуби за інтересами: «Автограф», «Юність і закон», «Берегиня» та інші [5, с.33].

Фактично у кожній бібліотеці за всіх часів працювали справжні ентузіасти своєї справи, які виховували честь, гідність, талант. Бібліотечну роботу піднімали на високий рівень висококваліфіковані працівники: М.А Гриб., Р. . Бабій, Т.М. Кудряшова, Є.Д. Кухар, О.І. Лісовська, В.М. Москаленко, Є.Ф. Ткачук та інші.

За останні роки в районній бібліотеці значно поліпшилась краєзнавча робота, що стала одним із пріоритетів бібліотечної діяльності. Ще одним важливим напрямком її роботи було відзначення державних свят та громадсько-політичних подій: 55-річчя Перемоги, 600-річчя з часу заснування Ярмолинців, відзнаки з нагоди дня народження Т. Шевченка, Л. Українки, Дня Конституції та інші.

У той же час, для удосконалення бібліотечного та інформаційного обслуговування читачів впроваджувався бібліотечний маркетинг, «центр регіональної інформації». Їх завдання полягають у вивченні інформаційних потреб користувачів, розширення нових видів послуг.

Поруч із освітою розвивалася система *охорони здоров'я*. До послуг громадян Ярмолинеччини функціонували районна лікарня, Солобковецький та Михайлівський медичні заклади, 48 фельшерсько-акушерських пункти. Загалом 93 лікарні із 275 працівниками середнього медичного персоналу та 300 лікарняними ліжками. Потужність амбулаторно-поліклінічних закладів досягла 750 відвідувань у зміну [5, с.78]. Нині у районній лікарні функціонують хірургічне, терапевтичне, неврологічне, інфекційне, пологове, гінекологічне і педіатричне стаціонарні відділення. У цих відділеннях за рік проходять лікування 7,5 тис. хворих. При лікарні також функціонують поліклініка, відділення переливання крові, клінічна лабораторія та відділення швидкої допомоги, кабінети рентгенологічних обстежень, функціональної діагностики і фізіотерапії. У поліклініці працює понад 20 лікарів, що заслуговують на повагу і вдячність пацієнтів, серед яких: М.В. Байталюк, М.В. Бакуліч, О.Б. Дудка, О.Ф. Єгорова, В.М. Марутовський, Н.І. Трительницька, Л.В. Ціпрус та інші [6, с.36].

Із набранням обертів процесу демократизації, пожвавилася *церковне життя*. Як уже зазначалося, ще на початку 1990-х рр. православна община ярмолинчан взялася за зведення свого православного храму св. Петра і Павла. У Петропавлівському костелі тривалий час знаходився Будинок культури, тому віруючі католики вийшли на акції протесту і вимагали від органів влади незалежної України повернення пастви храму і відновлення в ньому богомілля. В зв'язку з цим, Петропавлівський костел знову відродився і став католицьким храмом [3, с.121-122] (див.: додатки). Нині у Ярмолинцях співіснує 4 релігійні конфесії. Неподалік площі 600-річчя Ярмолинців 2002 р. розпочав діяти храм Київського патріархату. Завершилося будівництво Молитовного будинку церкви Християн віри Євангельської [6, с.34]. У 2001 р. будівлю колишнього Бернардинського монастиря передали професійному ліцею, а з 2013 р. частину приміщення займає районний історичний

музей [3, с. 47-48]. У 2011 році по вулиці Пушкіна почала діяти новозбудована греко-католицька церква Пресвятої Трійці.

Значний об'єм робіт на початку XXI ст. здійснювався в соціальній та гуманітарній сферах. У 2002 р. управлінням праці та соціального захисту призначили матеріальну допомогу 1 900 заявникам на суму 1 212 тис. грн. За отриманням субсидій на житлово-комунальні послуги звернулися 3 тис. сімей, з них 2 858 сім'ям нарахували субсидій на суму 518 грн. У 2002 р. вперше за останні десятиліття зафіксували 16 випадків захворювання на туберкульоз, що було досить тривожним сигналом. Тривала тенденція зростання смертності. Так, у вказаний час померло 922 особи, а народилося 285 дітей. Це означало, що населений пункт чисельністю 637 чол. зник з території Ярмолинеччини [5, с.64].

В галузі медицини пройшли акредитацію 48 закладів охорони здоров'я, а також підготували чотири лікарі сімейної медицини. Ліжковий фонд району складав 545 одиниць.

Тривав розвиток культ-освітньої сфери. Зусиллями працівників закладів культури створено 2 клуби спортивного бального танцю, муніципальний духовий оркестр, відновив роботу хор с. Баламутівки. Зусиллями талановитих митців, братів Вадима та Євгена Гжегожевських на належному рівні провели фестивалі «Ярмолинецькі самоцвіти», «Співочі дзеркала» та інші. Проблемами що виділяються у сфері культури залишалася низька заробітна плата та слабка матеріально-технічна база [5, с.65].

Значна увага особливо під час переходу на 12-ти річну форму навчання приділялася освітнім закладам. У 2003 р. в районі функціонували 5 закладів нового типу: технологічний та технічний ліцеї, Ярмолинецький НВК-гімназія, Шарівське НВО «Школа-музична школа», філія Гусятинського коледжу в якому вивчають іноземну мову з другого класу. Поруч з тим, низькими темпами проходила комп'ютеризація шкіл, де на один комп'ютер припадало 62 учні. У школах району навчалася чимало здібних учнів, які брали участь у олімпіадах та конкурсах. Зокрема, 59 учнів дев'ятих класів отримали свідоцтва з відзнакою, а 20 учнів одинадцятих класів закінчили школу з медалями [5, с.66].

Таким чином, соціально-культурне життя із здобуттям незалежності України помітно поживилось, зростала його матеріально-технічна база. В умовах сьогодення в селищі відбуваються

процеси соціально-економічних реформ, демократичні перетворення, відроджуються етнокультурні традиції, що дають надію на майбутній вступ України до Європейського Союзу.

Подальший економічний розвиток району, добробут його мешканців залежатиме від співпраці всіх державних органів, установ, органів місцевого самоврядування з підприємствами, закладами, організаціями, підприємницькими структурами та населенням району.

ВИСНОВКИ

Ярмолинеччина – географічна назва, що включає у себе ряд місцин навколо смт Ярмолинці в межах колишнього Ярмолинецького району площею 89,9 тис. га, що складає 4,5 % території Хмельницької області. Саме містечко Ярмолинці відноситься до стародавніх поселень Поділля. Його археологічна історія сягає коріннями на глибину понад 600 років у період Черняхівської культури (III-IV ст. н.е.).

Перша письмова згадка про Ярмолинці припадає на початок XV ст., а дізнаємося ми про це із подорожніх нотатків польських літераторів. Далі 1407 р. відзначається у документах, що відбивають події пов'язані із даруванням поселення Ходку Кرواتі з рук польського короля Владислава II Ягайла.

З часом село переросло у містечко, про що свідчить надання Ярмолинцям у 1455 р. магдебурзького права, будівництво старого і нового замків і інше. Нащадки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок: старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинців і став називатись Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і називався Сутковським (Сутковецьким). В такий спосіб, своє прізвище Ярмолинські отримали від уже наявного на той час поселення і були православними. Ярмолинські мали свій родовий герб «Корчак», хоча особливих здобутків на державній службі не мали.

У XV ст. Ярмолинці, після тривалого протистояння Литви та Польщі, переходять під юрисдикцію останньої. Містечко відіграло значну роль у боротьбі з татарськими набігами. Саме тут проходив Кучманський шлях, яким татари перманентно прибували на Поділля. Для боротьби з ворогом у Ярмолинцях збудовано аж дві фортеці, які відігравали неабияку роль у захисті населення від спустошливих набігів татар.

В кінці XVII с. Ярмолинці, знаходилися під протекторатом Османської імперії. Відповідно до Карлівського

російсько-турецького договору (1699) Поділля, а отже і Ярмолинці, було передано Польщі.

Початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростання ряду містечок Поділля та утворення у них фільварків, зокрема у Ярмолинцях Боснячина і Писарівка, які злились в один – Березівку.

Економічний та релігійний гніт польської шляхти, що поверталася у свої маєтки після турецького панування, викликали обурення селянства, спонукало їх до антипольської збройної боротьби, що спалахнула на початку XVIII ст. яку очолив Федір Білоцький. З часом змінювалися і власники Ярмолинців. Містечко з багатьма селами у власності Ярмолинських знаходилися близько 300 років, аж до початку XVIII ст. Після цього, через відсутність спадкоємців по чоловічій лінії, Ярмолинцями володіли Шепінги, далі Старжинські, Мархоцькі, Сцібор-Мархоцькі і нарешті Орловські, які близько 120 років, аж до 1917 р., утримували містечко у власності.

Після приєднання Поділля до Російської імперії в кінці XVIII ст. Ярмолинці стали волосним центром у складі Проскурівського повіту. На той час містечко, з прилеглими землями, перейшли у власність до заможного польського шляхтича Адама Орловського. А. Орловський сприяв соціально-економічному розвитку Ярмолинеччини. Швидкими темпами розвивалися започатковане А. Орловським будівництво нових культових споруд, виробничих приміщень, вапняковий і два цегельні заводи, гужове виробництво. Велика пасіка дозволяла виганяти, в значних об'ємах, продукти винокурні та пивоварні. Справжнім успіхом у промисловому розвитку містечка могло стати суконне виробництво, однак відсутність технологічної води не дозволили розвиватися цій сфері. Оскільки Ярмолинці на початку XIX ст. знаходилися в прикордонній зоні, сюди прибували війська для виконання стратегічних завдань російсько-турецької війни (1806-1812), російсько-французької війни (1812-1819). Ярмолинці відвідали генерал-фельдмаршал М. Кутузов (1808), російський монарх Олександр I (1818), генерал-фельдмаршал П. Вітгенштейн (1818-1819). Поступово розвивалася система навчальних закладів.

Помітний вплив на соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини виявляла польська родина, зросійщених дворян – Орловських. У першій половині XIX ст. Ярмолинці продовжували

розвиватися, переважно, завдяки активному зростанню торгівлі. В системі внутрішньої торгівлі Поділля важливе економічне значення мали базари і ярмарки. Відкриття у 1835 р. в Ярмолинцях, за сприянням А. Орловського спочатку Петропавлівського, а згодом Миколаївського та ще шести ярмарків значно прискорило економічний розвиток, як Ярмолинеччини, так і Подільської губернії загалом. Петропавлівський ярмарок – найбільший у Подільській губернії, належав до першої, найвищої категорії ярмарків в Російській імперії з фінансовим потоком до 6 млн. крб. Опікуючись своїм здобутком, граф А. Орловський зробив значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку, залучив через трудову імміграцію значну кількість необхідних фахівців з Польщі. Завдяки ярмаркам зростав економічний потенціал Орловських, яким належало в середині XIX ст. значна кількість землі та нерухомості. У 60-70-х рр. XIX ст. Орловські ще більш розширили свої володіння, прикупивши села Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку, Татаринці, а кількість фільварків досягла 24. Після чергового розподілу спадщини молоді графи не поспішали у свої маєтки через соціальні катаклізми, що відбувалися на батьківщині і мешкали переважно за кордоном. Після польського повстання 1830-31 рр. царським урядом посилюється політика русифікації та релігійного гніту населення Поділля. На початку жовтня 1846 р. Ярмолинці, ймовірно, відвідав Національний герой і символ України, видатний український письменник і поет Т.Г. Шевченко, а у 1870-х рр. художник – Н. Орда.

У другій половині XIX ст. спостерігалось поживлення економічного життя краю, що сприяло подальшому зросту населення Ярмолинців, і якщо тут у 1880-х рр. проживало 3 600 чол. (45 % з яких складала євреї), то у 1905 р. населення майже подвоїлось. На останню чверть XIX ст. в містечку сформувалася своя інфраструктура з усіма необхідними для життєдіяльності населення закладами та організаціями: телеграф, пошта, нотаріус, офіс (камера) мирового судді, аптека. До того ж, до кінця XIX ст. функціонували: дві православні церкви, римо-католицький Петропавлівський костел, синагога, чотири єврейські молитовні будинки, а також однокласне народне училище з двома вчителями і 60-ма учнями. Протягом 1887-1891 рр. було розпочато і тривало будівництво шосейної дороги Проскурів – Ісаківці через Ярмолинці, а, згодом, шляху в напрямку на Городок.

Поруч із будівництвом шосейних доріг у період 1897-1914 рр. відбувалося спорудження залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський. Шосейний та залізничний шляхи значно покращували міжміське сполучення з Ярмолинцями, сприяли економічному розвитку губернії, задовольняли потреби населення краю. Разом з тим, на низькому рівні залишалися охорона здоров'я, освіта та культура. Поступово зростала чисельність населення містечка і на початок ХХ ст. цей кількісний показник збільшився до 5 250 чол.

Початок ХХ ст. ознаменувався не розв'язаним, перш за все, аграрним питанням, тому цей фактор став визначальним у революційному селянському русі і виникненні революційної ситуації у 1904-1905 рр. У цей період серед інших соціальних вибухів виділяються єврейські погроми в Ярмолинцях. Малоземелля та безземелля, низькі розцінки за сільськогосподарські роботи підштовхували селян до боротьби за покращення свого економічного стану. У березні 1905 р. селяни Ярмолинців і навколишніх сіл, зібравшись на сход, заявили про страйк. Він став приводом до виникнення селянського руху, що охопив всю волость. В квітні 1905 р. майже в кожному населеному пункті волості побували війська. Спроби аграрного реформування, як то Столипінська аграрна реформа 1906-1911 рр., сприяли розвитку селянського господарства та утворенню хуторів. Перші хутори з'явилися на Ярмолинеччині поблизу залізниці, а найбільшим став Буринецький хутір.

Ще до початку Першої світової війни завершилося будівництво самої залізничної колії Проскурів – Кам'янець-Подільський. Залізниця, ставши до ладу, розширила мережу залізничних шляхів Поділля, суттєво вплинула на подальший всебічний розвиток краю.

На той час Ярмолинці відвідали ряд знаменитостей, як дійсних, так і майбутніх. У 1882 р. тут побував відомий український художник-баталіст французьського походження, автор панорам «Оборона Севастополя» (1905), «Бородінська битва» (1912) і менш відомої картини про Ярмолинці – Франц Олексійович Рубо. З Ярмолинцями у 1891-1892 рр. пов'язане ім'я видатного українського композитора і диригента Ігоря Федоровича Стравинського. У квітні 1915 р. через Ярмолинці проїжджав російський самодержець – Микола II.

Протягом тривалого часу співжиття українського та єврейського народів відбувалися об'єктивні процеси взаємовпливу і взаємозбагачення

в економічній, політичній та культурній царинах. Жорстка антисемітська політика царизму, спрямовувалася на русифікацію, обмеження в правах і свободах єврейського населення. Незважаючи на дискримінаційну політику царизму, євреї, все ж таки, намагалися зберегти свою своєрідність, релігію, традиції, продовжували розвивати господарське життя міст, як основних осередків різних галузей промисловості і торгівлі. Криза в економіці держави, не вирішене аграрне питання, антисемітська політика царського уряду, агітація революціонерів усе це та інше привели у 1904-1905 рр., з одного боку, до революційного руху, іншого – до нової погромної хвилі проти єврейства. Не випадково в лавах революціонерів знаходимо чимало євреїв, які намагалися виборювати нові політичні режими.

Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр. поклала великі надії на виборювання незалежності України, проте, на жаль, закінчилася поразкою. Не високий рівень національної свідомості українців, слабка соціальна база визвольного руху завадила перемозі. Національну революцію очолила українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян, при цьому інтелігенція була малочисельною, а селяни політично несвідомими і піддалися на популістські гасла більшовиків. У той же час робітники, підприємці, поміщики, переважно, не підтримали ідею незалежності України. До цього додавалася відсутність єдності у діях українських національних сил, які не пішли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів. Українську Центральну Раду шляхом перевороту змінив Гетьманат П. Скоропадського, а, в свою чергу, гетьманський режим впав під тиском військ Директорії УНР. Не було єдності між УНР та ЗУНР, а українські комуністи визнавали лише радянську владу. Боротьбу проти українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: в Наддніпрянській Україні – радянська Росія, білогвардійці, війська Антанти (Англія, Франція, Росія), в Західній Україні – Польща, яку підтримувала Антанта.

1920-1930-ті роки позначені в історії Ярмолинеччини насильницькою колективізацією, Голодомором та репресіями. Перша хвиля масового насилля колективізації сільського господарства в Україні взагалі, і на Поділлі зокрема, досить швидко завершилася. Наслідки її для сільського господарства були жахливими. Різко скоротилася кількість посівних площ, серйозних втрат зазнало тваринництво,

порушився економічний уклад життя мільйонів людей, що втратили стимули. Більшовики змушені були реагувати, проте стратегічна мета колективізації залишилася без змін, але в умовах масових виходів селян із колгоспів (до 1 травня 1930 р. рівень колективізації знизився до 27%) місцеві керівники закликали до поступливості. Зниження темпів колективізації у квітні 1930 р. дало змогу послабити напругу на селі і розпочати весняну сівбу. Загалом, колгоспна система, попри запевнення класиків марксизму-ленінізму виявилася не ефективною, через відсутність мотивації та зацікавлення в роботі.

Надто небезпечним для влади було те, що в ході селянських виступів, які розпочалися в знак протесту колективізації, проявилися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл, створення озброєних загонів, висування селянських ватажків, вибори звичних для селян старост і писарів. Масштаби і елементи організованості вказували на ведення справжньої селянської війни. До того ж більшовиків насторожувало висування селянством Поділля політичних гасел самостійності України.

Голодомор в Україні 1932-33 рр. став, визнаним світовою спільнотою, злочином компартійного керівництва на чолі з Й. Сталіним проти українського народу, який знекровив та спустошив країну, забрав від 4 до 6 млн. життів дорослих і дітей України. Українському народові, що упродовж століть виборював свою незалежність і сьогодні, нарешті, здобув її, випало на долю подолати шлях неймовірних смертоносних потрясінь, тяжких випробувань, докласти нелюдських зусиль у протистоянні навалам і пошестям, віковому уярмленню і визиску. Однак, наш народ вистояв. Відродження національної самостійності сьогодні супроводжується посиленням інтересом громадськості до історичного минулого, особливо тих його сторінок, які довгий час замовчувалися. До них безперечно належить проблема суцільної колективізації та Голодомору в Україні 1932-1933 рр.

Теоретичне осмислення дослідниками феномену державного терору в колишньому СРСР сьогодні триває. Особливе місце в цьому процесі займають ті науково-дослідницькі підходи, які надають можливості глибокого розуміння логіки дій радянського керівництва при здійсненні масових політичних репресій в період «Великого терору» у 1930-х рр.

Здійснення політичного курсу керівництвом компартії завжди виглядало як поєднання правових дій та державного терору. Схильність комуністичних лідерів до терору загальновідома, тому не дивно, що їх політика – це періодичне широкомасштабне його застосування. Наступне за цим більш активне використання правових регуляторів державної діяльності було необхідною умовою виживання режиму, особливо після масового використання терору, що загрожувало підірвати основи суспільної стабільності.

Головною особливістю комуністичних репресій в Україні, взагалі, і на Ярмолинеччині зокрема, було їх «антинаціоналістичне» забарвлення. Звинувачення в українському націоналізмі, «націоналістичній контрреволюції» надавали репресивно-каральним органам універсальний привід до фабрикації будь-якої справи. Розоренню та пограбуванню були піддані культові будівлі.

У травні 1936 р. за розпорядженням міністерства оборони СРСР, поруч із залізничною станцією розпочалося будівництво військового містечка. Містечко зводилося досить швидкими темпами і уже на початку 1939 р. сюди на постійну дислокацію прибула танкова дивізія та артилерійський полк 12-ї армії. З початком Другої світової війни військове містечко на станції Ярмолинці почало жити активними прифронтовим життям, однак, незабаром у містечка з'явилась ще одна функція – пункт прийому полонених де утримували поляків, чехів та словаків. Передвоєнні роки розгул беззаконня дещо притих, однак великі випробування належало пройти військовослужбовцям – часина військ з містечка відбула на радянсько-фінляндську війну (1939-1940). Поруч із неоднозначними подіями у зовнішній та внутрішній політиці держави розбудова Ярмолинців і району тривала.

Під час радянсько-німецької війни фашисти досить швидко окупували Ярмолинеччину. Нацисти на окупованій території Ярмолинецького району, як і в інших регіонах Поділля, протягом неповних трьох років встановили режим тотального насильства. Ярмолинеччину виділяла концентрація в містечку багатьох підприємств, організацій, складів, зокрема елеватора хлібопродуктів і залізничної станції. Та найдорожчими завжди залишалися люди. Гітлерівці знищили десятки тисяч мирних мешканців та військовополонених, вивезли до Німеччини кілька тисяч юнаків і дівчат,

завдали краю важких матеріальних, фінансових, людських демографічних втрат. Найбільшою люттю відзначився окупаційний режим у ставленні до єврейського населення. Через залізничну станцію до рейху було відправлено, за рахунок стягнених податків і відкритого пограбування населення, сотні тисяч тонн награбованого збіжжя, худоби. Та населення не скорилося окупантам. З вересня 1941 р. виникли ряд підпільних груп для боротьби з окупантами. Одні з них були викриті гітлерівцями, інші – переросли у партизанські загони, які успішно орудували на Ярмолинеччині. Діяв на Ярмолинеччині також національний рух Опору ОУН-УПА, що протистояла, як військам Вермахту, так і РСЧА. Між ОУН-УПА та підрозділами РСЧА розгорнулася запекла тривала боротьба, що продовжувалася понад десятиліття після закінчення Другої світової війни.

27 березня 1944 р. Ярмолинці були визволені від гітлерівців в ході розробленої Генштабом Проскурівсько-Чернівецької операції. Нелюдськими зусиллями далася перемога, так, як понад 400 воїнів ярмолинчан загинули на полі бою, померли від ран чи пропали безвісті, а у боях за Ярмолинці віддали своє життя 215 солдатів і офіцерів. За період окупації фашистськими нелюдами було знищено у військовому містечку станції Ярмолинці 15-20 тис.чол. мирних мешканців чоловіків, жінок, дітей у тому числі 5 тис. чол. військовополонених. Роки не владні над пам'яттю народу. У наших серцях вічно житиме безмежна вдячність захисникам Вітчизни, героям-визволителям. Тому турбота про ветеранів війни і тилу постійно повинна бути в полі нашого зору. Надання допомоги у розв'язанні невідкладних проблем ветеранів, покращення їх соціального становища, повинні бути серед головних завдань органів державної влади.

Після визволення Ярмолинців відновили роботу установи радянської влади і жителі містечка розпочали відбудову зруйнованого господарства. Доводилося героїчно попрацювати ярмолинчанам над подолання розрухи, адже збитки становили мільйони карбованців. У травні 1944 р. пройшли вибори до районної ради, до якої обрали кращих представників громадськості. У сфері сільського господарства колгоспи та МТС Ярмолинеччини досягли високих результатів праці і були передовиками обласного рівня. Мешканці Ярмолинеччини надавали відчутну допомогу фронту, здавали у фонд РСЧА тисячі тонн продовольства. Тривав збір коштів на іменні танкову колону та

ескадрилью. Після закінчення воєнного лихоліття розпочався анти-релігійний наступ влади, особливо на римо-католиків. Продовження сталінським керівництвом грабіжницької політики щодо українського селянства привело до нових соціальних катаклізмів – голоду 1946-1947 рр., нової хвилі репресій. Одночасно проводилося посилений податковий тиск на господарства, що привело, з одного боку, до збільшення відрахувань на користь держави, а, з іншого – до чергового розорення селянства.

У другій половині ХХ ст. настав найбільш сприятливий період розвитку радянського суспільства за умов пом'якшення політичного режиму. Поступово завершилася відбудова народного господарства на місцях. Ширився колгоспний рух. За вказівкою з центру відбувалося укрупнення місцевих колгоспів. Зростали темпи будівництва об'єктів промисловості, житлового сектору. Розвивалася освітянська сфера, медицина.

Не ідеалізуючи період 1960-1970-х рр. на Ярмолинеччині, можна стверджувати, що вказаний час став для містечка і району апогеєм соціально-економічного розвитку ХХ ст. Однак, уже на початку 1980-х рр. у житті радянського суспільства почали проглядатися загрозливі симптоми загальної глибокої кризи, яка на початок наступного десятиліття стала реальністю і проявилася у значній міграції сільських мешканців до великих міст, зокрема Хмельницького, особливо молоді, у пошуках кращої долі. В результаті міграції молоді відбулося різке старіння населення Ярмолинців та району, а відтак перевага смертності відносно народжуваності. Зміни відбулися і у національній демографії. Практично все єврейське населення містечка, що дивом уціліло, у повоєнний час поступово емігрувало до далекого зарубіжжя. Небагато залишилося і поляків. Все це та інше стало причиною розвалу СРСР.

Після розпаду СРСР у серпні 1991 р. розпочався перехід до ринкової економіки, що супроводжувався кризовими явищами, особливо у промисловості. Тривав процес розвалу промислово-економічного комплексу держави. Як наслідок, на той час у Ярмолинцях зупинилися заводи, філії промислових підприємств, не діяли будівельні організації тощо.

Через відсутність ефективності почали розпадатися колгоспи, натомість у ряді сіл були створені окремі селянські господарства. В

результаті податкового тиску, зростання цін на енергоносії, розриву міжнародних економічних зв'язків гальмувалась і, навіть, паралізувалась діяльність промислових і агропромислових підприємств.

Поступово різке падіння показників у промисловості і сільському господарстві припинилося і настав період відносної стабілізації, у якому, то піднімалися окремі показники, то навпаки – опускалися. Соціально-економічний розвиток аграрного району, в основному, залежав від показників роботи сільськогосподарських підприємств усіх форм власності.

Із здобуттям незалежності України позитивні зміни проходили у системі освіти, охорони здоров'я. На той час склалися сприятливі умови для розвитку національних культур різних народів, зокрема польського етносу та зміцнення відповідних організаційних форм польської спільноти.

У серпні 2000 р. ярмолинчани і гості містечка гучно відсвяткували 600-річчя з року його заснування. На честь вказаної дати, нова, центральна площа отримала однойменну назву. Цю подію ярмолинчани зустрічали із неабиякими здобутками у соціально-культурному житті. Із набранням обертів процесу демократизації, поживалося церковне життя.

Подальший економічний розвиток Ярмолинеччини, добробут її мешканців залежатиме від співпраці всіх державних органів, установ, органів місцевого самоврядування з підприємствами, закладами, організаціями, підприємницькими структурами та населенням. Село переживає дуже негативну демографію: швидке старіння населення, переважання смертності над народжуваністю, загалом депопуляцію. Попри окремі негаразди демографії, державної влади, управління, минуле і очікуване реформування та оновлення багатьох державних систем, ярмолинчани з оптимізмом і надією дивляться у своє майбутнє...

Посилання

Вступ

1. Михайло Акимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А.М. Трембiцький, С.М. Єсюнін. / Хмельницький-Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О.В., 2007. Ч.1. 276 с.; Подольские епархиальные ведомости. 1882. №17. С.550-552.
2. Грушевський М. Барське старство. К.,1894. 255 с.
3. Архив Юго-Западной России. Ч.7. Т.2. 401 с.; Архив ЮЗР. Ч.8. Т.1. 1043 с.
4. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901. 450 с.
5. Крылов А. П. Населённые места Подольской губернии. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1905. 563 с.
6. Пшездзецкий О. Поділля. Волинь. Україна. Картини місць і часів. Вільнюс, 1841. 368 с.
7. Приходи і церкви Подільської єпархії. Під ред. Евфимія Сецінського. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.; Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XVI-XVII ст. Кам'янець-Подільський, 1994. 96 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: УРЕ, 1971. 705 с.
9. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Хмельницький : Поділля, 2000. 64 с.
10. Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький : Поділля, 2004. 507 с.; Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь): науково-генеалогічне видання. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 264 с.; Хоптяр Ю. А. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії у другій половині XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки.

Кам'янець-Подільський, 1999. Т.3(5). С.171-176.; Хоптяр Ю. А. Шляхове будівництво в Подільській губернії у 70-90-х рр. XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т.4(6). С.181-186; Хоптяр Ю. А. Економічний та соціальний розвиток Ярмолинецької волості Подільської губернії у кінці XVIII ст. – на початку XX ст. Хмельниччина : Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. № 1-2. 2004. С.37-41; Хоптяр Ю. А. З історії бібліотечної справи у Ярмолинецькому районі (20-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.). Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2004. Т.4. С.183-190; Хоптяр Ю. А. Утворення та розвиток Ярмолинецького району у 1917-1991 рр. Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С.409-419; Хоптяр Ю. А. Репресивна політика сталінізму та її втілення на Ярмолиниччині у 30-х рр. XX с. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т.15. С.451-458; Хоптяр Ю. А. Розвиток Ярмолинецького району у другій половині XX – початку XXI ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 5. В 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т.1. С.42-44; Хоптяр Ю. А. Родина Орловських і Ярмолинці у кінці XVIII – на початку XX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С.403-412; Хоптяр Ю. А. Родовід українця, як основа етнологічно-генеалогічних досліджень (на матеріалах родини Хоптярів). Ми українці, ми українські : Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. Чернівці-Вижниця : Черемош, 2007. С.156-139; Хоптяр Ю. А. Культура Ярмолиниччини (кінець XX – початок XXI ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 6. В 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С.46-48; Хоптяр Ю. А. Культурне життя Ярмолиниччини на початку XXI ст. Освіта,

наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С.194-198; Хоптяр Ю. А. З історії Ярмолинецького району (1917 – поч. 90-х рр. ХХ ст.). ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення./ Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський-Київ-Нью-Йорк; Острогожський : Вид-во НаУОА, 2007. Т.3. С.91-96; Хоптяр Ю. А. Розвиток Ярмолинецького району у сфері культури (2003-2005 рр.). Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.2. С. 232-237; Хоптяр Ю. А. Опір селянства та репресії на Ярмолиниччині в кінці 20-30-х рр. ХХ ст. Хмельниччина : Дивокрай. 2007. – 2008. №1. С.34-38; Хоптяр Ю. А. Колективізація і опір селянства у Ярмолинецькому районі (20-30-ті рр. ХХ ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. Випуск 7. В 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т.1. С.97-100; Хоптяр Ю. А. Голодомор на Ярмолиниччині (20-30 рр. ХХ ст.). Геноцид : Голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині : причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О. В., 2008. С. 303-310 (483 с.); Хоптяр Ю. А. Родина Орловських та її вплив на соціально-економічний та культурний розвиток Ярмолиниччини у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Краєзнавець Хмельниччини : Науковий збірник / [гол. ред. Л.В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип.2. С.76-84; Хоптяр Ю. А. Дослідження історії Ярмолинецького району на матеріалах Державного архіву Хмельницької області. // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України :

- науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С.228-234; Хоптяр Ю. А. Ярмолинецький район у період німецько-фашистської окупації (1941-1944). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Випуск 11. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. Т.1. С.93-95; Хоптяр Ю. А. Етносоціальні та демографічні процеси у Проскурівському повіті Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції (присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства) / [Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп.ред. та ін.). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2014. С.212-216; Хоптяр Ю. А. Дослідження родоводу Хоптярів (дев'ять поколінь). Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л.В. Баженов:відп.ред. С.А. Копилов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип.10. С.100-103; Хоптяр Ю. А. Діяльність Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в Ярмолинецькому районі (1944-1945). Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина» : часопис Державного архіву Хмельницької області / [гол.ред. Байдич В. Г. : відп. ред. Галатир В. В.]. Хмельницький : Державний архів Хмельницької області, 2017. Вип.1. С.158-162.
11. Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Ярмолинці у полум'ї війни (1941-1944) (у співавторстві) // Внесок учасників війни – трудівників тилу Хмельниччини в перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. Актуальні проблеми життєдіяльності учасників війни і шляхи їх вирішення : зб. матеріалів обласної наук.-практ. конф. / Хмельницький університет управління та права. Хмельницький : ХВУП., 2012. С.151-156.; Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Дослідження діяльності родини Орловських на Ярмолинеччині (на матеріалах

- Державного архіву Хмельницької області) // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України : науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С.235-239; Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Дослідження діяльності родини Орловських на Ярмолинеччині (на матеріалах Державного архіву Хмельницької області) // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України : науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С.235-239; Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Ярмолинеччина в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками (1941-1944) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої Світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / [ред.кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. та ін]. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. С.77-80; Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Творчі здобутки братів Гжегожевських (до 35-річчя творчості та 55-річчя від дня народження) / Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2014. Т.21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С.448-455; Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Туристичними маршрутами Ярмолинеччини / Туризм ХХІ століття : реалії, виклики, перспективи : збірник праць за матеріалами всеукр. наукового симпозиуму. 13-14 травня 2016 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. С. 73-79.
12. Козак А. Р. Освіта в Ярмолинцях (від ЦПШ до НВК). Хмельницький : Цюпак, 2012. 36 с.; Козак А. Р. Ярмолинці і ми. Хмельницький : ТОВ «Телеграфіст», 2007. 55 с.

13. Михайловський Віталій. Еластична спільнота в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. К.: Темпора, 2012. 450 с.
14. Статистичний довідник Проскурівщини. Проскурів, 1928. 345 с.; Статистично-економічний довідник Вінницької області. Вінниця, 1932. 263 с.; Труды Подольского историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1901. Вып. IX, XI.; Труды вольного императорского экономического общества. Т.1. Спб., 1860. 278 с.
15. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944.: Документи і матеріали // Упоряд. Вавринчук М. П., Завальнюк О. М. та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. 576 с.; Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вст. ст. О.М. Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олійника та ін. Хмельницький : ФОП Мельник А. А, 2015. 454 с.; Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921-1924): збірник документів та матеріалів / Упоряд. Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2015. 536 с.
16. Вперед – газета Хмельницького обкому та облвиконкому при Ярмолинецькому територіальному виробничому колгоспно-радгоспному управлінні. 1962-1964 рр.; Вперед – газета Ярмолинецької райради та районної державної адміністрації. 1991-2002 рр.; Подільські вісті. – газета Хмельницької обласної ради та обласної державної адміністрації. 1992-2002 рр. і інші.
17. 100 єврейських містечок України. Поділля. Вип.1. Єрусалим-Санкт-Петербург, 1998. 226 с.
18. Баженова С. Є. Твори Й.Й. Ролле – як джерело до вивчення історії Поділля та Волині. / Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки // Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький : Поділля, 1999. С.50-57. (500 с.).
19. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. 248 с.

20. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
21. Нариси історії Поділля : на допомогу вчителю. / Автори : Баженов Л. В., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Завальнюк О. М., Мамалига А. І., Рибак І. В., Степанков В. С., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Швейбиш С. В. Хмельницький : Поділля, 1990. 350 с.
22. Єсюнін С. М. Ярмолинці / Енциклопедія історії України : У 10 т. К. : Наук.думка, 2013. 784 с. С.756-757.
23. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.
24. Рибак І. В. Зінків від найдавніших часів до сьогодні. Наукове видання / І.В. Рибак. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О. В., 2010. 160 с.
25. Прокопчук В. С. Селище Дунаївці в сузір'ї громад : Історико-краєзнавчий нарис / В.С. Прокопчук, А.І. Камінська. Дунаївці – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. 560 с.
26. О.М. Завальнюк, С.В. Олійник. Українська Галицька Армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський : «Абетка НОВА», 2001.148 с.
27. Віталій Лозовий. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні : ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія. Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.
28. [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%96_\(%D1%81%D0%BC%D1%82\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%96_(%D1%81%D0%BC%D1%82)).
29. Karol Stefan Orłowski. Orłowski. Historia jednej rodziny. Warszawa : Wydawnictwo AgArt, 2002. 294 s.
30. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. XX ст.) // За ред. В.Ю. Васильєва, С.Л. Калитко, П.М. Кравченка, Р.Ю. Подкура. Вінниця, 1999. 248 с.
31. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. / Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.

Розділ I. Виникнення та соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (XV – XVIII ст.).

1. Подольские епархиальные ведомости. 1882. №17. С.550-552.
2. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області // Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Петляк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. К. : Наукова думка, 1984. 221 с.
3. Архив Юго-Западной России. К. : «Типография Императорского Университета им.Св.Владимира», 1893. Ч.8. Т.1. 500 с.
4. Грушевський М. Барське старство. К.,1894. 255 с.
5. В.К.Гульдман. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1901. 457 с.
6. Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XVI-XVII ст. Кам'янець-Подільський, 1994. 96 с.
7. Пшездзецький О. Поділля. Волинь. Україна. Картини місць і часів. Вільнюс, 1841. 368 с.
8. Архив ЮЗР. Ч.7. Т.2. С.201. 765 с.
9. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Хмельницький : Поділля, 2000. 64 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: УРЕ, 1971. 705 с.
11. Хоптяр Ю. А. Утворення та розвиток ярмарків на Поділлі в XVI-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. Т.2(4). С.108-112. (400 с.).
12. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А.М.Трембіцький, С.М.Єсунін./ Хмельницький – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін О. В., 2007. Ч.1. 276 с.
13. Приходи і церкви Подільської єпархії. Під ред. Евфимія Сецінського. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.
14. Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Ярмолинечцького району. Хмельницький : Поділля, 2004. 507 с.
15. Михайловський Віталій. Еластична спільнота в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. К. : Темпора, 2012. 450 с.

16. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І.В. Рибак. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. 160 с.
17. Михайловський В. М. Подільське воєводство // Енциклопедія історії України : У 10 т. Т.8. К.: Наукова думка, 2011. 520 с.
18. Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства, 1994. 362 с.
19. В. Смолій, В. Степанков. Петро Дорошенко. Політичний портрет : наукове видання. К.: Темпора, 2011. 632 с.
20. Юст Юль. Записки датского посланника в России при Петре Великом (1709-1711) / пер. Ю.Н. Щербачев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. С-Петербург, 1899. 598с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jul/frametext10.htm>.
21. Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький : «Поділля», 1999. 500 с.
22. Ярмолинці. <https://castles.com.ua/jar.html>.
23. Словник власних географічних назв Ярмолинеччини : словник топонімів. Ярмолинці : Ярмолинецька центральна районна бібліотека, 2015. 55 с.
24. Хоптяр Ю. А. Адміністративно-територіальний поділ та загальне управління Правобережною Україною (кінець XVIII-початок ХХ ст.). Творчі вершини вченого. / Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. С.182-189. (352 с.).
25. Державний архів Хмельницької обл., ф.230, оп.1, спр.479, арк.302.
26. <http://www.sejm-wielki.pl/b/lu.20329>.
27. https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Onufry_Or%C5%82owski.
28. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т.22. С.-Петербург, 1894. 576 с.
29. Єсюнін С. М. Ярмолинці. Енциклопедія історії України : У 10 т. Т.10 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. К. : Наук. думка, 2013. 784 с.

30. Przewdecki A. Podolie, Wolyn, Ukraina : obrazy miejsc i czasow, t. 2. Wilno, 1841. 157 s.
31. Козак А. Р. Ярмолинці і ми. / Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст», 2007. 36 с.
32. Karol Stefan Orłowski. Orłowski. Historia jednej rodziny. Warszawa : Wydawnictwo AgArt, 2002. 294 s.
33. Погорілець О., Саввов. Про нові знахідки монет Подільського князівства. / Нумізматика. Фалеристика. №4. 2007. С.28-31.

Розділ II. Інкорпорація Ярмолинеччини до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)

1. Студії з історії України. К.,1929. Т.2. 211 с.
2. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.
3. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. С.-Петербург, 1891. 265 с.
4. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Хмельницький : Поділля, 2000. 64 с.
5. Нариси історії Поділля : на допомогу вчителю. / Автори : Баженов Л. В., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Завальнюк О. М., Мамалига А. І., Рибак І. В., Степанков В. С., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Швейбиш С. В. Хмельницький : Поділля, 1990. 350 с.
6. Яворский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский, 1912. 112 с.
7. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1901. 457 с.
8. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. С.-Петербург, 1891. 265 с.

9. Гульдман В. К. Подольская губерния. (Труды Подольского губернского статистического комитета). Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1901. 450 с.
10. Обзор Подольской губернии за 1886 г. Спб., 1887. С.61.243 с.
11. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України : Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : ПП «Прометей», 2005. 409 с.
12. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 264 с.
13. Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. Подорож Т.Г. Шевченка на Поділля та Волинь (1846 р.) / Тарас Шевченко і Поділля : збірник праць наукового круглого столу, присвяченого 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка/ [редкол.: Дубінський В. А.(голова), Баженов Л. В. (наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. С.3-7. 116 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Хмельницька область. К.: УРЕ, 1971. 706 с.
15. Хоптяр Ю. А. Шляхове будівництво в Подільській губернії у 70-90-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т.4(6). С.181-185. 324 с.
16. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.1, спр. 2776, арк.1.
17. Держархів Хмельницької обл., ф.249, оп.1, спр.143, арк.1-2.
18. Держархів Хмельницької обл., ф.249, оп.1, спр.437, арк.2-3.
19. Хоптяр Ю. А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці ХІХ ст. на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету. Т.2. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1996. С.70-73. 264 с.
20. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. 248 с.
21. Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.1, спр.7315, арк.307-309.
22. Адрес-календарь Подольской губернии / Составил Г.С. Станкевич. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1909. 413 с.
23. Подольские известия. 1915. 19 апреля.

24. Див. Обзор Подольской губернии за 1890-1905 гг.
25. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
26. Орловський Л. О. Єврейське землеволодіння і орендування в Подільській губернії у 1861-1888 рр. / Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л.В. Баженов : відп ред. С.А. Копилов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип.12. С.123-128. 204 с.
27. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Священника Евфимия Сецинского. Біла Церква : Вид. О Пшонківський, 2008. 996 с.
28. Щур Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі. / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т.5(7). С.165-173. 352 с.
29. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І.В. Рибак. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. 160 с.
30. Центральний державний історичний архів, м.Київ, ф.442, оп.1, т.2, спр 1818, арк 186.
31. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип.С.В. Кульженко, 1895. 249 с.
32. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып.1. Подолия. Иерусалим - Санкт-Петербург : «Эзро», 1997. 256 с.
33. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып.1. 2-е издание. Подолия. Иерусалим-Санкт-Петербург : «Эзро», 1998. 320 с.
34. О.М. Пажимський. Палацо-паркові ансамблі XVIII-XX ст. – осередки культури Хмельниччини / Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький : «Поділля», 1999. С. 239-254. 500 с.
35. Держархів Хмельницької обл., ф.230, оп.1, спр.4791, арк.1.
36. Держархів Хмельницької обл., ф.230, оп.1, спр.4791, арк.11.

37. Держархів Хмельницької обл., ф.241, оп.1, спр.1093, арк.1-16.
38. Держархів Хмельницької обл., ф.230, оп.1, спр. 4791, арк.13.
39. Ярмолинці. <https://castles.com.ua/jar.html>.
40. Словник власних географічних назв Ярмолинеччини : словник топонімів. Ярмолинці : Ярмолиненецька центральна районна бібліотека, 2015. 55 с.
41. Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр. Стан та будівництво шляхів сполучення в Подільській губернії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Дунаєвецького району). Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій / Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип.7. (За матеріалами науково-краєзнавчої конференції «Селище Дунаївці в сузір'ї громад : минуле і сьогодення», присвяченої 105-ій річниці з часу застосування смт Дунаївці. 2 серпня 2019 р. Дунаївці-Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2019. С.198-205. 560 с.
42. Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр. Залізничне будівництво на Поділлі (II пол. XIX – початок XX ст.) (на матеріалах Дунаєвецького району). Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій / Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип.7. (За матеріалами науково-краєзнавчої конференції «Селище Дунаївці в сузір'ї громад : минуле і сьогодення», присвяченої 105-ій річниці з часу застосування смт Дунаївці. 2 серпня 2019 р. Дунаївці-Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2019. С.181-186. 560 с.
43. Прокопчук В. С. Селище Дунаївці в сузір'ї громад : Історико-краєзнавчий нарис / В.С. Прокопчук, А.І. Камінська. Дунаївці; Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. 560 с.
44. Єсюнін С. М. Подільська залізниця – грандіозний проект початку XX ст. // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина : історія і сучасність.». Хмельницький : Стрихар А. М., 2017. С.97-103. 620 с.
45. Орловський М. Я. Вибрані праці. / Упорядники А.М. Трембіцький, С.М. Єсюнін./ Хмельницький –Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. Ч.1. 276 с.
46. Держархів Хмельницької обл., ф.230, оп.1, спр.4791, арк.34.
47. <http://www.sejm-wielki.pl/b/lu.20329>.
48. https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Onufry_Or%C5%82owski.

49. Єсюнін С. М. Ярмолинці. / Енциклопедія історії України : У 10 т. Т.10 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2013. 784 с.
50. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т.82. С.-Петербург, 1894. 755 с.
51. Przezdecki A. Podolie, Wolyn, Ukraina : obrazy miejsc I czasow, t. 2. Wilno, 1841. 157 s.
52. Козак А. Р. Освіта у Ярмолинцях (від ЦПШ до НВК). Хмельницький : Цюпак, 2012. 36 с.
53. Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький : Поділля, 2004. 507 с.
54. Козак А. Р. Ярмолинці і ми / Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст», 2007. 36 с.
55. Вільчинська Т. В. Згадки про діячів польського народу, які увійшли до історії Поділля. Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С 432-434.
56. Сведения о населении Подольской губернии в 1906 году. (Издание Подольской Губернской Управы по делам земского хозяйства). Каменец-Подольский : Типо-Литография, 1907. С.8.
57. Баженова С. Е. На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія / С.Е. Баженова, Л.В. Баженов, С.І. Оліпер. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 456 с.

Розділ III. Соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (1917- 1991 рр.)

1. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.) // За ред. В.Ю. Васильєва, С.Л. Калитко, П.М. Кравченка, Р.Ю. Подкура. Вінниця, 1999. 248 с.
2. Завальнюк О. М. Хлібозаготівлі і голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині // Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині : причини, наслідки, уроки. (Матеріали республіканської науково-практичної конференції). Хмельницький : Поділля, 1993. С.34. (326 с.)

3. Держархів Хмельницької обл., ф.р-6243, оп.1, спр.136, арк.2-4.
4. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Хмельницький : Поділля, 2000. 64 с.
5. Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький : Поділля, 2004. 507 с.
6. Байдич В. Г. В боротьбі за віру : римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х–перша половина 1960-х рр.) : монографія / В.Г. Байдич. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 423 с.
7. Гордость и слава Подолии // Под ред. М.Є. Манухина. Львов, 1985. С.251-253. (356 с.).
8. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Хмельницька область. – К.: УРЕ, 1971. 706 с.
9. Держархів Хмельницької обл., ф.р-946, оп.2, спр.7, арк.61.
10. Держархів Хмельницької обл., ф.р.-946, оп.2, спр.9, арк.12.
11. Держархів Хмельницької обл., ф.р.-6243, оп. 1, спр.137, арк.37,40-43,48-49,77-79.
12. Визволення. 1919. 27 червня.
13. Визволення.1919. 10 липня.
14. Субтельний О. Історія України. К.: Либідь, 1993. 718 с.
15. Сергійчук В. Погроми в Україні : 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 544 с.
16. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині (1941-1944) : документи і матеріали. / Уп. Вавринчук М. П., Завальнюк О. М. та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. 576 с.
17. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 18 листопада.
18. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 27 листопада.
19. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 3 грудня.
20. Колгоспник прикордоння. 1937 р. 28 лютого.
21. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 18 грудня.
22. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 7 червня.
23. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 27 грудня.
24. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 21 грудня.
25. Колгоспник прикордоння. 1932 р. 24 грудня
26. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 23 лютого.

27. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
28. Кульчицький С. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал. 1988. № 3. С.15-27.
29. Командири великого голоду : Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. К.: «Генеза», 2001. 399 с.
30. Хоптяр Ю. А. Судочинство і селянство України в 1929-1933 рр. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 31. К., 2005. С.151. 256 с.
31. Хоптяр Ю. А. Селянський опір на Поділлі у 1929-1930 рр. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т.16. С.262-270. 496 с.
32. Хоптяр Ю. А. Репресивна політика сталінізму та її втілення на Ярмолинеччині у 30-х рр. ХХ ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т.15. С.451-458. 480 с.
33. Держархів Хмельницької обл., ф.р-136, оп.3, спр.10, арк.38-44.
34. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини. Хмельницький : ПП «Прометей», 1998. С.294. 420 с.
35. Там само. С.295.
36. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.) / За ред. В.Ю. Васильєва, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, Р.Ю. Подкур. Вінниця : Логос, 1999. С.161. 248 с.
37. Культурне будівництво в Українській РСР (1928-1941 рр.): Збірник документів і матеріалів. К.: Радянська школа, 1986. С.320. (386 с.).
38. Там само. С.321.
39. Там само. С.328.
40. Командири великого голоду : Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. К.: «Генеза», 2001. С.160. 399 с.
41. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця : Логос, 2007. С.331. 356 с.

42. Там само. С.364, 366.
43. Там само. С.381.
44. Там само. С.386,401,404.
45. Там само. С.430,446.
46. Там само. С.162.
47. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 8 серпня.
48. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 10 серпня.
49. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 5 жовтня.
50. Хоптяр Ю. А. Залізничне будівництво на Поділлі (II пол. XIX – початок XX ст.) (на матеріалах Дунаєвецького району). Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій / Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип.7. (За матеріалами науково-краєзнавчої конференції «Селище Дунаївці в сузір'ї громад: минуле і сьогодення», присвяченої 105-ій річниці з часу застосування смт Дунаївці. 2 серпня 2019 р. Дунаївці-Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2019. С.181-186. 560 с.
51. Держархів Хмельницької обл., ф.р-863, оп.2, спр.48, арк.2-4.
52. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945): Монографія. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 656 с.
53. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф.5. оп.1, спр. 11942, арк.26-28.
54. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О.М. Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олійника, упорядкування Байдича В. Г. та ін. Хмельницький : Фоп Мельник А. А., 2015. 454 с.
55. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній війні ОУН, УПА : Кн.5. Чернівці, 2006. С.112. 357 с.
56. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 15 жовтня.
57. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 1 січня.
58. Красносілецький Д. П. Політична діяльність та життєвий шлях отамана Івана Семесенка / Хмельницькі краєзнавчі студії : науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. та ін.]. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип.23. С.111-130. 451 с.

59. Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 рр. в Україні : Хмельницька обл. Ч.1.: Гавчук І. К., Гладуняк І. В., Слободянюк П. Я., Осадча Г. Г. та ін. Хмельницький, 2008. 752 с.
60. Колгоспник прикордоння. 1933 р. 14 грудня.
61. Колгоспник прикордоння. 1936 р. 12 квітня.
62. Колгоспник прикордоння. 1936 р. 14 квітня.
63. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф.6 (Р), оп.1, спр. 21462, арк.198.
64. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф.6 (Р), оп.1, спр. 11981, арк.205.
65. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф.6 (Р), оп.1, спр. 11673, арк.135, 199.
66. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф.6 (Р), оп.1, спр. 11377, арк.96.
67. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф.6 (Р), оп.1, спр. 13, арк.297.
68. Прокопчук В. С. Станція Дунаївці в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В. С., голова, Ісакова І. А., відп.секретар, Баженов Л. В. та інші]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. Вип.7. С.309-329. 560 с.
69. Вірним шляхом. 1942 р. 31 травня.
70. Вірним шляхом. 1942 р. 14 червня.
71. Вірним шляхом. 1942 р. 28 червня.
72. Вірним шляхом. 1942 р. 9 серпня.
73. Вірним шляхом. 1942 р. 16 серпня.
74. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945): зб.док. і матер. / [упоряди.: В.Г. Абрамова, Г.В. Вітряна, І.В. Гарнага, І.І. Кириченко, Ц.М. Фірштейн; під ред. М.І. Мехеди]. Львів : Каменяр, 1969. 416 с.
75. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.): збірник документів і матеріалів та світлини / [упоряд.: Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В., та ін.]. Кам'янець-Подільський : Аксиома, 2013. 492 с.
76. Роздобудько А. Г. Визволення території Дунаєвської селищної ОТГ від німецьких окупантів крізь призму штабних донесень

- (березень 1944 р). / Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В. С., голова, Ісакова І. А., відп.секретар, Баженов Л. В. та інші]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. Вип.7. С.339-351. 560 с.
77. История Второй мировой войны 1939-1945. В 12-ти томах. Т.8. М.: Изд-во Министерства обороны СССР, 1977. 536 с.
78. Завальнюк О. М. Революційні події 1917-1920 рр. у населених пунктах Дунаєвеччини / Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В. С., голова, Ісакова І. А., відп.секретар, Баженов Л. В. та інші]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. Вип.7. С.58-72. 560 с.
79. Нариси історії Поділля : на допомогу вчителю.// Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, О.М. Завальнюк та інші. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990, 328 с.
80. Поділля в роки Громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.): документи і матеріали / [Під ред. М.І. Мехеди, упоряд.: Г.В. Вітряна, І.В. Гарнага, І.І. Кириченко, Ц.М. Фрштейн]. Хмельницький : Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. 488 с.
81. О.М. Завальнюк, С.В. Олійник. Українська Галицька Армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський : «Абетка НОВА», 2001.148 с.
82. Іван Муковський. З історії протистояння між Червоною армією та УПА (січень-червень 1944 р.) // Боротьба за Україну в 1943-1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. 36. наук. праць. / Відп. Ред. О.Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С.460-467.
83. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып.1. Подолия. Иерусалим – Санкт-Петербург : «Эзро», 1997. 256 с.
84. Колгоспник прикордоння. 1936 р. 7 листопада.
85. Колгоспник прикордоння. 1936 р. 6 грудня.
86. Колгоспник прикордоння. 1936 р. 13 грудня.

87. Населені місця Поділля. Вінниця : «Держдрукарня ім.Леніна», 1925. 444 с.
88. Колгоспник прикордоння. 1937 р. 10 січня.
89. Колгоспник прикордоння. 1937 р. 2 лютого.
90. Колгоспник прикордоння. 1937 р. 30 січня.
91. 100 єврейських местечек України. Исторический путеводитель. Вып.1. 2-е издание. Подолия. Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998. 320 с.
92. Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький : «Поділля», 1999. 500 с.
93. Мініскевич Л. Л. Репресії проти селянства Хмельниччини як метод підвищення продуктивності праці в колгоспному виробництві 1948 р. / Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А.Г.Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А.Г.Філінюка. С.426-434. 565 с.
94. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 264 с.
95. Словник власних географічних назв Ярмолинеччини : словник топонімів. Ярмолинці : Ярмолинечеська центральна районна бібліотека, 2015. 55 с.
96. Ярмолинці. <https://castles.com.ua/jar.html>.
97. Ярмолинці. <http://myshtetl.org/khmelnitskaja/yarmolincy.html>.
98. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України : Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : ПП. «Прометей», 2005. 409 с.
99. Марочко В. Голодомор 1932-1933 років в УСРР. Енциклопедія історії України : У 10 т. Т.2. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. 528 с.
100. Гриневич В. А. Радянсько-фінляндська війна 1939-1940. Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. Т.9. К. : Наук. думка, 2012. 944 с.
101. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни : Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: Ваври

- нчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я. Хмельницький, 2009. 385 с.
102. Козак А. Р. Освіта у Ярмолинцях (від ЦПШ до НВК) (документальна розповідь на краєзнавчих матеріалах). Хмельницький : «Цюпак», 2012. 36 с.
  103. Радянське Поділля. 1950. 11 березня.
  104. Исаев А. В. «Котёл» Хубе. Проскуровско-Черновицкая операция 1944 года / Алексей Исаев. Москва : Яуза-каталог, 2017. 416 с.
  105. Козак А. Р. Ярмолинці і ми / Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст», 2007. 36 с.
  106. Радянське Поділля. 1962. 28 лютого.
  107. Радянське Поділля. 1960. 27 серпня.
  108. Радянське Поділля. 1961. 19 вересня.
  109. Тучапець В. Скарбниці передового досвіду // Радянське Поділля. 1962. 14 квітня.
  110. Калитко С. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х-30-х рр. (на матеріалах Вінницької області). Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 338-343. 500 с.
  111. Карван С. Деякі матеріали до історії Гречанської польської сільради (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.). Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С.335-338. 500 с.
  112. Блажевич Ю. (1999). Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині. Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 19-31. 500 с.
  113. Нестеренко В. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст. Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 343-347. 500 с.
  114. Мініскевич Л. Опір польського селянства Поділля колективізації в 1930 році. Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 350-356. 500 с.
  115. Жезицький В. Й. Політичні репресії проти польського населення Поділля у другій половині 30-х років ХХ століття.

- Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 421-430. 500 с.
116. Бабюк Д. Кам'янець – соборна столиця України : Історія міста Кам'янця-Подільського в період Перших визвольних змагань за незалежність 1917-1920 рр. / Дмитро Бабюк. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2019. С.59. 255 с.
117. Список населеним місцям Проскурівщини. Проскурів : Державна друкарня, 1927. С.16-17.
118. Держархів Хмельницької обл., ф.р-863, оп.2, спр.38, арк.123-125.
119. Держархів Хмельницької обл., ф.р-7021, оп.64, спр.792, арк.207.
120. Держархів Хмельницької обл., ф.р-7021, оп.64, спр.818, арк.202- 203.

Розділ IV. Ярмолинеччина в добу незалежності України (1991-поч.ХХІ ст.)

1. Савич Р. Польський етнос на Хмельниччині в контексті розвитку україно-польських взаємин / Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький : «Поділля», 1999. С. 299. 500 с.
2. Держархів Хмельницької обл., ф.р.-6243, оп.1, спр.138, арк.17-25.
3. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 264 с.
4. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Хмельницький : Поділля, 2000. 64 с.
5. Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький : Поділля, 2004. 507 с.
6. Козак А. Р. Ярмолинці і ми. Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст», 2007. 36 с.
7. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини. Хмельницький : ПП «Прометей», 1998. 420 с.
8. Козак А. Р. Освіта у Ярмолинцях (від ЦПШ до НВК) (документальна розповідь на краєзнавчих матеріалах). Хмельницький : «Цюпак», 2012. 36 с.

Географічний покажчик

А

- Австрія 32
Австро-Угорщина 48, 49, 57
Амурська область (Російська Федерація) 170
Англія 76, 205
Антонівці, с. Проскурівського повіту 36, 156, 162, 170

Б

- Баварія, земля (Німеччина) 42
Базалія, с. Хмельницького району 121, 145
Баламутівка, с. Ярмолинецького району 166, 175, 178, 199
Балин, с. Ушицького повіту 52
Балта, м. Балтського повіту 32, 68
Балтський повіт 27, 68
Бар, м. Могилівського повіту 20, 32, 58, 146
Барбарівка, с. Солобківецького району 152
Барське староство 17
Барський район 142
Бедриківці, с. Кам'янецького повіту 20
Бердичів, м. Бердичівського повіту 32, 37
Березівка, с. Ярмолинецького ключа 22, 27, 157, 158, 162, 172, 202
Бессарабія 29
Білорусь 14, 28, 64, 107
Білотин, с. Плужнянського району 121
Близький Схід 118

Богданівка, с. Проскурівського району 96
Богданівці, с. Хмельницького району 140
Боднарівка, с. Хмельницького району 162
Болгарія 168, 184
Боснячина, с. Ярмолинецького ключа 17, 25, 27, 32, 46, 53, 73, 79, 159, 201
Борбухи, с. Ярмолинецького району 162, 165
Бразилія 43
Брацлавський повіт 27, 68
Броди, м. Львівської області 120
Бузулук, м. Оренбурзьської області 118
Буйволівці, с. Проскурівського повіту 49, 56, 160, 162, 165, 167, 188
Буринський, хутір Ярмолинецької волості 55, 60
Буринці, с. Ярмолинецького ключа 17, 27, 32, 46, 53, 64, 79, 83, 96, 112, 119, 123, 157, 159, 162, 172

В

Варинці, с. Ярмолинецького району 123
Варшава, м. (Польща) 29, 40, 43
Васильківці, с. Михалпільського району 91, 194
Ватикан 40
Венеція, м. (Італія) 23
Вербка, с. Смотрицької волості 15, 180
Вербка-Мурована, с. Ярмолинецької волості 42, 203
Виноградівка, с. Ярмолинецького району 190
Виноградівці, с. Ярмолинецького району 183
Вихлівка, с. Ярмолинецького району 44, 74, 103, 159, 162
Вишнівєць, м. Кременецького району 121
Вища Томашівка, с. Ярмолинецької волості 28

Відень, м (Австрія) 42
Візантія 61
Вінниця, м. Вінницької області 74
Вінницька область 16, 87, 96, 97, 98, 101, 103, 108, 109, 111, 118, 143, 153
Вінницький округ 90
Вінницький повіт 27
Віньківці, м. Хмельницького району 128
Віньковецький район 7, 191
Вічинці, с. Ярмолинецького ключа 17
Вовківці, с. Кам'янецького повіту 17
Вовковинецький район 151
Вовковинці, с. Деражнянського району 143
Волинь 14, 37, 143
Волків, с. Смотрицького повіту 15
Волочиськ, м. Хмельницького району 117, 140, 143, 146
Волудринці, с. Ярмолинецької волості 27, 162, 163, 183

Г

Гайсинський повіт 27
Галичина 20
Галицько-Волинське князівство 61, 62
Гермаки, с. Кам'янецького повіту 17
Гермаківці, с. Ярмолинецького ключа 17
Глушківці, с. Ярмолинецького ключа 15, 27, 38, 42, 74, 110, 147, 162, 167, 203
Голохвасти, с. Ярмолинецького району 162, 194
Голубинці, с. Проскурівського району 96
Городок, м. Проскурівського повіту 13, 20, 27, 49, 56, 57, 60, 64, 122, 130, 146, 147, 148, 203

Городоцький район 7, 125, 127, 130, 191
Горчичани, с. Кам'янецького повіту 17
Грабина, с. Ярмолинецького ключа 27, 32, 34, 63, 79, 83, 102, 103, 112, 123, 158, 163
Гремічки, с. Проскурівського повіту 74
Гречани, залізнична станція Проскурівського повіту 59
Григорівка, с.Проскурівського повіту 29
Гринівці, с. Хмельницького району 96
Гуменці, с. Кам'янецького повіту 52
Гусятин, с. Кам'янецького повіту 58, 115, 116, 143

Д

Деражня, м. Хмельницького району 124, 128, 142, 143
Деражнянський район 7
Дубина, х. Ярмолинецького району 149
Дубно, м. Дубенського повіту 32, 120, 121
Дунаєвецький район 7
Дунаївці, залізнична станція 71, 135, 147
Дунаївці, м. Ушицького повіту 29, 46, 47, 49, 52, 59, 124, 149

Є

Європа 129, 134, 144

Ж

Жабенці, с. Кам'янець-Подільського району 142
Жванець, с.Кам'янецького повіту 34, 46, 48, 49
Жванчик, с. Дунаєвецького району 149

Жилинці, с. Ярмолинецької волості 27, 57, 103, 147, 162, 163, 167, 190

Житомир, м. Житомирської області 34, 37, 120, 121

Жмеринка, м. Вінницького повіту 47, 68, 74, 143

З

Замостя, м. Люблінське воєводство (Польща) 29

Західна Європа 61, 107

Західна Україна 76

Західний Сибір 93

Збриж, с. Кам'янець-Подільського району 20

Зелена, с. Кам'янецького повіту 17

Зіньків, м. Подільського воєводства 16, 20, 27, 75

Зіньківський район 79

І

Іванівці, с. Хмельницького району 166, 183

Іванківці, с. Хмельницького району 167

Іерусалим, м. (Ізраїль) 78

Ізраїль 78

Ісаківці, с. Кам'янецького повіту 10, 46, 48, 49, 60, 203

Іспанія 43, 62, 184

Італія 184

К

Кадіївка, с. Ярмолинецької волості 27, 52, 100, 159, 180, 190

Кадіївці, с. Кам'янецького повіту 17, 162

- Казахстан 81, 93, 107, 108
- Кам'янець-Подільська область 108, 109, 111, 118, 121, 124, 125, 127, 128, 129, 139, 140, 142, 143, 151, 152, 154, 158, 159, 160
- Кам'янець-Подільський, м. Подільська губернія 11, 13, 15, 16, 20, 22, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 36, 37, 41, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 61, 71, 74, 78, 115, 116, 117, 124, 146, 148, 179, 203, 204
- Кам'янець-Подільський округ 90
- Кам'янецьке староство 15
- Кам'янецький ейялет 20
- Кам'янецький повіт 16, 27
- Карпівці, с. Кам'янецького повіту 17
- Каррара, м. регіон Тоскана (Італія) 24
- Керч, м. АРК 61
- Київ, м. Україна 51, 61, 74, 120, 171, 179
- Кіровоградська область 136
- Ковель, м. Волинська губернія 78
- Колибань, с. Хмельницького району 96
- Конарево, с. Ярмолинецького ключа 17
- Коржівці, с. Хмельницького району 140, 142
- Корначівка, с. Ярмолинецького району 162, 167
- Королівка, с. Ярмолинецького району 98
- Королівство Польське 16
- Кортунок, с. Проскурівського повіту 52
- Косогірка, с. Ярмолинецького району 130, 144, 148, 162, 186, 188, 190
- Краків, м. (Польща) 14
- Краківське воєводство 18
- Красилів, м. Проскурівського повіту 19
- Крем'янецький повіт 18
- Крим 29, 61
- Крупець, с. Шепетівського району 144
- Круті Броди, с. Ярмолинецького району 84, 194

Кубань 94, 95
Кузьмин, с. Хмельницького району 130
Купин, с. Хмельницького району 130
Курськ, м. Курської області 137
Кутківці, с. Чемеровецького району 142
Куюва (тепер с.Соснівка), с. Ярмолинецького району 110, 152, 163

Л

Ларга, с. Бричанського району (Молдова) 51
Латвія 64
Левківці, с. Волочиський район 144, 159, 167
Лезнево, с. Проскурівського повіту 67, 130
Летичів, м. Хмельницького району 37, 68, 110, 124, 128
Летичівський повіт 16, 27
Лехнівка, с. Ярмолинецького району 162
Лисівка, с. Ярмолинецького району 162, 189
Литва 14, 28, 64, 201
Літин 31, 140
Літинський повіт 27
Лодзь, м. Лодзького воєводства (Польща) 32
Лошківці, с. Кам'янецького повіту 17, 162
Лугове, с. Ярмолинецького району 167, 175, 183
Луцьк, м. Волинської області 120, 133
Любарський район 101
Львів, м. Львівської області 117, 127

М

- Магдебург, м. (Німеччина) 16
- Мазники, с. Летичівського повіту 74, 141
- Мазовія, область (Польща) 35
- Майдан-Морозівський, с. Ярмолинецького району 194
- Маків, с. Кам'янецького повіту 49
- Мала Тернавка, с. Ярмолинецького району 149
- Маліївці, с. Ушицького повіту 24, 25, 28, 42
- Маниківці, с. Хмельницького району 140
- Марсель, м. регіон Прованс (Франція) 55
- Меджибіж, м. Летичівського повіту 13, 20, 37, 140
- Микитені, с. Ярмолинецького району 136
- Миколаївська область 170
- Миньківці, с. Ярмолинецького ключа 24
- Миньковецький район 142
- Михайлівський (Михалпільський) район 11, 79, 125, 140, 142, 163
- Михалпіль (тепер с. Михайлівка), м. Кам'янецького повіту 72, 74, 98, 130, 143, 167
- Михалківці, с. Ярмолинецького району 141, 166, 170
- Михайлівка (Маниківці), с. Ярмолинецького району 83, 130, 136, 138, 178, 186, 190
- Могилів-Подільський, м. Могилівського повіту 32
- Могилів-Подільський округ 90
- Могилівський повіт 27
- Молдова 64
- Монастирок, с. Ярмолинецького району 180
- Москалівка, с. Ярмолинецького району 167, 180, 188
- Москва, м. (Росія) 29, 32, 88, 106, 119
- Московія 19, 20
- Мудриголови, с. Городоцького району 152

Н

- Наддніпрянська Україна 76
Нестерівці, с. Кам'янецького повіту повіту 52
Нігин, с. Смотрицького району 152
Німеччина 16, 62, 107, 116, 117, 120, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 144, 168, 180, 184, 207
Ніцца, м. департамент Приморські Альпи (Франція) 39, 65
Нижній Новгород, м.(Росія) 32
Нова Ушиця 116
Нове Село, с. Ярмолинецького ключа 15, 28, 38, 42, 111, 114, 115, 123, 146, 147, 148, 164
Новоград Волинський, м. Житомирської області 117
Новоушицький район 142
Нормандія, регіон Франції 145
Нью-Йорк, м. (США) 78

О

- Одеса, м. Таврійської губернії 55
Олевськ, м. Житомирської області 117
Ольгопільський повіт 27, 68
Оринин, с. Кам'янецького повіту 20, 128
Османська Порта (імперія) 20, 21
Острог, м. Рівненської області 121

П

- Павлодарська область (Казахстан) 170
Париж, м. (Франція) 55
Пасічна, с. Ярмолинецького району 141, 180

- Перегінка, с. Ярмолинецького району 162
- Петроград (тепер Санкт-Петербург), м. (Росія) 70
- Печеськи, с. Хмельницького району 53
- Північний Кавказ 89, 93, 94
- Підлісний Олексинець, с. Ярмолинецької волості 28
- Пільний Олексинець, с. Ярмолинецька волость 28, 148
- Писарівка, с. Ярмолинецького ключа 22, 25, 27, 32, 79, 84, 102, 103, 201
- Поволжя 93, 94
- Поділля 7, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 30, 37, 44, 45, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 69, 71, 72, 74, 80, 81, 82, 90, 92, 95, 96, 97, 120, 121, 139, 143, 144, 145, 201, 202, 203, 205, 206, 207
- Подільська губернія 25, 26, 27, 30, 31, 44, 46, 47, 75, 203
- Подільська земля 16
- Подільське воєводство 15, 16, 18, 19, 24
- Польське королівство 14
- Польща 14, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 27, 28, 43, 62, 63, 64, 76, 78, 107, 110, 111, 116, 117, 201, 203, 205
- Португалія 62
- Правдівка, с. Ярмолинецького району 136, 157, 159, 162, 163, 178, 186, 190
- Правобережна Україна 20, 62, 69, 107
- Проскурів, м. Подільської губернії 10, 11, 28, 31, 34, 36, 37, 39, 41, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 60, 61, 67, 68, 74, 76, 100, 115, 124, 130, 142, 143, 143, 145, 146, 147, 203, 203
- Проскурівка, с. Ярмолинецького району 162, 167, 178, 186, 190, 191
- Проскурівський округ 79, 80, 81, 82, 83, 90, 91, 95
- Проскурівський повіт 25, 26, 27, 30, 35, 38, 49, 58, 63, 66, 67, 68, 71, 137, 202
- Проскурівський район 96, 99, 100, 101, 130

Р

- Рівне, м. Рівненської області 120
Річ Посполита 16, 20, 23
Російська імперія 25, 26, 27, 29, 31, 45, 47, 51, 57, 63, 64, 67, 69, 76, 202, 203
Росія 92, 107, 205
Ружична, с. Кам'янецького повіту 17, 18
Румунія 116, 168

С

- Савинці, с. Кам'янецького повіту 17, 18, 23, 44, 148, 162, 167, 186, 188, 190, 191
Сандковичі, с.Ярмолинецького ключа 17
Санкт-Петербург, м. (Російська імперія) 32, 41, 51
Сатанів, м. Хмельницького району 125, 140, 143, 152
Серебраниця, с.Могилівського повіту 34
Сибір 107, 160
Сказинці, с. Ярмолинецької волості 28, 103, 152, 162
Скаржинці, с. Проскурівського повіту 36, 67, 162, 163
Славута, м. Шепетівського району 124, 128
Слобідка Глушковецька, с. Ярмолинецького ключа 15, 28, 42, 203
Слобідка Кадиєвецька, с. Ярмолинецька волость 28, 103
Слобідка Малієвецька, с. Кам'янець-Подільського району 25, 42
Слобідка Олексинецька, с. Ярмолинецької волості 28
Словаччина 184
Смоленська губернія 19
Смотрич, м. Кам'янецького повіту 16, 36, 52
Смотрицька волость 14
Смотрицький район 79

Соколівка (Нова, Стара), с. Ярмолинецького ключа 15, 28, 38, 42, 56, 122, 144, 147, 159, 162, 167, 178

Солобківці, с. Ушицького повіту 27, 49, 54, 56, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 110, 127, 130, 131, 147, 148, 149, 162, 163, 167, 178, 189, 190

Солобковецький район 11, 79, 87, 110, 152, 155, 163

Соснівка, с. Ярмолинецького району 146, 147, 162, 165, 183, 188, 190

Ставчани, с. Ярмолинецького району 186

Сталінград, м. Сталінградської області 137, 147

Станіславів, м. Івано-Франківської області 116, 147

Станіславчицький район 101

Старий Дрогобич, м. Львівської області 116

Старокостянтинів, м. Хмельницької області 29, 121, 124, 133

Страсбург, м. (Німеччина) 78

Стріхівці, с. Ярмолинецької волості 44, 110, 162, 178

Струга, с. Кам'янецького повіту 17, 18

Студениця, с. Кам'янець-Подільського району 149

Сутківці, с. Ярмолинецького ключа 17, 19, 34, 115, 123, 144, 150, 155, 162, 163, 167, 170, 186, 188, 201

Т

Тарасівка, с. Ярмолинецького району 162, 183, 190

Тарговиця, с. Голованівського району 24

Татаринці (тепер Правдівка), с. Ярмолинецької волості 42, 49, 74, 203

Татариски, с. Солобківецького району 152

Тверська губернія 19

Тернопіль, м. Тернопільської області 117, 146

Тернопільська область 16, 151, 152

Тинна, м. Ушицького повіту 31, 46, 136, 137, 149

Толбук, м. (Лівія) 118

Томашівка, с. Ярмолинецького ключа 15, 23, 28, 38, 42, 114, 121, 127, 146, 147, 149, 162, 163, 183, 191

Туреччина 20

Тюрінгія, Федеральна земля (Німеччина) 137

У

Угорське королівство 14

Угорщина 147, 168

Удріївці, с. Кам'янець-Подільського району 136, 162

Україна 7, 14, 28, 61, 62, 64, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 114, 125, 127, 129, 134, 144, 151, 152, 180, 184, 192, 193, 195, 197, 198, 205, 206, 207, 210

Умань, м. Черкаської області 122, 145

Урал 107

Ушицький повіт 27, 58

Ушня, с. Олеського повіту 15

Ф

Фельштин, м. (нині с.Гвардійське) Проскурівського повіту 19, 56, 67, 76, 77, 127, 131, 140

Фельштинський район 79, 91

Фінляндія 118, 168

Фрампіль, м. (тепер с.Косогірка) Хмельницького району 52, 56, 72, 74, 127, 129, 130, 147, 148, 152

Франція 29, 76, 147, 205

Х

- Хазарія 61
Хлестовичі, с. Ярмолинецького ключа 17
Хмельниччина 16, 175, 191
Хмельницька область 7, 16, 130, 163, 174, 201
Хмельницький, м. Хмельницької області 181, 209
Хмельницький район 7, 115, 131
Хмільник 37
Хорватія 20
Хотин, м. Дністровського району 36

Ц

- Центрально-Чорноземна область (СРСР) 93

Ч

- Чемерівці, м. Кам'янець-Подільського району 127
Чемеровецький район 142
Червоноградський повіт 16
Черешенька, с. Проскурівського повіту 96
Чернівецька область 139
Черняхівське поселення 13
Чехія 117
Чехословаччина 168
Чорний Острів, м. Хмельницького району 73
Чортків 116, 143, 146

Ш

Шарівка, с. Проскурівського повіту 19, 56, 72, 74, 75, 77, 103, 112, 128, 129, 130, 136, 159, 178, 190

Шарівська волость 53, 79

Шепетівка, м. Хмельницької області 117, 124, 142

Шепетівський округ 90

Я

Яблунівка, с. Проскурівського району 96

Якушинці, с. Вінницького району 135

Ялтушків, м. Могилівського повіту 58

Ямпільський повіт 27

Ярмолинеччина 7, 8, 10, 11, 12, 15, 20, 24, 27, 30, 36, 38, 44, 52, 53, 55, 61, 70, 71, 72, 73, 74, 85, 91, 102, 107, 109, 114, 118, 125, 140, 142, 143, 144, 145, 149, 150, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 170, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209

Ярмолинецька волость 25, 26, 27, 53, 54, 55, 56, 63, 70, 75

Ярмолинецький ключ 15, 16, 25, 42

Ярмолинецький район 7, 10, 11, 66, 79, 80, 84, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 118, 120, 121, 122, 123, 129, 130, 136, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 162, 174, 178, 179, 180, 182, 185, 186, 189, 191, 194, 195, 201, 207

Ярмолинці, залізнична станція 57, 60, 71, 72, 75, 84, 97, 115, 117, 119, 122, 124, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 138, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 156, 158, 159, 164, 172, 177, 180, 196, 207, 208

Ярмолинці, м. Проскурівського повіту 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,

59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 96, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 136, 138, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 164, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 192, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 210

Ясенівка, с. Ярмолинецького району 159, 167, 170, 178, 188

Примітка. Район населеного пункту вказаний за часом першої згадки у монографії.

Іменний покажчик

А

Аврумідер 156, 196
Адамчук М.Я. 136
Айдукевич Т. 55
Алексеев М. 96, 99
Альошко Л. 167

Альошко Т. 154
Альтер 67
Андріаш В.В. 187, 188, 190
Антонецький Б. 178

Б

Бабак 96
Бабій Р.С. 197
Баженов Л.В. 9
Баженова С.Е. 9
Базарова М. 73
Байдич В.Г. 9
Байталюк М.В. 198
Бакуліч М.В.
Балабан О. 19
Балакер М. 134
Балицький В. 89, 91
Банас С. 169
Бандера С. 127, 144
Баніта О.М. 190
Барак Г.Я. 56
Баран А.І. 190
Бартова З.П. 178

Басюк Г.М. 168
Батюшков Д.М. 48
Бачинський С.У. 159, 163
Бахтова С. 178
Безвощук З.М. 54
Безпалько Й.І. 73
Безрука К. 84
Безушко А.І. 193
Бекельман Є. 84
Белінська О. 163
Белінський П.Ю. 167
Бенц К. 51
Берг 127
Бережков 97
Березін 57
Берія Л.П. 117
Бернада Л. 150

- Белий 57
Бистрицька М.П. 197
Бистрицький А.П. 191
Білан Л.М. 178
Білан Р. 112
Білоус М.Т. 119
Білохвост М. 131
Білоцький Ф. 23, 26, 202
Білявський В.Ф. 180
Благий П. 130, 131
Блажевський Ф.А. 56
Блат П.С. 56
Блискавка 111
Бложчук Л.Ф. 140
Бобик К. 126
Бобик Н.Я. 168
Бобин Я. 104
Бобко У.Ф. 154
Богатиков А. 154
Богун І. 20
Боднар І.О. 190
Бодь М.А. 193
- Бойко Л. 167
Борецька В.П. 192
Борецький А.В. 197
Борецький О.М. 123
Борецький С.О. 96
Борецький Ф.В. 177
Боровський 85
Бородій П.В. 189
Бохонський Ф.А. 150, 154
Брандт Ю. 55
Брик П. 85
Брикнер Ю. 127
Брико О.Ф. 159
Будніцькі 345
Буньковський І. 194
Бурковська Т. 163
Бурковський І. 127
Бурковський С. 127
Бутягін 31
Бухгольц 127, 129
Бялковські 35

В

- Вайнтруб 67
Вайнштейн 85
Васенштейн 83
Васильєв В.Ю. 9
Васіштейн Е.І. 156
- Ватутін М.Ф. 145
Вейцблїт А. 67
Велієва Г.А. 189
Верба А.М. 190
Вербицький М. 134

- Вержановський 86
Винокур І.С. 9, 13
Витер 127
Вінер 67
Вітанов П.А. 139
Вітгенштейн П.Х. 29, 30, 202
Вітовт 14, 15
Владислав II Ягайло 14, 21, 201
Влас П. 163
Вовк 85
Вовк В.П. 177
Вовк М. 154
Вознюк І.Н. 164, 167
Вознюк Н.С. 189
Войт Й.А. 110
Войцехівський 110
Волинець Х. 126
Волкотруб В. 142
Волкотруби В., М., С. 140, 141
Волошина М. 82
Волошина О. 85
Волощук В.С. 180, 183, 188, 193
Ворошилов К. Є. 116
Врублевський Й.П. 110
Врублевський К.Ю. 71, 84, 155

Г

- Гаврилюк Г. 163
Гаврищук М. 80
Гайдайчук Л.М. 86
Гайдамашко О. 178
Ганжук П.С. 56
Гантель 84
Гевал І. 154
Гевал М. 154
Гевал С.В. 83
Гедигольд 15
Гелер 84
Генсіровський 56
Герасимчук З.Й. 164
Гессенкаер 127
Гетун П.Ф. 154
Гжегожевський В. 179, 196, 199
Гжегожевський Є. 179, 196, 199
Гика Г.О. 55
Гітлер А. 120, 124, 134
Главун Л.В. 180
Гладій М.Ф. 137
Гладка І.О. 81
Глинка В.М. 49
Глоссад 127
Глушук В.В. 194
Гнидюк І. 80
Годовалюк В.В. 190
Гогоцький В.С. 53

Головатюк С.С. 163
 Гольднман С. 121
 Горбатенко Г.Ф. 150
 Гордієнко К.О.
 Горецький І. 86
 Горобець В.Д. 188, 190
 Горосман 78
 Градський 48
 Граф К. 133
 Гриб М.А. 197
 Грицишин А.Я. 189
 Грищенко В.Є. 163
 Грінберг 65, 66, 67, 196
 Грозний І. 17
 Грох Б.В. 154
 Грохольський В. 43
Грушевський М.С. 9, 14, 17
 Губе (Хубе) Г. 147

Гудима А.А. 190
 Гудим-Левкович С.М. 48
 Гудзь І.І. 81
 Гудловський В.В. 184, 190, 194
 Гудович К. 67
 Гук 84
 Гук В.О. 164
Гульдман В.К. 9
 Гулько М.П. 164
 Гуменюк А.М. 192
 Гуменюк В.В. 184, 190
 Гуменюк Г.Ф. 123
 Гуменюк Н.М. 168
 Гур'єв В. 80
 Гуревич 101
 Гут Т. 96
Гуцал А.Ф. 13

Д

Давидов М.Р. 140, 141
 Данило Романович 62
 Данілов 85
 Данчук А.Є. 178
 Делікатний І.С. 192
 Демкова Г.М. 56
 Демчик Н. 89
 Дзюба В.І. 188
 Дзюбак М.П. 195, 197

Димінський В. 154
 Димчук М.Д. 189
 Добжиловський А. 34
 Долинський В. 35
 Долинський І.Г. 110
 Долинські 35
 Долінський І. 103
 Дорошенко П. 20
 Драгомерецька І. 194

Драгомерецький Г. 48
Дронг О.С. 195
Дронг Ф.К. 54
Дронга 84
Дувидзон 67
Дуда І.П. 174

Дудик М. 126
Дудка О.Б. 198
Дудко Н. 157
Дурняк К.І. 160
Дядя М. 178

Е

Ерліхман Е.А. 82

Є

Єгорова О.Ф. 198
Ємел'янов 57

Ємельянова 111
Єсюнін С.М. 9

Ж

Жарук А. 85
Жовтобрух Л.А. 163

Жидовленков Т. 155
Жуков Г.К. 145, 149

З

Завальнюк О.М. 9
Завірюха 96
Заець Д.І. 156
Заїкін А.А. 150
Зайдман С. 47
Замогильний І. 158
Заморський В.В. 190

Заокіпна К. 150
Зарицький Й.Г. 110
Зарицький М.Г. 110
Заславський О.Ф. 140, 141
Захарчук В. 144
Захарчук О.Т. 54
Заукель Ф. 134, 135, 139

Зваричук А.В. 195
Звенигородський 56
Зеленецький М.Д. 163
Зеленовський Й.К. 70
Зелин Ф. 134

Зелінський С. 56
Зільберштейн Г.П. 134
Змерзлий М. 154
Змунчилло К. 56
Зусь М. 84

I

Івановська Ю. 40

Іванюга В. 184

Й

Йонко 141, 142

К

Казімір IV Ягелончик 16
Калиновський Л.О. 178
Камінський Г. 88
Кантор Б. 78
Каревич М. 164
Карпалюк Л. 85
Касьянов І.Т. 191
Катерина II 24, 63
Качуровський 35
Качуровський І.І. 110
Кирилюк 103
Кирпонос М. 120, 121
Кисіль Л.Л. 139
Кіс В.І. 163
Кіселівський І.І. 160
Клейст Е. 120, 121

Клембовський Л.А. 177
Клепач М.А. 168
Кметюк Т. 127
Кметь Я. 44
Кобаєва А.К. 140
Кобильник 103
Ковальчук В.С. 191
Ковальчук В.Я. 55
Ковальчук Г.О. 191
Ковальчук М. 96
Ковбасюк А. 150
Козак А.Р. 10
Колотило П. 164
Конєв І.С. 145
Коновалова З.В. 157
Колбасюк (Ковбасюк) 127, 133

- Колоколов К.І. 55
Коломієць В.М. 180, 194
Комар 34
Комарницький О.Б. 9
Корольчук С.Ф. 119
Косіор С. 89, 91, 95
Коссак Ю. 55
Костецький 47
Костинюк М. 127
Кот А. 48
Котик 111
Котлінський В.Й. 177
Котюк Л.М. 190
Котяков Т.А. 189
Кох Е. 124, 125
Кохановський Й.Ф. 152
Коцюба П.С. 177
Кошай А. 158
Кошуцький М.Д. 56
Кравець О. 178
Крамар Г. 163
Крамар М.Т. 159
Красіцька Р. 28, 38
Краснодович А.Б. 154
Крачківська В.П. 168
Кращук П. 67
Кривий В.І. 164
Кривоніс М. 20
Кривошия І.М. 190
Криклива Ф. 167
Крикливий В. 150
Крилов О.П. 9
Криса В. 126
Крюковецький П.П. 148
Кудасов В. 176
Кудман Д. 67
Кудряшова Т.М. 197
Кукало В.А. 178
Кулаковський Т. 48
Кулик 112
Кулик М. 154
Кулик О. 154
Кульба Є. 150
Кульба С.М. 190
Кульбаба Г.І. 178
Кульбаба Є. 172
Кульчицький Б. 159
Кульчицький С.В. 93
Кульчицький Т. 85
Кунн 127
Купко І.І. 140, 141
Курілов І. 164
Курятник Я. 84
Кутузов М.І. 29, 30, 202
Кухар Є.Д. 197
Кушнір М. 154

Л

- Лабань І.В. 195
 Лабань О. 164
 Лавренюк В. 113
 Лампі Я. 55
 Ланда М. 84
 Лапчинський Г. 150
 Лебеденко В.М. 191
 Лев III (Папа Римський) 40
 Левицький 103
 Левицький А.О. 154, 168
 Левін Й. 83, 84
 Левін З. 84
 Левоцький В. 96, 99
 Лемпак В. 80
 Ленін В. 112, 113
 Леплевський І. 90
 Лигун Д. 85
 Лизунова Є.Ю. 197
 Лис А.М. 193
 Лис В.П. 197
 Лис Л.Р. 180
 Лиса О. 163
 Лізунов Ю.Г. 172
 Лісовська О.І. 197
 Лобозян С.Б. 188
 Лоборчук Д.М. 83, 112
 Лоза В.Ф. 181
Лозовий В.С. 9
 Лопатюк В.І. 164
 Лосський А. 49
 Лостовський С. 18
 Лохвицький П.Т. 187, 188, 190, 194
 Лукасевич П.Ф. 111
 Лупійчук В.С. 86
 Лучко В.В. 188, 190
 Лянцкорунський С. 18
 Льовкін 111

М

- Маєвський В. 85
 Мазур Б.Ф. 195
 Мазур М. 150
 Мазур П.С. 86
 Мазуркевич 96
 Маковецький 34
 Макогон П.Г. 189
 Макогончук В.А. 86
 Максименко 110
 Максимишин С.Д. 165
 Малий Ф.І. 110
 Малиновський 34
 Малюк М.М. 150
 Малюсько Л.Г. 163, 195

- Малюта 85
Мамаєвський В.А. 178
Мамчур Ф. 85
Манжай М. 126
Маніцький М.М. 55
Мантуляк В. 177
Манштейн Е. 145
Маратовський В.І. 178
Маріанський Е.А. 17
Маркова Х. 163
Мароніт Й. 23
Мартинова В.М. 190
Марусій О.І. 119
Марусій С.В. 168
Марусь Л.І. 54
Марутовський В.М. 198
Мархоцький В. 23, 24, 202
Мархоцький Ф. 23, 202
Марцинкевич В. 178
Марчук В.В. 9
Матейко Я. 55
Матковський А.А. 174
Мацевський В. 30
Медведь А. 103
Мельник 85, 112
Мельник В.С. 136
Мельник Г. 126
Мельник І.І. 142
Мельник М. 130, 131, 132, 133, 134
Мельник М.І. 190
Мельник О. 178
Мельников Т. 131, 134
Мертес Е. 127, 128, 130
Мещерський І.В. 47
Микола ІІ 59, 204
Михайліни (родина) 141
Михайловський В.М. 10
Мищинський М. 113
Мізерний 96
Мітельман 66
Міхеєва М. 156, 167
Могильницький Є.В. 178
Модель В. 145
Молотов В. 89, 106
Монастирські (родина) 141
Морозович Й.І. 110
Москаленко В.М. 197
Мосьціцький І. 117
Мулик П. 131
Мурільйо Б. 37
Мустафа-ефенді 20

Н

Нагірняк В. 168
 Нагорний Л. 175
 Назаров Ф.В. 139
 Накутний А.І. 174
 Наливайко С. 19
 Наполеон І Бонапарт 29
 Нахман І. 48

Нестер Н.Г. 197
 Нестор М. 131
 Николук І.К. 140, 141, 142, 149
 Ніконенко М.Г. 178
 Нізаєв І. 85
 Ніколаєва К. 135
 Новікова В.А. 157

О

Обухівська М.С. 168
 Овчарук В.П. 168
 Огороднік В.А. 189
 Огородніков Ф.А. 172
 Одуха А.З. 143
 Околиський Ш. 14
 Олександр І 27, 29, 30, 202
 Олександр ІІ 40, 41, 48
 Олексенко С.А. 141, 142, 143
 Олійник А.Д. 177
 Олійник І. 144
 Олійник І.Д. 86
 Олійник К. 85
 Олійник М.І. 139
 Олійник О.Й. 138, 139
Олійник С.В. 9
Олійник Ю.В. 9
 Олішевич К. 85
 Оманський 127

Онищук О.М. 85
 Онопріюк Т.А. 195
 Онофрійчук 154
 Онофрійчук П. 96
 Опенько М.П. 191
 Орда Н. 46, 203
 Орел М. 175
 Орловський А. 25, 28, 30, 31, 34,
 37, 38, 39, 40, 44, 45, 63, 65, 112,
 113, 114, 202, 203
 Орловський В. 169
 Орловський Д. 24
 Орловський І. 40
 Орловський К.О. 11, 40, 42, 43,
 52, 55, 56, 60, 70
 Орловський К.С. 10
Орловський М.А. 8
 Орловський М.Л. 40
 Орловський О. 39, 40, 41, 42

- Орловський Я. 23, 24, 25, 37, 39
Орловські 25, 26, 28, 30, 31, 32,
34, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 50, 55,
56, 60, 69, 202, 203
Осипенко Ф.П. 150
Островський 132
Остроушко С. 158, 160
Осяк В. 131
Очеретна М. 126
Очеретько 111

П

- Павлік 112
Павло І 25
Пакалюк А.А. 164
Паламарчук Л.В. 177, 190
Палій 85
Панчук В.І. 177
Паращин М.П. 187, 190, 194
Пасічник В.Г. 180
Паславський Ф.С. 163
Пастернак М. 184
Пастушенко О.Л. 190
Пахолук 127
Пеналюк Л. 178
Перебийносюк Ю.М. 150
Петлюра С. 73
Петляк С.І. 13
Петровський Л.І. 136
Петрушко Й. 131, 134
Підгурський С.К. 52
Піскун В.І. 189
Плахтів Г.Я. 119
Плахтій Е. 154
Побережний М. 194
Побережний О.С. 140, 141
Погорілець О.Г. 286
Погрібушко В.Ф. 163
Покер 127
Поліщук 139
Полянський 110
Понеделін П. 122
Пономаренко 85
Понятовський Станіслав-
Август 23, 55
Попель М. 56
Попіль А.С. 195
Поплавський С.Р. 110
Посікера П.К. 150
Постишева П. 85, 89, 104
Порайко В. 89
Потоцький Ю. 43
Починок М. 104
Прес 83
Претвич Б. 18
Пригладь І. 127
Присяжнюк Л.В. 178
Прокопенко 111

Прокопчук В.С. 10
 Проскурівська Т. 163
 Протоцький Й.І.
 Пружинська К. 24
 Прхала Л. 117
 Пулько М.А. 176
 Пустовіт В.М. 194

Пшездецький О. 9, 25
 Пшелуцький В.І. 110
 Пшелуцькі 35
 Пюра С. 178
 П'явчик О.Ю. 171
 П'янківська Г.П. 178

Р

Рабінович 65
 Равлюк М.В. 190
 Радецькі 35
 Радий Л. 110, 111
 Радзевич Г.Т. 53
 Рак Н. 157
 Рахліс П. 97, 98
 Рахнянський 96
 Ржевуська Е. 29
 Резницький 111
 Ремовський М.Д. 150
 Решетняк Я.В. 175
Рибак І.В. 10
 Рибалко П.С. 146, 155
 Рибицький К.А. 192
 Риков О. 107
 Рибко П. 169
 Римар З. 131
 Рихльовський В. 194
 Розгон К.Г. 160

Розенберг А. 125
 Ройтер І.М. 197
Ролле Й.Й. 9
 Романішина Л. 85
 Романюк В.С. 180
 Рощепоринський В.І. 122
 Рубінштейн 67, 84
 Рубо Ф.О. 46, 61, 204
 Руда Е. 178
 Руденко 150
 Рудий 96
 Рудик А. 154
 Рудковський Й.І. 110
 Русінович К.Д. 164
 Рутинський Л. 112
 Рутинський С.І. 111
 Рутинські 35
 Рухман 84
 Рябий С.В. 160
 Рябокобилюк 96

С

- Савицький Г.А. 110
Садлій М.І. 171
Самогородський 111
Самсон-Левінгстон 42
Сангушко Р. 43
Свобода Л.
Святий Ю. 104
Селіванов І.І. 139
Селітреникова О. 150
Семенюк П.М. 139
Семенякін М.К. 51, 52
Семиградський Г. 55
Селім-Герай 20
Середюк 85
Сидорчук Ф. 102
Сидорчук Я. 85
Симоненко 128
Синків 85
Синявський І. 135
Синявський М. 18, 20
Сирваровський Й.Й. 142
Сирота В.О. 174
Сігізмунд І 17
Сідлецькі 35
Сімчук В.М. 154, 160
Сінгаєвський 96
Сіцінський Ю.Й. 9, 14, 19
Сіцінські 35
Скиба В.Й. 197
Скибневський М. 52
Скоропадський П.П. 71, 75, 205
Скроминський В.Д. 177
Скроминський М. 131, 132
Славський М. 131
Слипка П. 15
Слободян Д. 176
Слободян О. 169
Слободян П.З. 189
Слободян Р. 169
Слободяник М. 96
Слободянюк П.Я. 10
Смерека П.І. 54
Смотрицький М. 179
Смучок В.В. 178
Снігур О.С. 10, 192
Снісар В.Ю. 164
Сноз Г. 84
Сноз М. 84
Сноз Н.І. 180
Собеський Я. 20, 21
Соболь Г. 48
Сопілко 112
Сотник С. 194
Сорочинський І.М. 56
Стадник С. 127
Сталін Й. 87, 88, 89, 91, 93, 105, 106, 114, 116, 117, 144, 206
Станішевський І.П. 110

Старжинська А. 25
Старжинський П. 23
Старжинський С. 23
Старорипінський І.М. 49
Сташишин А.В. 190
Статичнюк 126
Степанков В.С. 10
Стефанчук Ф.С. 136
Стівенс М. 42
Стожик П.І. 110
Стожик Я. 104
Стойко Г. 163
Стравинський І.Ф. 53, 61, 204
Стрілець П. 154

Стройніков Н.Ф. 157
Субтельний О. 76
Судорженко 121, 122
Сукачев П. 161
Сурник М.В. 190
Суровий А.Ф. 10
Сусяк В. 194
Сусяк Д. Д. 161, 165
Сусяк О.Д. 180
Сусяк Ю.В. 192
Сутковські 17, 18, 19, 21, 201
Сухораб С.П. 192
Сцибор-Мархоцький І. 24, 202

Т

Талейран-Перигор М. 40, 42
Таневська Л.В. 178
Тарасов І.Ф. 150
Тарасюк В.М. 190
Татрасюк 111
Твердохліб В.А. 154
Теліцин А.М. 180
Терлецький 85
Тетенко С. 96
Тимко 84
Тимофеев 109
Тимощук Б.О. 13
Тиндюк П.П. 178

Тишинський М.В. 110
Тищук В.В. 192
Ткачук Г.Т. 172
Ткачук Є.Ф. 197
Ткачук Н.В. 190
Токар 127
Толстой Д. 67
Томашевський А.А. 9
Томашенко П.К. 150, 155
Тонкочеев Г. 150
Тополь Д. 96
Топольницький 39
Тоскалюк М.Т. 142

- Трачук Г.Т. 197
Трачук Є.В. 191
Трембіцький А.М. 10
Триліський О. 109
Трительницька Н.І. 198
- Троніцький 112
Троцький Л.Д. 76
Трояновський А. 18
Туженські 35
Тюленев І. 116, 120

У

- Устенко А. 150

Ф

- Фабіжевський Ф. 112
Фабіржевські 35
Фарина 85
Фасоляк Д. 35
Фасоляк М.Д. 197
Фасоляк Н. 35
Федорович 45
Федорчук Е. 48
Федьков О.М. 10
Філінюк А.Г. 10
- Філіпишин 85
Фішерман І. 154
Флюренбойм 83
Француз М.Г. 191
Француз О.Й. 197
Фрідландер І. 78
Фурман Б.А. 192
Фурман І. 155
Фурман М.Д. 160
Фют М.І. 180

Х

- Халаїм Є.Г. 157
Халаїм Ф. 80
Харченко 110
Хелмонський Ю. 55
Хижун В.П. 187, 191
- Хитряк Г.С. 150
Хлебановська М.А. 156
Хлівак М. 168
Хмара В. 158
Хмельницький Б. 20

Ходко Кроата 14, 15, 17, 21, 22,
201

Хоптяр Андрій 102

Хоптяр А.С. 146

Хоптяр А.Ю. 10

Хоптяр В.М. 54

Хоптяр Г. 36

Хоптяр Ганна 84, 85

Хоптяр (Гуменюк) К.І. 86

Хоптяр Н.М. 193

Хоптяр П.Ф. 85, 150

Хоптяр С.І. 149, 167

Хоптяр С.С. 73, 75

Хоптяр С. Ф. 39, 65, 191

Хоптяр Ф.А. 36, 39

Хоптяр Ф. 102

Хоптяр Ю.А. 10

Храновський М.А. 139

Хусідман 84

Ц

Цвігун А.І. 142

Цвігун І.Й. 110

Цегольнік П.А. 157

Цепанович 97

Ципніс 100

Ципрус Л.В. 198

Циц В.М. 172

Цімерман 69

Ціпко В.С. 85

Цішковський С.А. 110

Цюпак А. 195

Ч

Чавалах Т. 104

Чаплій Н.І. 168

Чарнюк В. Є. 184, 190, 191

Чарторійський Ю. 184

Чаплії 97

Чауш 150

Чацький 34

Чевалах А. 154

Чернишов В. 117

Чернін 98

Черновська А. 154

Чернюк В.Є. 190

Чернявський В. 98, 107, 108, 109

Черпак В.В. 154, 184

Чиж П. 131

Чижук Д.Г. 157

Чирський 110

Чомкал В. 167

Чомкал Н. 163

Ш

Шалоумов В.М. 178

Шапошніков Б. 116

Швед І. 123

Швець Г. 154

Швірський Ю. 24

Шевченко Т. 37, 45, 203

Шевчук В. 80

Шедловські 35

Шедловський В. 32

Шедловський Ф.Й. 110

Шелейховський Г.В. 57

Шене Г. 125, 129, 137

Шепінг Д. 23, 202

Шепінг Я. 22, 23, 202

Шик Б. 150

Шипотовецький М. 45, 55

Широка С.М. 165, 173

Широкий П.П. 175, 197

Шишко І.Я. 143

Шквиря Г.Г. 189

Шклярукова В. 44

Школьник І.Ю. 192

Школьник О.В. 168

Штогрин В.М. 178

Штогрин Л. 158

Шувера О.С. 159

Шульц 124, 127

Шумивода В. 184

Шустер А. 84

Щ

Щербатюк А. 48

Щербицький В. 93

Ю

Юст Юль 22

Я

- Яворський В.О. 137
Яворський Є.В. 178
Ягода Г. 89, 107
Ягодзінський О.Й. 187
Якимчук Н.А. 157
Якубовський В.І. 13
Янковські 35
Янчишин Д.М. 157
Яремчик 96
Ярмолинські 10, 14, 15, 17, 18,
19, 21, 22, 26, 201, 202
- Яровий В.В. 191
Ярошевський 109
Ясінська Г.Д. 180
Ясінські 35
Ястремський І.І. 191
Ястремський С. 85
Ястремські 35
Яцина В. 169
Яцина Л.Б. 191

Список умовних скорочень та назв

1. Антанта – військово-політичне угруповання утворене у 1904-1907 рр., основними членами якого були Велика Британія, Франція, Росія.
2. Артустановка – артилерійська установка.
3. «Барбаросса» – назва стратегічної наступальної операції збройних сил Німеччини та її союзників проти СРСР.
4. Вермахт – збройні сили нацистської Німеччини, що існували впродовж 1935-1945 рр.
5. Виконком – виконавчий комітет.
6. Військкомат – військовий комісаріат.
7. ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична Партія більшовиків.
8. ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.
9. Га – гектар.
10. Генштаб – Генеральний штаб.
11. Губком – губернський комітет.
12. ДАІ – Державна автомобільна інспекція.
13. Держбюджет – державний бюджет.
14. «Дортмунд» – кодове слово, що означало початок операції «Барбаросса».
15. ДПУ – Державне політичне управління.
16. Дулаг – німецький пересильний табір (концтабір).
17. Евакошпиталь – евакуаційний шпиталь.
18. Евеліна – місцева назва урочища на захід від смт.Ярмолинців.
19. Кв.м – квадратні метри.
20. Км – кілометр.
21. КП(б)У – Комуністична Партія більшовиків України.
22. МДБ СРСР – Міністерство державної безпеки Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
23. Мехкорпус – механізований корпус.
24. МТС – машино-тракторна станція.
25. Наркомат – народний комісаріат.

26. НДР – Німецька Демократична Республіка (1949-1987).
27. НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки.
28. НСШ – неповна середня школа.
29. Обком – обласний комітет.
30. ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління.
31. ОУН (б) – Об'єднання Українських Націоналістів (бандерівців).
32. ОУН-УПА – Об'єднання Українських Націоналістів (заснована 1929 р.) - Українська Повстанська Армія (1942-1954 рр.).
33. Партпрацівники – комуністи.
34. ПОВ – Польська організація військова.
35. Політбюро – політичне бюро.
36. Райвиконком – районний виконавчий комітет.
37. РВК – районний військовий комісаріат.
38. РВ НКВС – районний відділ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ.
39. РЕМ – районні електричні мережі.
40. РЗВ – районний земельний відділ.
41. РНК – Рада Народних Комісарів.
42. РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.
43. РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія назва існувала з лютого 1918 по лютий 1946 рр.
44. САУ – самохідна артилерійська установка.
45. Сільрада – сільська рада.
46. Сmt Ярмолинці – селище міського типу.
47. Ст. Ярмолинці – залізнична станція Ярмолинці.
48. СШ – середня школа.
49. Укріпрайон – укріплений район.
50. УМВС – Управління міністерства внутрішніх справ.
51. УСС – Українські Січові Стрільці.
52. Ц – центнер.
53. ЦРБ – центральна районна бібліотека.
54. Чорний ліс – лісовий масив на захід від Ярмолинців.
55. Шталаг – основний табір (концтабір).

II.

Жалованная грамота кор. Владислава Ягайла слугѣ его Ходку на с. Ермолинцы, въ Смотричской волости, въ вѣчное владѣніе, съ обязанностью военной службы. 1007 г. (sic—1 марта 1407 г.)¹⁾.

Подтвержденіе кор. Сигизмунда Августа 1558 г.

Confirmatio literarum pro parte Germoliński.

Sigismundus Augustus etc. Significamus etc., exhibitas esse coram nobis per certos consiliarios nostros nomine Germoliński, terrigenae nostri de terris Podoliae, literas pargameneas, literis et sermone ruthenico conscriptas, ab olim serenissimo domino Wladislao, Dei gratia rege Poloniae, proavo nostro desideratissimo, predecessoribus commemorati nobilis Germolinski super bonis haereditariis, seu haereditate Germolincze dicta concessas. Quarum licet casu infortuito vel fortassis ob antiquitatem sigillum esset confractum, tamen cum nulli alii suspicioni malae abnoxiae essent, supplicatum est nobis, quo eas ratas et gratas habere authorithateque nostra regia approbare, ratificare et confirmare dignaremur. Harum itaque literarum lingua ruthenica tenor sequitur ad verbum et est talis:

Władisław Bożey miłości korol polski y lithowski, ruski y inich mnohich ziemli hospodar. Czyniemy znamenitho szim naszym listom kazdomu dobromu, komu toho potrzebna, ktho kole nan woyszith ili vszliszith czuczzi, aze dale iesmo sluze naszimu Chodkowi szelo na imie Jermolinczi na ricze Werchuszicze v Smotriczkoi wolosthi, woizwiwszy na ieho wiernuiu szluzbu, chotheczzi ponym²⁾ aby thim liepiei i wierniei posluzil nam y naszym dithem y naszym namisthkom won szam i ieho dithi y ieho namisthkwowie. A tako daiemo i daleszmo iemu thuiu naszu didinu na imie Jermolinczi na riczi Werchusziczi v Smothriczkowi wolosthi na wiki wieczni

¹⁾ Дата этого документа, имѣющая пропускъ въ настоящей копіи, опредѣляется какъ изъ историческихъ условій (къ 1397 и 1427 г. грамота эта не могла быть выдана), такъ и изъ указанія Нѣсецкаго—Коропа Polska II ed. 1738 p. 401.

²⁾ Вѣроятно: potum.

— 4 —

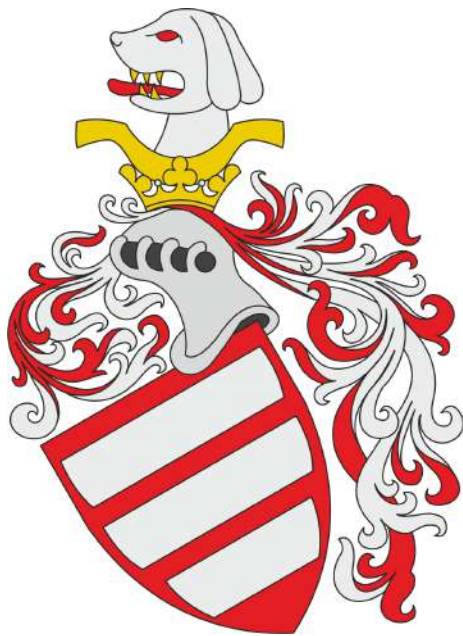
iemu, y ieho dithem, i ieho namiesthkom, i ieho blizniem, ze wszim prawem, y s plathi, y z dochodi, szobi niczoho ni wywmuiuczi, y z rykami, y z wodami, y sthawi, y z lessy, y z thom lizsom imienuczy Haczisza, i s kriniczami, stho szuth ys toho lisza Haczyszcy witekli, y z dubrowami, s pasthwiskami, y z rolami, y zo sianozathmi, y z mythom: kotory iduth k torzowi ¹⁾ czerez ieho didinu—od kozdoho woza po hrosik, a ys kupieczkich wozow po dwa hrosziki. A tho iesmo iemu dali przedreczonemu sluzy naszomu Chodkowi, y dithom ieho, y blizniem ieho nassu didinu, a na thom mozet szobi prziszaditi, polipsity, a wolen ie przedati y oddati, na swoje dobroie powiernuthi. A ys toho imienia Chodko maieth nam szluzithi kopyem a dwima strileczoma. A k sziemu naszimu listu na kryposth kazale iesmo naschu pieczeth priwissithy. W naszym horodi Krakowi, we wthorek wielikoho postha w czeczwiertnuiu nedeliu pod lithi rozesthwa Chrystowa thissiecza lith i szomoho litha. A przy thim bili swidczy: pan Jan krakowski, dzidzicz Tharnowski, Pan Crission z Osthrowa, woiewoda sudomirski, Ligeza z Niemirowa, woiewoda laneziczki, pan Climoth s Corewa—wisliczki, pan Andrei s Thenczina, podstoli krakowski, pan Zbygniew marschalko krolowei, pan Piotr Bakothki stharostha podolski, a pizal krolowei pisar Marco. Amin. Visa per Albertum de Zychlin, regni Poloniae vicecancellarium.

Nos itaque Sigismundus Augustus rex, supplicationi praefatae annuentes etc.

Коронная Метрика Вершавского Главного Архива № 93, л. 125.

¹⁾ Вѣроятно: k torhowi.

*Жалувана грамота кор. Владислава Ягакила слуги його Ходку Кроати
(1 березня 1407 р.)*

Герб Корчак
належав Ярмолинським

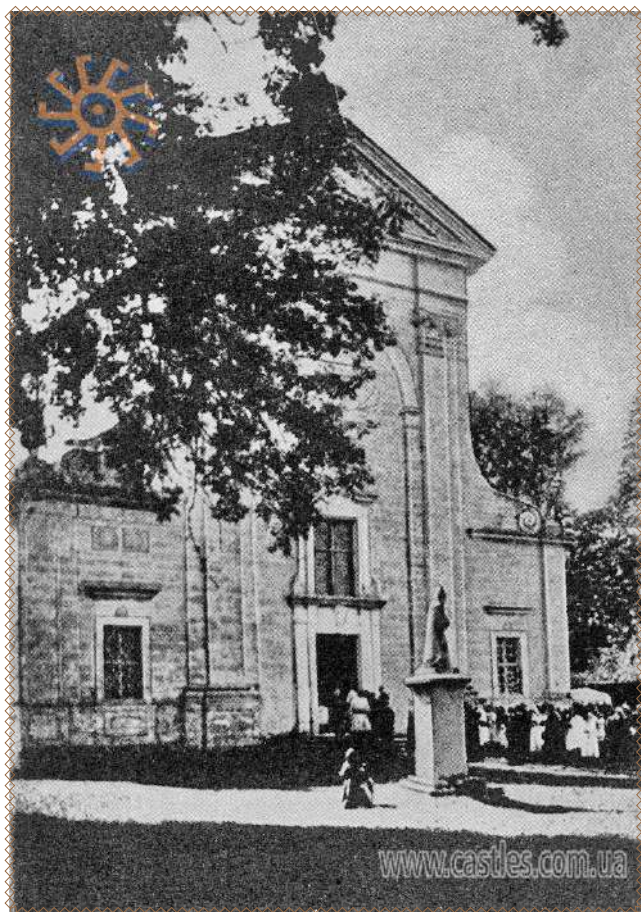
Герб Любич
належав Орловським

Поділля у XIV-XVII ст. (шляхи наступу татар)

Сутківський замок (XVII ст.)

Яроминецький костел XIX ст.

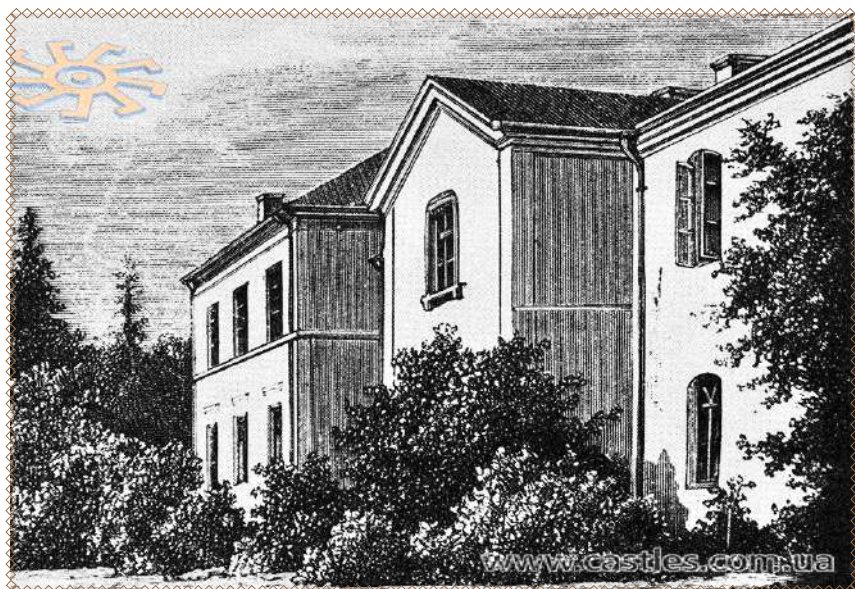
Ф. Рубо Вулиця в Ярмолинцях

Ярмолинці. Малюнок Н. Орда, друга половина XIX ст.

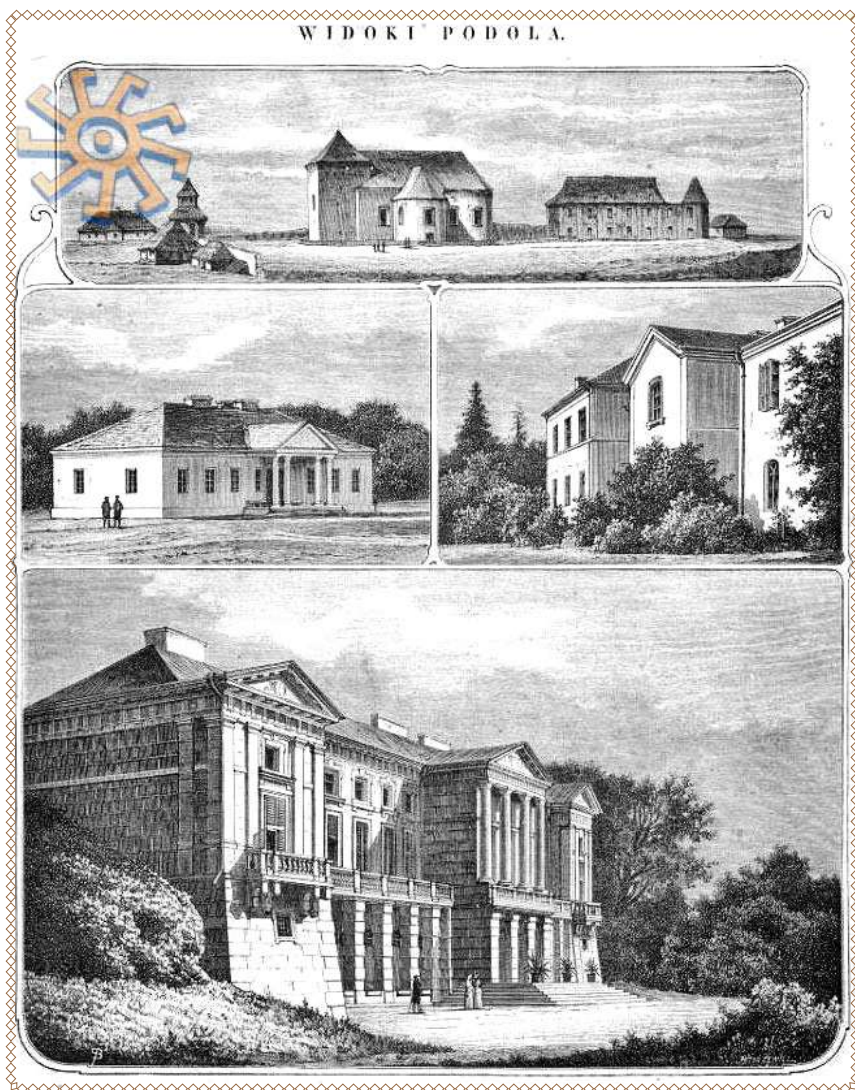

Будинок у Ярмолинцях XIX ст.

Палац Орловських. Гравюра В. Антошевича, 1885 р.

Палац Орловських. Гравюра В. Антошевича, 1885 р.

Палац Орловських до 1914 р. у Яромолицях

Палац Орловських у Ярмолинцях

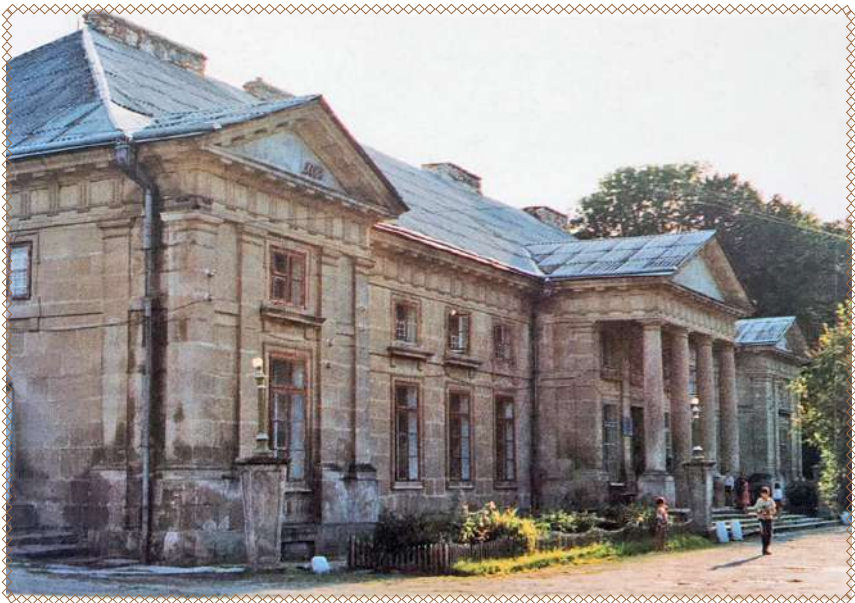

Яролинці. Екіпаж Орловських на фоні стайні (1914 р.)

Петропавлівський ярмарок у Яролинцях, XIX ст

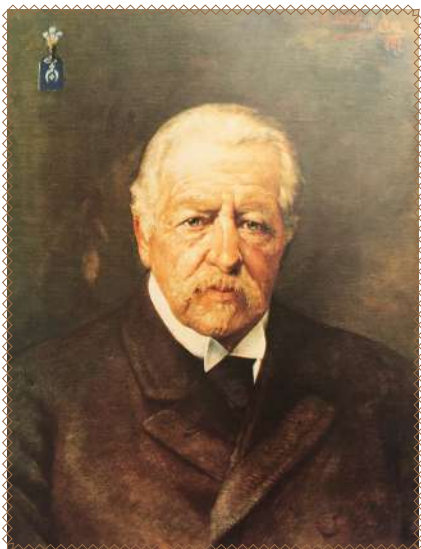
Палац Орловських у с.Маліївці

Бернардирський монастир у Яромолінцях

Ян-Онуфрій Орловський
(1739-1811)

Олександр Орловський
(1817-1893)

Ксаверій Орловський
(1862-1926)

*Печатка Орловських
Експонат наданий для
експозиції відомим краєзнавцем,
директором Меджибізького
музею-заповідника Олегом
Григоровичем Погорільцем*

*Ярмолинці. Пам'ятник Ізраелу Фрідлендеру і Бернарду Кантору,
які загинули 5 липня 1920 р.*

Число	Назва пункту	Мова викладання	Час заснування школи	У скільки змін працює школа	Число основних груп	Скільки школа має кімнат	Чи має школа будинок
1	Михампіль	єврейська	1921	2	3	2	Має
2	Солобківці	єврейська	1924	1	1	1	Тимчасові
3	Фрампіль	єврейська	1923	1	3	3	Має
4	Яролинці	єврейська	1918	1	4	3	Тимчасові
5	Шарівка	єврейська	1917	1	4	2	Тимчасові

Єврейські школи

Число	Назва пункту	Тип школи	Число єврейських дітей			Число комплектів і вчительських ставок			Примітки
			1924-1925	1925-1926	1926-1927	1924-1925	1925-1926	1926-1927	
1	Михампіль	4р	50	116	184	1	3	3	Проскурівського округу
2	Яролинці	4р	60	101	66	1	3	3	Проскурівського округу
3	Шарівка	4р	83	70	52	2	3	3	Проскурівського округу
4	Солобківці	3р	63	65	89	2	3	3	Камянець-Подільського округу
5	Фрампіль	4р	39	76	112	2	3	3	Камянець-Подільського округу

Єврейські початкові школи Яролинеччини (1917-1927)

Танки Т-26 на околицях Ярмолинців (1 липня 1941 р.)

Німецькі війська в Ярмолинцях (осінь 1941 р.)

Радянські військовополонені у концтаборі в Ярмолинцях (осінь 1942 р.)

Меморіал загиблим євреям в гетто в Ярмолинцях

*Ще один пам'ятник розстріляним євреям на станції Яромолінці.
Могила така величезна, що навіть не влізла в кадр.
Пам'ятник стоїть на її гребені. Позаду – казарма-тюрма.*

Меморіальна дошка на казармі-тюрмі на станції Ярмолинці.

Казарма-тюрма на станції Ярмолинці.

1 №III

Оголошення

Виходити ЖИДАМ на вулиці поза діляницю, яка замешкана жидами найсуворіше заборонено.

Винятки:

Жидам з посвідками, на обороті яких мається відповідна помітка, вільно проходити вулицями в часі від

6.30 год. - 8.30 год.

12.00 год.-14.00 год.

17.00 год. -18.30 год.

Жиди, які порушать це розпорядження,
БУДУТЬ ПОКАРАНІ СМЕРТЮ

Гebіткомісар Мертос

Підстава: матеріали Державного архіву Хмельницької області

Оголошення окупаційної влади Ярмолинецького окружного комісаріату

Діаграма знищення євреїв у районах Хмельницької області

Петропавлівський костел (XXI ст).

Наукове видання

Хоптяр Юрій Анатолійович
Хоптяр Андрій Юрійович
Хоптяр Алла Олександрівна

ЯРМОЛИНЕЧЧИНА
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ
Монографія

Здано в набір 12.03.2022 р. Підписано до друку 07.07.2022 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура Minion Pro.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Зам. 614 . Ум. друк. арк. 17,44.
Наклад 300.

Видавець і виготовлювач ПП Зволейко Д.Г.
вул. Кн. Коріатовичів, 9; м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300, тел. (03849) 3-06-20.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 2276 від 31.08.2005 р.